

НЭЗЭР ХЕЈДЭРОВ

63.3 (5/30)

7 39

ЗЭНКЭЗУР
ДАГЛАРЫНДА

E 170460

АЗƏРБАЈЧАН
ДӨВЛƏТ НƏШРИЈЛАТЫ
Баки — 1972

ИНГИЛАБДАН ЭВВӘЛКИ
ЗӘНКӘЗУР ҖАГГЫНДА
БИР НЕЧӨ СӨЗ

Гарабагдан кечиб Зәнкәзура кедән адам Лысагор кәдијиндән сола бурулуб Сахсаҗаңлы дагына галханда көзүнүн габагында Зәнкәзурун¹ нисаны һејран едән көзәл мәнзәрәси ачылып.

Адам бу көзәллијә бахыб дүшүнүр ки, көрәсән һансы е'чазкар гүввә бу алчаг вә һүндүр дағлары бир јерә топ-лајыб белә сәлигә илә сыралајыб...

Ашағыда, Зәнкәзур дагынын әтәјиндә бир-бириндән аралы Артиз, Салыг вә Меркиз дағлары, онлардан узаг-да Хуступ, Кәпәз, Кечәлдағ силсиләси узаныр. Бу дағ-ларын зирвәләри јайлаг јерләриндән дә учадыр. Онлар-дан о тәрәфдә Пирдавдан, Гачаран вә Кигин дағлары көрүнүр. Зәнкәзур дагы узаг үфүгдә көј думана бүрүнүр. Онуң зирвәси бә'зи јерләрдә дәннз сәгһиндән 3906 метр јүксәкдир вә һәмишә гарла өртүлү олур.

Кечмиш Зәнкәзур маһалынын әразиси 7892 квадрат километр иди. Ону гәрбдән Зәнкәзур, шәргдән Гарабағ дағлары араја алмышды. Шимала тәрәф узанан Гарабағ јайлалары бу ики дагы бирләшдирән көрпүјә бәнзәјир. О бири тәрәфдә исә кечмиш Шарур-Даралакөз маһа-лынын әразиси башлајыр. Һәр ики дағ силсиләсини чәнубдан Араз чајы кәсир. Чај бурада гајалары овуб сылдырым јарғанлы, евсиз, дәрин Мығри вә Худафирин дәрәләрини јаратмыш, Зәнкәзур дағларыны гоншу Ира-

¹ Ингилабдан әввәлки Зәнкәзур маһалына Ермәнстан ССР-ин Сисјан, Корус, Гафан вә Мығри рајонлары, Азәрбајҗан ССР-ин исә Зәнкилан, Губадлы вә Лачин рајонлары дахил иди.

нын аразисиндә шәргдән гәрбә узаван Гарадаг даг сил-силәсиндән ајырмышдыр.

Зәнкәзуру араја алмыш бу даглар чох мөһкәм тәбин бир истейкамды. Бәли, Зәнкәзуру даглары, бу јерләрнин башы бәләли, лакин чәсур чәмааты үчүн етибарлы сы-гыначаг иди. Зәнкәзурулар дәфәләрлә гәсбкар әрәб го-шуналарынын һүчумларыны дәф етмишләр. Онлар да бү-түн Загафгазија халqlары илә чижин-чијинә сәлчуqlара, монголлара, фарслара вә түрк гәсбкарларына ағыр зәр-бә вурмушлар. Давид бәј XVIII әсрин ијирминчи иллә-риндә Охчин дәрәсиндәки Кичик Ализуру галасы јахын-лығында османлы түркләрини керн отуртмушду. Азәрбајчан халqынын гәһрәман оғлу, һаггында дастан вә һайналар гошулмуш гачаг Нәби Зәнкәзурун дагла-рында вә мөшәләриндә мөскән салмышды.

Зәнкәзурун үчсуз-бучагсыз јайлаqlары чох гәднмдән ијинки бу јерләрнин ашағы һиссәсинин көчәри-малдар-ларыны, һәтта Гарјакин, Шуша, Салјан вә Чавад маһа-лынын малдарларыны өзүнә чәзб едирди. Көчәриләр өз сүрүләри илә индики Сисјан, Лачын, Гафан вә Корус рајонларынын оту бол олан, сәрин дагларында јайладан јайлаға көчәр, үч ај бу јерләрдән гојун-гузу мәләртиси, чобавларын һај-һарајы кәсилмәзди.

Зәнкәзурун галын мөшәләриндә чох мүхтәлиф ағач-лар битәрди. Бу ағачлар гырылараг одун вә тикинти үчүн Коруса, Гафана лашынарды. XIX әсрин сонунда Зәнкәзуру маһалында 155 мин десјатин¹ мөшә вар иди. Бурада гышын мүләјим кечмәси Бәркүшад, һәкәри дәрә-ләриндәки гышлаqlарда, Араз боју дәрәләрдә мал-гара вә гојун сахламаға һмкан верирди.

Ингилаба гәдәр Араз, Бәркүшад, һәкәри чајлары вә онларын кичик голлары чәлтик зәмиләрини, бағлары, бостанлары суварырды.

□

Зәнкәзуру маһалынын әһалиси әсәсэн ермәниләрдән вә азәрбајчанлылардан ибарәт иди. Бурада күрдләр вә руслар да јашајырды, лакин онлар чох аз иди.

Ермәниләрини вә азәрбајчанлыларын хејли һиссәси

¹ 1917-чи илдә јалпыз 84.625 десјатин мөшә вә коллуғ гал-мышды.

отураг һајат сүрүрдүләр. Губадлы вә Зәнкилан рајонла-рынын араи јерләриндә јашајан бүтүн күрдләр вә азәр-бајчанлылар јары көчәри идиләр.

Ингилаба гәдәр мөһсулдар торпағы, јахшы гышлағы олмајан Лачын рајонунун әһалисинин хејли һиссәси адә-тән пәјызда өз һејванлары илә Гарабағын араи јерлә-ринә көчәрдиләр. Гышлаға көчән күрдләр Шушаја Зәнкәзуру (Ираван) дарвазасындаи кирәр, шәһәрнин ичә-рисиндән кечәрәк Кәпчә дарвазасындан чыхардылар. О заман шәһәрнин кәнарындан јол јох иди, јалпыз чығыр-лар вар иди. Көчәриләр Шушадан бир-биринин арха-сынча айлә-айлә көчәрдиләр. Елә күн оларды ки, сәһәр-дән ахшамадәк көчүн арасы кәсилмәзди. Бәзән көчәри о гәдәр чох оларды ки, онларча айлә шәһәрнин кәнары илә кечиб кедәрди.

Көрүрдүн ки, 5—6 нәфәрдән ибарәт күрд айләси шә-һәрнин ичәрисин илә кедир. Онлар 4—5 баш гарамалы вә 5—6 гојун-гузуну габаqlарына гатыб апарырлар. Евин бүтүн азаданлығы улаға, өкүзә вә инәјә јүкләнәрди. Ана көрпә ушағыны дапына шәлләрди, ондан бөјүк ушаqlары исә јүклү өкүзүн, улағын, јахуд да инәјин үс-түнә миндирәрдиләр.

Чаван, орта јашлы јохсул күрдләр Гарабагда ханла-рын, бәјләрин вә голчомаqlарын гапысында ишләрдиләр. Әвәзиндә ағалар онлары вә айләләрини једирәрдиләр. Күрдләр өз һејванларыны өрүш оту илә сахлардылар.

Күрдләр кернә, Лачына мај ајындан габаг гајытмаз-дылар. Гыш јахшы кечәндә һејванлары јаны балалы га-јыдарды, һәтта тахыл да кәтирәрдиләр. Онлар, Лачында олан азачыг торпаqlарына әкдикләри тахылы бичәнә гәдәр, бу тахылла јашамалы идиләр.

Губадлы рајонунун Шотлаилы, Зилаилы кәндләриндә јашајан күрдләр дә көчәри иди. Анчаг бу кәндләр гышда Гарабаға көчмәздиләр.

Лачын вә Губадлы рајонларында күрдләр торпаqlа-ры олмадығына, зоотехника чох ашағы олдуғуна көрә, бабат јашамаг үчүн, кифајәт гәдәр мал-гара сахлаја билмирдиләр. Кәнд тәсәррүфатынын бу вәзвәјјәтә дүшмә-синә узун әсрләрдән бари давам едән көчәрилик сәбәб олмушду: — бүтүн айлә илә, бүтүн тәсәррүфатла, мал-гара үчүн јахшы јем олан јерә көчмәк! Бүтүн бу сәбәб-ләрә көрә күрдләрнин чоху отураг һајата кечмир вә әкин-чиликлә мөшгул олмурду.

Лакин XIX əсрдə Губадлы və Лачын районларында јашајан күрдлəрин хејли һиссəси хышла јер шумлајыр, мејвə бағлары салыр, барама гурду сахлајыр, мұхтəлиф пешəлəрлə мəшгул олурдулар. Əкинчилəр өз торпағларында бугда, арпа, дары, дүјү вə памбыг¹ əкирдилəр. Даһа аран јерлəрдə əрик, шафталы, армуд, килас, килəнар вə дикəр мејвə бағлары салынырды.

Ағач шејлəр, ғаб-ғачағ ғајырмағ, шал вə халча тохумағ, көмүр јандырмағ пешəsi чох јайылмышды; мөвсүми иш исə дуз дашымағ иди.

Зəнкəзурун əһалисинин бејнини христиан вə ислам дини зəһəрлəмишди. Ислам дини башға диндən олан адамларла үнсижəти ғадаған едирди. Гејри миллəтдən олан адамла бир ғабда хөрək јемək күнаһ сајылырды. Мө'мин мүсəлманлар башға диндən олан адамлардан, вəбалы адамлардан ғачан кими ғачырдылар.

Бисавад мүсəлман кəндилəринин мөһуматдан јаха гуртармасы чох чəтин иди. Савадланмағ, чəтин əрəб əлифбасыны əјрəнмək исə узун иллəр тəлəб едирди, башлымасы исə, пул лазым иди. Дин, хусусилə Шəргдə, халғларын мэдəни чəһəтдən кери ғалмасына, феодал-патриархал һəјат кечирмəсинə сəбəб олмушду. Мəsələn, дин мүсəлманə өз ушағыны башға миллəттин мəkтəбиндə охутмағы ғадаған едирди. Буна кəрə дə имканы олан азəрбajчанлылар өз ушағларыны чох вахт рус мəkтəбинə кəндəрмирдилəр. Ислам дини Азəрбajчан ғадыныны кəлə һалына салмышды; о, дəрд дивар арасындан кəнара чыхмырды.

Мə'нəви керилик, һəр шејдən əввəl, итисади кериликдə өзүнү кəстəрирди, феодал-патриархал һəјат тəрзи вə чаризмин халғлары əсарəтдə сахламағ сijasəти итəһсал вəситəлəринин инкишафыны лəнжидирди. Кəнд тəсəррүфатынын кəһнə усулла идарə олунмасы ону тəбини гүввəлəрдən асылы етмишди. Һава јахшы олса тахыл олурду. Тез-тез, демək олар ки, һəр ики-үч илдən бир дағ əтəји јерлəрдə тахыл гурағлығдан батырды. Долу, гурағлығ кəндлини чөрəксиз, тохумсуз гојан бөјүк фəлакəт иди. Кəндилəрин гурағлыға вə долуја ғаршы мұбазирэдə ачизлији халғ арасында хурафатын јайылмасына

¹ Памбыг əкмəклə Мығри районунун дəрд кəнди—Мығри, Алдərə. Нүвəди вə Лəһвəз мəшгул олурду. Анчағ бу битки чох јаваш јайылырды. 1884-чү илдə чəми 200 десјатин саһадə памбыг əкилирди.

сəбəб олур вə оилары «мүғəддəслəрə», əлəлхусус, моллалара јалвармаға мəчбур едирди.

«Мүлкəдарлар тəрəфиндən талан едилən, чиновниклəрин өзбашыналығы нəтичəсиндə əзилən, полис ғадағаны, чəзə вə зоракылығын торуна салынмыш олан, стражниклəрин, кешишлəрин, земство рəислəринин əн јени мұһафизə дəстəлəрилə əл-голү бағланмыш олан кəндилəр тəбин фəлакəтлəрə... ғаршы Африка вəһшнлəри ғадəр мұдафизисиздилəр»¹.

Бизим Күрчүлү² кəндиндən бир километр јарым аралыда пир вар иди. Бу пир кəндилəрин чохдан көчдүклəри харабалығда иди³. Бурада јердən метр јарым һүндүрлүкдə, јағышын вə күлəјин јујуб чилаладығы ики чөркə даш вар иди. Оиларын арасында, лап ортада голлу-будағлы бир ағач битмишди. Мөһуматчы адамлар инсан əли дəјмəмиш, тəбиəттин мө'чүзəsi олан дашларын арасында битмиш бу ағач кизли бир гүввə кими бахырдылар. Бура кəлən һəр бир диндар елə һесаб едирди ки, əкəр о өз палтарындан бир аз чырыб бу ағачын будағына бағласа, арзу-камына чатачағ. Она кəрə ағачын будағларына јүзлəрлə мұхтəлиф парча бағланмышды.

Елə ил олурду ки, апрел-мај ајлары чох гурағлығ кечирди. О заман кəндин бүтүн əһалиси башда молла олмағла арвадлы-кишили, ушағлы-бөјүклү тез-тез бу пирə кəлирдилəр. Оилар бурада гојун гурбан кəсир, касыб вə јетимлəрə пайлајыр, əтин чохуну да өзлəри јејирдилəр. Бу вахт молла үрəкдən аллаһа дуа едирди. Кишилəр дə онула бирликдə дуа охујурдулар (ғадынлар кишилəрин јанында дуа охумаздылар).

¹ В. И. Ленин, Əсəрлəри, 17-чи чилд. сəһ. 535.

² Күрчүлү кəндинин ады күрчү сөзүндəндир. Лакин бу кəндə бир нифəр дə олсуң күрчү јашамырды. Кəнд əһалисинə һəр нəслин көкү јахшы мə'лум иди. Бу кəнддə 4—5 нəсил вар иди вə һеч биринин күрчүлəрлə əлагəsi олмамышды. Академик Ə. Ə. Əлизадə Рəшид-Əддинə истинад едөрək, дејир ки, чох ғадим заманларда (XIII əсрдə) мүлкəдарлар əсир күрчүлəри өз маликанэлəриндə ишлэдəрдилəр. Рəшид-Əддин өзү дə əсир күрчүлəрин əмəјиндən истифада етмишдир. Балкə ғадим заманларда бурада мүлкəдарын торпағында күрчүлəр ишлəјиб вə јашамышлар. Соңра исə оилар чыхыб кедиблэр, адлары исə һəмин кəнддə ғалыбдыр.

³ Бу кəндин бир тəрəфиндə кəһнə ғабристанлығда уча күмбəз вар. Оиун иши тəпəsi бөјүк, һамар ағ даш пилəтəдəндир. Күмбəзин дөшəмəsi дə даш пилəтəдир. Нə вахт исə дөшəмəнин ики пилəтəsi чыхарылыбдыр. О заман белə бир əфсанə јараныб ки, бурада басдырылмыш аламын вəсижəти илə ким исə о пилəтəлəри чыхарарағ, орада олан гызыллары апарыбдыр.

Бу гурбандан сонра бә'зән надир һалда жағыш жағырды. Бу вахт молла кәндлиләрин көзүндә тәбиәтин кизли гүввәләри илә әлагәси олан, аллаһын ешитдији бир адам олуруду. Әкәр бу мәрәсимдән сонра жағыш жағмаса, молла, кәндин әһалисини тәгсирләндирирди. Куја онлар, о гәдәр күнаһ ишләјибләр ки, инди аллаһ чәзаларыны верир.

Бә'зән дә молла, јахуд да сејид, кәндлиләри пирдән дә гүдрәтли олан, бүтүн әтраф кәндләрдән чәмаатын ахыб кәлдији имам Әлинин нәслиндән олан имамзәдәнин гәбри үстүнә апарар, орада гурбан кәсәрдиләр (чох вахт да гојун кәсәрдиләр).

Бу гәбир бизим кәндин једди-сәккиз километрлијиндә, мешәнин ичиндә иди. Нәсилдән-нәслә кечән рәвәјәтә кәрә бурада имам әвлады дәфи олунмушду. Анчаг доғрудан да һәмнин имамын бурада басдырылыб-басдырылмадығыны һеч кәс гәти билмирди.

Јүз әлли ил бундән әввәл Көјәрчикли гоча Әннағы бу мешәдән кечәркән јолдан азачыг аралыда бир ишығын јаныб-кечдијини көрүр.

О, ишыға јахынлашмаға горхур, анчаг о јери нишанлајыб кәндә гајдыр. Сабаһ кәлиб һәмнин ағачын алтында јанашы үч гәбир көрүр. Бурада басдырылмышлары мүгәддәс адландырмаг үчүн бу кифәјәт иди. Куја ишығын јаныб сөнмәси илә мүгәддәсләр адамлара өз јерләрини нишан верирмишләр!

Гәбирләрин үзәриндә мүгәддәсләрә лајиг бина тикдиләр. Һәмнин вахтдан әтраф кәндләрин чәмааты бу фәни дүнјадан көчән адамларыны беһиштә кетмәк үчүн бурада дәфн еләјирдиләр.

«Мә'чүзә»нин сәбәби исә ајдынды. Мә'лумдур ки, һејванларын, еләчә дә инсанларын сүмүјиндә фосфор вар. Сүмүк бир мүддәтдән сонра јерин алтында чүрүјүб, газа чеврилер вә һавада олан оксикенин тә'сир илә ишылдајыр. «Мүгәддәс гәбирләр» әһвалаты да белә олмушду. Фосфорлу газ јерин алтындан һаваја чыхмышды.

□

1868-чи илдә Јелизаветпол губернијасы тәшкил олунаркән јени јаранмыш Зәнкәзур гәзасы да она дахил едилмишди. Гәзанын низибати мәркәзи Корус шәһәри

иди. Корус шәһәри дәннз сәтһиндән 1300 метр һүндүрлүкдә, дағларын арасында салынмышдыр.

Кечаллағ (дәннз сәтһиндән 3000 метр һүндүр) ши-малдан санки Корусун кешијини чәкир. Корус чајы чә-нубдан Кәровуч дәрәси илә Воротан чајына тәрәф сүр'әтлә, шырылты илә ахыр. Варлы тачир Мирумјан 1898-чи илдә бурада су-електрик стансијасы тикдирмишди. Корус Зәнкәзурун ән кәзәл јерләриндән бири-дир.

Мән ушағлығымын беш иляни—1908-чи илдән 1912-чи илә кими Корусда ики синифли рус мәктәбинин диварлары арасында кечирмишәм. Бүтүн газәда чәми 199 ша-кирди олан дөрд мәктәб вар иди. Мәним мәктәбә дахил олмағымдан бир ичә ил әввәл әзәрбајчанлы кәндлиләрин ушағларыны да бу мәктәбә гәбул етмәјә башламышдылар. Бәјләр бу ишә пис бахырдылар. 1908-чи илдә Чаббар бәј Султанов бир кәндли ушағыны кәстәриб де-мишди:

— Бизим башымыза бәлә олмаг үчүн охујур!

Мәктәб биздә чох шејә мараг ојатмышды. Мәсәлән, мүхтәлиф сијаси гурулушулу дөвләтләрин олдуғу һаг-ғында биз илк дәфә бурада ешитдик.

1912-чи илин мај ајыны хатырлајырам. Мәктәбин сон синфиндә охујурдум. Синфимиздә 16 јашында, һәтта јашы бир аз да чох олан ијирмијә гәдәр ушаг варды. Рус дили мүәллимимиз, чаван, Сәркис Григорјевич Мусаел-јан бизә хәбәр верди ки, јахын күнләрдә Јелизаветпол-дан халг мәктәбләри инспектору кәләчәкдир, һазырлаш-маг лазымдыр.

— Сиз јалныз дәрәдә кечдијимиз фәнләрдән вери-лән суаллара дејил, кәрәк сијаси суаллара да чаваб ве-рәсиниз.

Бу һәм јени, һәм дә чох марағлы иди. Индијәдәк мәк-тәбдә һеч кәс бизә сијасәт барәдә бир сөз демәмишди...

— Бу күндән сонра билин, дүнјада үч дөвләт гурулу-шу формасы вар: мүтләг монархија, конститусијалы мо-нархија вә республика. Ким тәкрар едәр?

Биз јекә, јенијетмә ушағлар идик, мүәллимин деди-јини тәкрар етмәк о гәдәр дә чәтин дејилди.

Мусаелјан сөзүнә давам етди:

— Әкәр инспектор сорушса ки, «бу гурулушлардан һансы јахшыдыр?» Сиз, әлбәттә, чаваб верин ки, «ән јахшы гурулуш мүтләг монархијадыр».

Ушаглардан бири сорушду:

— Бәс, эслиндә һансы јахшыдыр?

Синфә дәрин сүкут чөкдү. Мусаелҗан балконун ачыг гапысына јахынлашды, ону өртдү, столунун јанына гаҗыдыб, бир гәдәр даҗанды, сонра парталарын арасы илә кәзә-кәзә һәр биримизин үзүнә дигтәтлә бахды. Тәзәдән столунун јанына гаҗыдыб деди:

— Ушаглар, кәрәк бу сөз өз арамызда галсын. Бах, сизә тапшырырам, кәрәк һеч кәс буну бир җердә данышмасын. Дүнҗада ән јахшы дөвләт гурулушу республикадыр. Анчаг сиз, инспектора демәлисиниз ки, ән јахшы гурулуш мүтләг монархијадыр. Буну унутмаҗын.

Шакирд Магич Машуров аҗага галхыб деди:

— Сиз деҗирсиниз ки, республика ән јахшы дөвләт гурулушудур! Анчаг биз билмирик ки, мүтләг вә конститусијалы монархија печә олур. Һеч республиканын да нәҗә көрә јахшы олдуғуну билмирик.

Көрүнүр, Мусаелҗан белә бир суалы көзләҗирди, о саат чаваб верди:

— Ушаглар, мүтләг монархија елә бир дөвләт гурулушудур ки, орада монарх чох бөҗүк ихтиҗар саһибидир. Чар бүтүн дөвләт мәсәләләринин јахын адамлары, назирләри илә һәлл едир. Чарын ирадәси тәбәәләри үчүн ганундур. Конститусијалы монархијада исә монархын ихтиҗарыны ганун, парламент мәһдудлашдырыр. Парламент — мүлкәдәр вә буржуазијанын нүмајәндәләринин җыгычаныдыр. Монархија парламентә, даһа чох исә полисијаја, ордуја архаланыр. Монархија буржуазијанын фәһләләри истисмар етмәсинә көмәк едир. Истисмар етмәк — ишләҗән адамын әмәјинин мәһсулунун чохуну онун әлиндән алмаг демәкдир. Аҗындырмы? Бизим гәзада капиталистләрин нүмајәндәси җерли мәдәнчиләрдир. Һәмән мәдән саһибләри Гафанда фәһләләрин әли илә нис чыхарыб әрдирләр. Әкәр фәһлә 5 манатлыг филиз чыхарырса, капиталист она бунун 50 гәнијини верир, 4 манат 50 гәнијини исә өзү мәнимсәҗир. Јалһыз фәһләләр деҗил, кәндлиләр дә истисмар едилир. Чар һөкүмәтинин ганунуна көрә кәндли он пуд тахылынын бир пудуну төҗчү кими мүлкәдара вермәлидир. Сонра о, мүәҗҗән мүддәт мүлкәдара һаваҗы ишләмәлидир. Буна биҗар деҗирләр. Бундан әлава о, јузбашыја, моллаја өз тахылындан верки верир.

Шакирд һүсәјнулу Гурбанәлијев сорушду:

— Демәли, бәҗлә капиталист һәр ики монархијада олур?

— Бәли, еләдир. Анчаг капиталистләр сонра мејдана чыхыр. Инди дә бәҗләр барәсиндә... конститусијалы монархијада бәҗлә кәндли арасында олан мүнәсибәтдә һеч бир дәҗишклик олмур.

Гурбанәлијев сорушду:

— Бәс, республикада?

Мусаелҗан билирди ки, шакирдләрни чохунун кәндләри кими, Гурбанәлијевкилин Еҗвазлы кәнди дә бәҗ кәндидир. Мүәллим ону да билирди ки, шакирдләрин ичәрисиндә бәҗ ушаглары вар.

Мусаелҗан суала јахшы чаваб вермәк үчүн фикрә кетди. Дыг кәндиндән олан Григори Бархударҗан мүәллими фикирдән аҗырды.

— Хаһиш едирик, республика һаггында бизә мүфәссәл данышасыныз.

Ермәни кәнди олан Дыг Шуша мүлкәдәрлары Рүстәмбәјовларын иди. Мүәллим буну билирди. О, аҗага галхыб јенә дә кәзмәҗә башлады. Синфә өлүм сүкуту чөкмүшдү. һамы нитизар ичәрисиндә вериләчәк чавабы көзләҗирди.

Елә бу вахт зәнк вурулду. һамы тәәссүфлә көкс өтүруб, аҗага дурду. Чәдвал үзәрә Мусаелҗанын бизә дәрси бириси күн олачагды. Бизим һәр биримиз үрәјимиздә дүшүндүк: «Нә чох көзләҗәҗик!»

Бир күн сонра биз синифдә отуруб, сәбирсизликлә Сәркис Григорҗевичи көзләҗирдик. Нәһаҗәт, о, синфә даһил олуб, дәрсә башлады. Биз бир-биримизин үзүнә бахдыг, һамы наразы иди. Мүәллим, өзүнү елә тутмушду ки, куја һеч нә көрмүрдү.

— Чәнаб мүәллим, кечән дәрс бизим суалымыз чавабсыз галды. Хаһиш едирик, әввәлчә о суала чаваб верин, јохса зәнкәдәк гуртармазсыныз, — деҗә шакирд Машуров дилләнди.

— Мән, мөвчуд бүтүн дөвләт гурулушлары һаггында сизә данышдым. Даһа нә истәҗирсиниз?

Биз һејрәтлә көзүмүзү Мусаелҗана дикмишдик.

— Јахшы. Икинчи дәрсин ахырында бүтүн суалларыныза чаваб верәрәм. Данышдыгмы?

Мусаелҗан дәрсин ортасында башлады:

— Буржуа республикаларында торпаг мәсәләси кәндлиләрин хејринә һәлл едилмир. Буржуа республикалә-

рынын бәзиләриндә торпаг мүлкәдарларынын әлиндә га-
лыр. Бәзиләриндә кәндиләр торпаг пајы алараг, пулуну
фаизлә һиссә-һиссә һөкүмәтә өдәјирләр. Мүлкәдарлар
исә кәндиләрә верилмиш торпагынын пулуну һөкүмәтдән
бүтүнләкә алырлар.

— Соңра... Дөвләт һакимијәт органларында нүмајән-
дәлик һаггында... Республика дөвләт гурулушунда фәһлә
вә кәндиләрин нүмајәндәләри аз да олса парламента
сечилір. Елә республикалар вар ки, ичтиман тәшкилат-
лар гадаған едилмир, бәзи сијаси партијалар һисбәтән
азад олурлар. Бу партијаларын бәзиләри мәтбуатда вә
јыгыччагларда зәһмәткешләрин мәнәфеји уғрунда ачыг-
ча мүбаризә апарырлар.

Һүсејнгулу Гурбанәлијев учадан сорушду:

— Көрәсән, елә бир вахт кәләчәкми, бәјләр һеч ол-
масын?

Бу вахт гапы ачылды вә мәктәбни директору Саф-
разбекјан ичәри кирди.

— Сәркис Григорјевич, синифдә нә сәс-күјдүр?

— Елә бир шеј олмайыб, Садат Серкејевич, дәрәс ке-
чирәм.

— Бәс инди «вахт кәләчәкми бәјләр олмасын?» —
дејән ким иди?

Биз билмирдик ки, муәллим вәзијәтдән нечә чыха-
чаг. Она көрә Гурбанәлијев учадан суал вердији үчүн
үрәјимиздә сөјүрдүк.

Лакин Сәркис Григорјевич өзүнү итирмәди. О, кү-
лүмсәјәрәк, архајынча чаваб верди:

— Мән, Садат Серкејевич, шакирдләри халг мәктәб-
ләри инспекторунун кәлмәсинә һазырлашдырырам. Елә
һесаб едирәм ки, о, дөвләт идарә формалары һаггында
суал верә биләр. Она көрә дә ушагларә үч дөвләт гуру-
лушу формасы барәдә данышырам: үстәлик дә дејирәм
ки, ән јахшы форма—мүтләг монархијадыр. Мән елә ду-
шунүрәм ки, Садат Серкејевич, сиз дә мәнимлә разысы-
ныз.

— Мән сизинлә разыјам, Сәркис Григорјевич. Мүтләг
монархија — ән јахшы дөвләт гурулушудур. Анчаг сиз-
дән хаһиш едирәм, дәрәдә бир дә сијаси мәсәләләрә
тохунмайың. О мәсәләләр бизим програмымыза даһил
дејил.

Директор синифдән чыхаркән, сәсини јахшы таныды-
ғы Гурбанәлијевә тәрәф дәнәрәк ачыглы-ачыглы деди:

— Јахшы олар ки, сән, бәјләр барәсиндә јох, өз Фат-
ман барәдә дүшүнәсән!

Ејһам тәсадүфи дејилди. Гурбанәлијевин вәлидејилә-
ри нә мәгсәдләсә тәһсилни дөрдүнчү или ону евләндир-
мишдиләр. Һәлә сүмүјү бәркимәмниш чавап ушаг аиләли
адам олмушду. Директор буну билдији үчүн һәр дәфә
Гурбанәлијев дәрсини билмәјәндә ону әлә салыр, арва-
дыны хатырладырды. Гурбанәлијевин арвадынын ады
Фатма дејилди. Сафразбекјан онун адыны билмәдији
үчүн, бүтүн азәрбајчанлы гадышларә дедији кими, она да
Фатма дејирди.

Бир нечә кәлмә муәллим Сәркис Григорјевич һаг-
гында. О, «Јужны Кавказ» гәзетиндә әмәкдашлыг едир-
ди. Гәзет 1912—1914-чү илләрдә Јелизәветполда (индики
Кировабадда) нәшр олунурду. Мусаелјан бу гәзетни сә-
һифәләриндә дәрч етдирдији мәгаләләриндә кәндиләри
амансыз итисмар етдикләри үчүн Зәнкәзур бәјләрини
тәнгид едирди. Мән ашагыда бу мәгаләләрдән парчалар
верәчәјәм.

Мусаелјан 1881-чи илдә Чајкәнд кәндиндә анадан ол-
мушду. Инди һәмин кәнд Азәрбајжан ССР-нин Ханлар
рајонуна даһилдир. Мусаелјан Гори муәллимләр сем-
наријасыны гуртармышды. 1911-чи илдә Шәки мәктәбин-
дән Коруса дәјишдирилмишди.

Биринчи дунја муһарибәси заманы Мусаелјан орду
сырасында гәрб чәбһәсиндә иди. 1918-чи илдә Зирейли
гатар рәиси кими Бакинә мудәфиә етмиш, коммунаһин
фәал иштиракчысы олмушдур. Бакида Совет һакимијә-
ти мүвәггәти јыхылдыгда шәһәрдә галмыш, кизли иш
апармышдыр.

С. Г. Мусаелјан 1919-чу илнн әввәлләриндә Зирейли
гатар командирни кими Ермәнистана кәлмишдир. О, сон-
ралар мај үсјанынын тәшкилатчыларындан бири олмуш,
Александрополда һәрби-ингилаб комитәсинин сийаһлы
гүввәләри башында дурмушдур. Мај үсјаны јатырылдыг-
дан сонра дашнаглар Мусаелјаны һәбс етмиш вә 14 ав-
густ 1920-чи илдә күлләләмишдиләр.

Мусаелјан 1920-чи ил ијул ајынын 6-да дашнагларын
һәбсханасындан РК(б)П өлкә комитәсинә јазырды:

«Биз инди һәбсдәјик. Александрополда 250-дән артыг
јолдашымыз һәбс олунмушдур. Ермәнистанын һәбсхана-
лары бизим адамларла долудур. Һәбсхана шәранти дө-
зүлмәздир. Бизни ачындан өлдүрүрләр. Душтагларын пулу

јохдур. Хәстәләнәнләр кетдикчә чохалыр. Әкәр белә кетсә өлән чох олачаг.

...Индичә мәһкәмәдән гајытмышам. Мән вә башга дөрд јолдашымыз күлләләнмәјә мәһкум едилмишик. Бири бәраәт алды, биринә исә бир ил һәбс кәсдиләр... Јалныз кәнардан тәсир етмәклә өдүм һөкүмүнү дәјишмәк олар. Јалныз бир һәдә илә дәјишмәк олар ки, бизим күлләләнмәмизә бүтүн дашнаксјутун мәсулијјәт дашыјачаг. Бу онлары горхудар. Мән гошунла элагә сахлајырам. Онлар бизим тәрәфимиздәдирләр. Јалныз гачгылардан вә маузеристләрдән ибарәт габаг дәстәни дагытмаг ләзимдыр. Соира һеч бир мугавимәтә раәт кәлмәдән архајынча ирәлиләмәк олар, чүнки гошун бизим тәрәфимизә кечәк.

Бу мәктубла бирликдә душтагларың адындан етираз мәктубуну да кәндәрирәм, хаһиш едирәм телеграфла вә мәтбуат васитәси илә елан едирәм.

Бизим севимли мугавимемиз, халг сәадәти угрунда мугавимәтә апараң, мәтин болшевик Сәркис Григорјевич Мусаелјан белә адам иди!

□

Мәктәбин директору Сафразбекјан тез-тез шикајәтләнирди ки, мәктәбиндә мүсәлман ушаглары охудуғу үчүн варлы ермәниләр ону данлајырлар. О, варлыларың гарасына дејирди: «Билмирәм, бу ит ушағы мәнән илә иләјирләр?»

Јазыг кәндли ушаглары! Онларың охумасына кимләр манечилик етмәмишди! Нә үчүн бәјләр вә мүлкәдарлар истамирдиләр ки, кәндли балалары охусунлар?! О заман бу бизә ајдын дејилди.

Кәндли балалары мәктәпләрдә һансы вәсаитлә охујурдулар?

Шәһәрдә ән чох әтраф Ејвазлы, Новлу, Күрчүлү, Дашалты вә башга кәндләрин ушаглары охујурду. Һәр базар ертәси ушаглар габагларында одун јүклү ешшәк, јахуд ат Ејвазлыдан Коруса гајыдырдылар. Онлар тәлә-

¹ «Бөјүк Октябр социалист ингилабы вә Ермәнистанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси». Сов.ИКП МК јанында МЛИ-нин Ермәнистан филиалының, Ермәнистан ССР Елмәр Академијасы Тарих Институтуунуң нәшри, 1957-чи ил, сәһ. 364—365.

сирдиләр ки, апарыб одуну базарда сатсынлар вә о пулла шәнбә күнүнә гәдәр бир тәһәр долаңсынлар.

Јадындадыр, бир дәфә күчәдә он беш гәпиклик бир күмүш пул тапанда, нә гәдәр севиндим! Бу он беш гәпни газанмаг о вахт чох чәтин иди. Вәзијјәти ағырлашдырмамаг хәтиринә јолдашым. Көјүш һүмәтәлијеви тез-тез дилә тутурдум ки, бизимлә бир отагда јашајан үчүнчү јолдашымызла далашмысың, чүнки, ев кирәсинин бир һиссәсини о верирди. Биз шәһәрдә чәрәк алмырдыг, һәфтәдә бир дәфә өлдән кәтирирдик. Она көрә чүмә вә шәнбә күнләри бојат, гуру чәрәк јејирдик.

Бизим аилә үчүн илә он маңат тәһсил һаггы вермәк чох чәтин иди. Бу чәтинлијә бахмајараг, биз мәктәбин гуртардыг, рус дилиндә ибтидан тәһсил алдыг. Азәрбајҗаның бир чох кәндләриндә русча тәһсил алмыш илк адамларың чоху Корус мәктәбинин јетишдирмәләридир.

Мәктәби битирәнләрин бәзиләри сүлһ һакимләринин вә сүлһ мијанчыларының јанында каркүзарлыг еләјирдиләр. Кәндлиләрин сәвадсызлыгындан мүлкәдарларың нечә вичдансызчасына истифадә етдикләрини, чар һөкүмәт ганунларының кәндлиләрә вердији азачыг һүгүглардан нечә мәһрум етдикләрини онлар бурада өз көзләри илә көрүрдүләр. Һәммин сәвадлы адамлар буңлары кәндлиләрә баша салырдылар. Ләкин ганунлары диггәтлә өјрәнәндә әмин олурулар ки, чар һөкүмәтинин ганунлары аңчаг мүлкәдарлары мүлафиә едир. Бәзи мүтәрәгкә фикирли адамларың өз габагчыл бахышларының адамларә ачыг демәси һәммин фикри онларың шуурунда даһа да мөһкәмләндирди.

Ики синифли Корус рус мәктәбинин гуртаран кәндли балалары орада өјрәндикләрини валидејн вә гоһумәграбаларына вә таныш кәндлиләрә дә данышырдылар.

Һеч тәсадүфи дејил ки, бир бәј һаггыны тәләб еләјән кәндлисинә истаһза илә демишли:

— Сизин оғланларыңыз Корусда охујурлар, бизимкиләр исә Петербургда. Она көрә биз сиздән чох билирик. Сизин ушаглар јарымчыг охумушлардыр. Онлар чар ганунларының сәһв изаһ едирләр.

Корус мәктәбинин битирәнләрин дүңјәкөрүшүнә Бақыја кедиб бир мүддәт мәдәндә, заводда, јахуд да фабрикадә ишләмәләри бөјүк тәсир көстәрирди. Бу заман онлар капиталист истисмарының бүтүн ағырлығыны һисс едир, Бақы фәһлә синфинин истисмарчылары гаршы

нечә азадлыг мубаризәси апардыгларынын шаһиди олурдулар. Буна көрә дә Корус мәктәбини битирәнләрин әкәсәријјәти 1919—1920-чи илләрдә артыг болшевик дүнја көрүшлү адамлар идиләр. Олар капиталистләрлә, мүлкәдарларла вә голчомагларла фәал мубаризә апардылар.

Бу илләр вәтәндаш мубаризәси чәбһәсиндә, сонралар исә заводларда, фабрикләрдә, партија вә совет ишләриндә рәһбәр вәзифәләрдә Корус мәктәбини битирмишләрдән чох көрмәк оларды. Әли Әмирасланов, Көјүш Нуммәталыјев, Вағаршақ Арустамов, Александр Дадаян, Көјүш Мәммәдов, Кәрим Искәндәрәв, Салам Адыкөзәлов, Гулу Әбдүләзимов, Әләкбәр Абдуллајев вә ди-кәр јолдашлар Совет һакимијјәтинин гурулмасы вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда јорулмадан мубаризә апардылар.

Бөјүк Октјабрын һақиқәтләринин горумағ уғрунда мубаризәдә бизим шанлы мәсләкдашларымыз олан Христафор Мкртычјан, Мағич Машуров, Оруч Бабајев, Гара Илјасов, Аслан Әсәдов, Әзиз Гулијев вә башгалары һәммин унудулмаз гәһрәмәнлыг илләриндә Совет һөкүмәтинин дүшмәнләринин әли илә һәлак олдулар.

□

Кечмиш Зәнкәзур гәзәсында үч Султановлар нәсли јашајырды.

Индики Лачын рајонуна дахил олан Күрдһачы кәндиндән олан Султановлар нәслән, ата-бабадан мүлкәдар дејилдиләр. Гарабағын кенерал-губернатору Хосров бәјин бабасы чарвадар олмушду. О заман халғ арасында дејердиләр: «Һәр охујан Молла Пәнаһ, һәр гатырчы Мурад олмаз». Бах, һәммин бу гатырчы Мурад, Султановларын бабасы иди. Мурад варланыб, Әсәд Султанлы бәјинин гоһумуну алмышды. Өз доғма оғлу Пашаны исә Әсәд Султанлы бәјинин оғлу кимн гәләмә вермишди, куја ушағ јетимди, дул анасы јанынча кәтирмишди.

Султановлар чох бөјүк малдар идиләр. Јүзләрлә инәкләри вар иди. Булар Зәнкәзурда вә Гарабағда һачысамлы чинси ады илә мөһшүр дамазлыг инәкләр иди.

Султановлар гүјмәтли һачысамлы мешәләрини муз-дурлара гырдырыб харичә, Франсаја көндәридиләр. Бу

чүр онлар варланыб, бүтүн гәзаја мејдан охујур, кәнд-лиләри мешә ишиндә амансызчасына истисмар едирдиләр.

□

Губадлы вә һачалы кәндләриндә јашајан бөркүшадлы Султановлар исә күрд идиләр вә ата-бабадан мүлкәдар идиләр.

Мәмәр, һал, Давудлу, Маһмудлу вә Зейвә кәндләри бөркүшадлы Султановларын иди. Маҷ, Ағбулаг, Гурт-галағы кәндләриндә јашајан мүфлисләшмиш бөјләр дә бу Султановлар нәслиндән идиләр.

□

Данзавер (Ермәнистан ССР) вә Пирчиванда јашајан үчүнчү Султановлар нәслән задәкан идиләр, өзләри дә түркмән идиләр.

Ермәни кәндләри — Ковдар, Ашағы Хотанан, Јухары Хотанан; Азәрбајҗан кәндләри — Күрчүлү, Әјин, Мистан, Гијаслы, Көјәрчик, Халлава, Ашағы Чибикли, Јухары Чибикли, Малаткешин, Кенлик, Мәммәдли кәндләри данзаверли вә пирчиванлы Султановларын иди.

Искәндәрбөјли, Овғанлы, Көјарабас, Сейтас, Бәхти-јарлы вә Гарыгышлағ кәндләриндә јашајан мүфлисләшмиш бөјләр дә данзаверли Султановлар нәслиндән идиләр. Гафанда чыхан мисин оида бири пирчиванлы вә данзаверли Султановлара чатырды. Филіз Султановларын Ковдар кәндиндән чыхарылырды. Чар һөкүмәтинин ганууна көрә исә фәјдалы газынтылар торпағ саһибини иди.

Пирчиван бөјләриндән Кәрим бәј Султанов феврал ингилабындан бир нечә ил габағ торпағындакы мис еһтијатыны сәксән мин маната сатмышды. Кефчил вә әјјаш адам олан Кәрим бәј бу пулларын һаһысыны ичиб, гу-мара гојуб, ахырда әли бош, лүт галмышды. Бу фактын өзү көстәрир ки, Султановларын бөјүк кәлир мәнбәји Гафан миси иди.

Зәнкәзурда башга варлы мүлкәдарлар да варды. Гы-рағ Мушлан, Ичәри Мушлан, Зәнкилан, Мәммәдбәјли, Собу, Татар, Кечикли кәндләри Чаванширларын иди. Ермәни кәнди Кәһәри о заман Корусда јашајан Лохраз

бәј вә һүсеји бәј Бейбудбәјовларын иди. Мығри рајонундакы (Ермәнистан) Биринчи Вартанадзор вә Икинчи Вартанадзор кәндләринин саһиби Сәрмәстбәјовлар иди. Фәрәчан, Диләлимускәяли, Сарај, Кертизан, Көјјал кәндләри исә һачыбәјовларын иди.

Ермәни мүлкәдарлары Орбелјанлар — Худабахыш Султан вә Самсон бәј Лор, Лизин, Суварјанте, Күрдләр, Әлилләр вә јашадығлары Татыв кәндиниң бир һиссәсини саһиби идиләр. Бол чәлтик зәмиси вә мејвә бағлары олан Дәмирчиләр вә Дондарлы кәндләри Хочамсахлы кәндидә јашајан Кәләнтәровларын вә Агарк кәндидә јашајан Јепрем бәј Ағахановун иди.

Гарабағын варлы мүлкәдарларынын Зәнкәзурда чохлу кәндләри вар иди. Дығ кәнди (800 ев) Рүстәмбәјовун иди. Ағдү (256 ев), Вағдү (245 ев) вә Дәрәкәнд кәндләри Әли бәј вә Мирзәли бәј Бейдовларын иди. Хавлығ, Маһрызлы, Хәндәк кәндләринин саһиби Кејғубад аға Чаванширов иди. Һәбиб бәј Шәкински исә Һәкәри, Мурадханлы, Новрузлу кәндинин саһиби иди. Әлигулуушағы кәндиниң чамааты исә Мейдибәјовун рәијәти иди. Мейдигулухан Гарабағскиниң (Ибраһим ханын оғлу) ғызы кијакинја Көһәр аға Усмијева — Мәлик Пәјәси, Чомартлы, Чичимли, Гара дәрәси кәндләринин саһиби иди, үстәлик дә, онун бу јерләрдә 27 мин десјатин мешәси варды.

Бәјләрин, јохсул кәндиләрин боғазындан кәсәрәк, өзбашына, гулдурчасына дәвләт торпағыны зәбт етмәси барәдә бир нечә мисал чәкәчәјәм.

Ағалар бәј Чаваншир һәр ил Алтынчы дејилән торпағ саһәсини Гара Көл кәндинин чамаатына ичарәјә верирди. Сон дәфә кәндиләрлә јазылы мугавилә азәрбајҗанча бағланмышды. Савадсыз кәндиләрин әвәзинә мугавиләни имзалајан молланын разылыгы илә Ағалар бәј Гара Көл кәндинин бүтүн торпағыны вә Шајыблы кәндинин бир һиссәсини мугавиләјә салмышды. Мугавиләни кәнд јүзбашысы тәсдиғ етмишди. Бир мүддәт сонра Ағалар бәј Гара Көл кәндиләриндән мугавиләјә әсасән ичарә һағгы тәләб етди. Мәһкәмә иши Ағалар бәј Чаванширин хејринә кәсди вә бәј бу кәнди дә саһиби олду.

Башға бир мисал. Индики Мығри рајонунун әразиндәки Биринчи Вартанадзор кәндинин 60 десјатин әкин јери, 10 десјатин бичәнәји вә 100 десјатин мешәси олан «Млуш Боздәрә» адлы торпағы варды. 1860-чы илдә кәнд

јүзбашысы әлидәрәли Сәрмәст бәјә бу торпағдан мүвәғәти оларағ арпа әкмәк үчүн бир аз јер вермишдиләр. 18 илдән сонра Сәрмәст бәјин оғлу Бала бәј мәһкәмә васитәси илә «Млуш Боздәрә»јә көрә кәндиләрдән 300 пуд буғда, 150 пуд арпа вә 300 бағ от алмышды. Сонралар исә Сәрмәстбәјовлар Биринчи Вартанадзор вә Икинчи Вартанадзор кәндләринин бүтүн торпағларыны әлә кечирдиләр.

1885-чи илдә Зәнкәзурда дәвләт торпағыны өјрәнән С. П. Зелински јазыр:

«...Зәнкәзурда чохлары торпағ әлә кечирмәк үчүн һеч бир шејдән чәкинмир. Шүбһә јохдур ки, гаршыдакы мәрз чәкмә заманы дәвләт торпағынын чох һиссәсинин иддәчысы олачағ, јәгин ки, дәвләт чох торпағ итирәчәкдир, чүнки онун тәрәфиндә һеч ким вә һеч нә јохдур, әкс тәрәфдә исә јүзләрлә јаланчы шаһидләр вә сахта сәһәдләр вар».

Доғрудан да истәр бөјүк, истәрсә дә кичик мүлкәдарлар, јалан-сахта јолларла Зәнкәзурда чохлу дәвләт торпағы әлә кечирмишдиләр. Кәндиләр һәр јердә мүлкәдарлара тәзјиг көстәридиләр, амма сүлһ мәһкәмәләри демәк олар ки, һәмишә иши мүлкәдарларын хејринә кәсирди. 1885-чи илдә Зәнкәзурда 68.443 десјатин дәвләт әкин јери варды. 1917-чи илдә исә дәвләтин јалныз 4.018 десјатин торпағы галмышды. Беләликлә, 64 мин десјатиндән чох дәвләт торпағы фырылдагчыларын, варлыларын әлине кечмишди.

С. Г. Мусәелјан 1912-чи илин феврал ајында «Јужны Кавказ» гәзетиндә «Узағ Зәнкәзурдан» адлы мәғаләсиндә «Бураја» ләгәби илә јазырды:

«Әкин үчүн јарарлы олан дәвләт торпағы чатмадығы үчүн кәндиләр мүлкәдар торпағларыны ичарәјә көтүрүрләр. Бурада, башға ишләрдә олдуғу кими, кәндли әмәји амансызчасына истисмар едилир»¹.

1917-чи илдә Зәнкәзур гәзәсында 2 222 десјатин маликанә, 1 939 десјатин бағ, 115 224 десјатин әкин јери, 3 250 десјатин бичәнәк, 84 625 десјатин мешә вә коллуг, 130 258 десјатин отлағ, 141 277 десјатин јәјлағ отлағы вә 17 749 десјатин башға торпағлар вар иди².

¹ «Јужны Кавказ» гәзети Јелизаветполда ношр олуноурду.

² Азәрбајҗан мәркизи статистика идарәсинин хәбәрләри, № 3 (5), 1922-чи ил, сәһ. 7.

Доғрудур, Зәнкәзурда Талышхановлар вә Зүлгәдәровлар кими он мин, жүз мин десјатин торпағы олан ири мүлкәдарлар јох иди. Анчаг:

«114 519 десјатин әкин јерини 97 706 десјатини			
130 258	»	отлагын	99 994
1939	»	бағын	1.721
2.222	»	маликанәнин	2.218 десјатини на-

«дел торпағы иди»¹.

Бүтүн бу иадел торпагдарын саһибләри Султановлар, Чаваншировлар, Бейбудовлар, Рүстәмбәјовлар, Орбелжанлар, Бейбудбәјовлар вә Усмәјевлар иди.

Демәк лазымдыр ки, әкин јерләринин јалғыз 4,5 фаиз суварылан торпаглар иди, галаны исә гураглыгдан чох зијан чәкирди.

Ағыр күзәран Зәнкәзур кәндлиләринини 80 фаизини сәләмчиләрдән асылы еләмишди. Орта һесабла һәр кәндлинини 88 манат борчу варды. Кәндли сәләмчидән алдыгы 100 маната илдә 20—24 манат фаиз верирди. Чох вахт кәндли борчуну вахтында гајтара билмирди, онда сәләмчи борчун вахтыны бир ил дә артырыр вә һәнки борчулу фаизини, һәтта кечмиш бүтүн илләрин фаизини алырды.

Бүтүн булар кәндлиләрин көлә вәзијәтиндә, јарыач јашамасына вә оиларын Зәнкәзурдан чыхыб кетмәсинә сәбәб олуруду. 1884-чү илдә гәза идарәси 2 934 адама кетмәк үчүн паспорт вермишди. Минләрлә зәнкәзурлу чәрәк пулу газанмаг үчүн евиндән-ешијиндән дидәркин дүшүрдү.

Ингиләба гәдәр Зәнкәзур Баки нефт мәдәнләрини фәһлә гүввәси илә тәмин еләјән јерләрдән бири иди. Өзү дә тәк нефт сәнајесини јох. Зәнкәзур кәндлисинә өлкәнин чох шәһәрләриндә раст кәлмәк оларды. Чаваншир, Чәб-рајыл, Шуша, Газах газаларынын, һәмчинини Волга боју губернијаларын, Чәнуби Азәрбајчанын, Дағыстанын кәндлиләри кими, олар да иш ахтармаг үчүн Бакија ахшырдылар. Нефт мәдәнләриндә чалышан дартәјчеләрини, јағлајычыларын, чилинкәрләрини, газмачыларын чоху зәнкәзурлу иди.

¹ Галәи 16.813 десјатини 40.018 десјатини дәвләтин, 12.795 десјатини саһибкәрләрин иди.

Зәнкәзурлу зәһмәткешләр сифи мүбаризә мејданы олан пролетар Бакисында фәһләләрини капиталистләрини зүлмүндән, кәндлиләрини исә мүлкәдарларын әсарәтиндән азад олмаг идејасындан илһам алырдылар. Беләликлә, зәнкәзурлуларын — азәрбајчанлыларын вә ермәниләрини — бејниндә «болшевик» сөзү мөһкәм көк салмаға башлајырды. Буна көрә чохлу зәнкәзурлу Совет һакимијәтинини гәләбәси угрунда фәал мүбариз олды.

□

Варлы бәјләр кәндлиләри амансызчасына истисмар едирдиләр. Буну ајдын тәсәввүр етмәк үчүн бир-ики Зәнкәзур мүлкәдарынын кәндиндә кәндлиләрини итисади вәзијәтинә нәзәр салаг.

Султановларын улу бабасы Нәчәф бәј, һәлә лап фарсларын һакимијәти дәврүндә Бахтијарлы кәндиндә јашајырды. О, Нәсир Султанын нәслиндән иди. Нәчәф бәј Күрчүлү кәндинин илк феодал ағасы олуб, Кәнддә олан һәр шеј онун ихтијарында иди. Нәчәф бәјни дөрд оғлу варды: Әскәр бәј, Нифталы бәј, Гасым бәј вә Абдулла бәј. Күрчүлү кәндинин чәмааты да мал-гара кими, бу дөрд бәјин арасында бөлүмүшдү. Бу кәнддә чәми 18 ев вар иди, һәр бәјә 4,5 ев дүшүрдү. Она көрә бәјләр өз араларында белә разылыға кәлмишдиләр: икн бәј һәрәси 5 ев көтүрсүн, ики бәј исә һәрәси 4 ев. Белкү заманы пајына беш ев дүшүмүш бәјләр һәрәси дөрд ев көтүрүмүш бәјләрә башга кәндләриндән бир ев версинләр.

Лакин вахт кечдикчә дөрд бәј аиләси тәрәјиб артды, он ики аилә олды. Бу вахт кәндли евләрин саји 28-ә чатмышды. Она көрә һәр бәјә 2,33¹ ев дүшүрдү.

Әкәр Нәчәф бәјни заманында 18 кәндли аиләси бир бәј аиләсини тәмин едирдисә, икни 28 аилә 12 бәјә муздурлуг едирди. Бурадан да кәндлинин вәзијәтинини нечә ағырлашдығыны көрмәк чәтнин дејил.

¹ Бурада бәјүк оғлуи варис олмаг һүгуғу јох иди. Кәндли вәзијәтләри бәј оғланлары ардсында борабәр бөлүсүрдү. Күрчүлү кәндиндә дејдикчә 28 евдән элива эслән оралы олмајан, Гарадагдан кәлмиш 6 ев дә вар иди. Бу кәндлиләр Иран табәәләри идиләр, она көрә һөкүмәт сәвәлләриндә аллары јох иди. Анчаг олар бәјләрини хүсуси кәндиләри иди вә бәјләрини јерди кәндиләрини элиндән зорла алдығлары торпағы бечәкирдиләр. Һәрдән консуллуғун һүмәјүн-дәси, һанб оиларын јанына көләр, шаһын табәәләрини тејдә аларды.

Ону да демək лазымдыр ки, Күрчүлү кәндини су тутан торпагы жох иди. Бурада һеч бир агротехники тәд-бир һәјата кечирилмирди, гошгу һејваны чатмырды, тор-паг сусуз бечәрилрди. Әкин саһәләри бир җајда олараг артмырды. Белә бир ачывачаглы вәзијјәтдә 28 кичик кәндли тәсәррүфаты һәр ил өз кәлирини онда бирини он ики бәјә төјчү верирди. Мүлкәдар кәндлијә һеч бир аләт, јахуд иш һејваны вермирди. Кәндли ганунла јалныз тор-паг пажы алырды.

Бәјләр өзләри тәсәррүфат сахламырдылар, һәтта бағ-лары, бостанлары белә олмурду.¹ Һәр бәј аиләси сәһәр-ләр сүд ичмәк үчүн ики-үч сағмал инәк сахларды. Јағ вә әти кәндлиләр кәтирәрдиләр, төјчүдән алава бәјә «бәх-шиш» дә верәрдиләр.

Бәјләр өз тәсәррүфаты олмадылары үчүн бијар күнләриндән тамам истифадә едә билмирдиләр. Лакин бу онлары нараһат етмирди. Онлар кәндлиләрдән борч-лу галдыгы күнләрин әвәзинә алава тахыл алырдылар. Буна керә дә һавајы бир-ици кисә тахыл вермәкдәнсә, кәндли үчүн бијар күнүнү ишләмәк хејирли иди. Сонра, бәјләр кәндлиләри мөчбур едирдиләр ки, бијар әвәзинә Данзавердә ишләсинләр, јола кедән вахты да һесаба ал-маздылар (ици күн ора, ици күн дә кери). Кәндлиләр Данзавердә от чалыр, гурудур, топлајыб таја гурур, ғы-ша одун тәдарүк едир, тахыл дөјүрдүләр. Әкәр бүтүн бу ишләри бијар мүддәти гуртармасалар, онлары Данза-вердә артыг сахлајырдылар. Бу артыг галдылары күн-ләри исә кәләчәк бијар күнләриндән чыхмырдылар.

Кәндлиләр өз кәлирләриндән һәр ил дөвләтә мүхтә-лиф верки вермәли идиләр: торпаг веркиси, «түстү» вер-киси, әскәр веркиси вә с. Јүзбашылар, приставлар вә дикәр полис ишчиләри мүхтәлиф бәһанәләрлә кәндлилә-рин олан-галаныны тутуб әлләриндән алырдылар. Әлбәт-тә, моллалар, сејидләр дә кәндлиләри раһат бурахмыр-дылар.

Зәнкәзурун чох кәндлиләри амансыз истисмардан, гејри-инсани рәфтардан јаха гуртармаг үчүн аиләләри

¹ Боркушад чајынын үстүндә, Күрчүлү кәндиндә Абдулла бәјни көвәл багы нар иди. Сонра бу бағ ону оғланлары: Ширәли бәјә вә Мәшәди Һәмид бәјә галмышды. Бијардан алава кәндли чамааты һәр ил бу багы сувармаг үчүн су анбары тикәр, арх чәкәр, ағачларыи дибни јумшалдар, гуру будаглары кәсәр, мејвәни јығыб, атлара јүкләјәрәк Данзавер кәндинә көндәрәдиләр.

илә бирликдә доғма јерләрини тәрк едир, һеч олмаса мөвсүми иш тапмаг үчүн шәһәрә кедирдиләр. Бизим дағ әтәји вә дағ кәндләримиздә (Азәрбајчан вә ермәни) елә јашлы бир адам олмазды ки, бир пещә ил Бақы мәдән вә заводларында ишләмәсни. Кәндлиләрин чоху ева җајыт-маз, пролетар ордусуну артырарды.

□

Бәјләрин чоху савадсыз иди. Онлар һөкүмәт идарә-ләриндә ишләмәздиләр, бирисини табелијиндә олмагы шәхсијјәтләринә сығышдырмырдылар, бир җајда олараг, китаб охумурдулар. Бәјләрин өзләрини тәсәррүфаты жох-ду, шәһәрләрә дә кетмирдиләр. Мәһәррәмликдә исә, шә-биһ чыхарылан вахт, онлар да кәндлиләр кими әлләри илә үзләрини өртүб, јалаңдаң һөнкүртү илә ағлардылар.

Бәјләр нә ишлә мәшгул идиләр, вахтларыны нечә ке-чирирдиләр? Ахы онлар көзәл дағ һавасында јашајан чох сағлам адамлар иди! Онлар јахшы јејир, ичир, ја-тырдылар, бир сөзлә һәјатын бүтүн нәмәтләриндән зөвг алырдылар. Халг ичиндә бәјләр һағгында дејәрдиләр: «Вер јејим, өрт јатым, көзлә, чаным чыхмасын». Булар әсил мүфтәхорлар, түфејиләр иди, халгын чанына дара-шыб, ганыны сорурдулар.

Бәјләр ичинки һәмишә бекар олурдулар, һәтта фи-кирләшмәклә дә өзләринә әзијјәт вермирдиләр. Онлар тахылын мәһсулдарлығыны артырмаг, әкин саһәсини кенишләндирмәк, кәндлиләрин кәлирини чоһалдыб, бу-нунла да өз кәлирләрини артырмаг җајысына белә гал-мырдылар.

Онлар кәндлиләри илә һејвандан да пис рәфтар едир-диләр. Бәј дүшүнүрдү ки, бөјүк Русија империясынын учгар јери олан узаг Зәнкәзулда кәндли һағгыны нечә мүдафиә едә биләр? Бүтүн буилара бахмајараг, кәндли-ләр тез-тез бәјләрә җаршы ачыг чыхып едир вә ағалары-ны гәзәбләндириб, өзләриндән чыхарырдылар.

«Кәндлиләр бирләшә билмирдиләр, о заман кәндли-ләр тамамилә чәһаләт ичиндә боғулурдулар... бунуила белә кәндлиләр өз билдикләри вә бачардылары кими мүбаризә едирдиләр»¹.

Бир нечә характерик әһвалат.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 421.

Чаван кәндли Микајыл Чәфәргулу оғлу бир нечә ил Баки мә'дәләриндә ишләмишди. О бир аз пул топлајыб, тој еләјирди. Микајыл узаг гоһуму һагвердинин гызы Зинјәтлә евләнирди. Гыз оғланы чох сеvirди.

Тоја Микајылын Бақыда достлуг еләдији, гоишу ермәни кәнди Корудан олан чобанлар да дә'вәт едилмишди. Онлар тојда адамлара данышдылар ки, Бақыда мә'дән саһибләри илә фәһләләр арасында гызғын мүбаризә кедир. Гоишу Кору кәндидән кәлмиш гонаглар өз һәрәкәтләри вә данышығлары илә башгаларындан, һәлә Бақыда олмамыш кәндиләрдән, сечилридиләр. Онлар өзләрини чох сәрбәст апарыр, һеч нәдән чәкимир вә бәјин тоја кәләчәјиндән горхмурдулар.

Кору кәндидән кәлмиш гонагларын сөһбәти тојдакыларә бөјүк тә'сир еләмишди.

Чох адам корулу кәңчләрдән сорушурду:

— Доғруданмы, елә бир күн кәләчәк ки, бәјләр тамам олмајачағ?

— Бәли, достлар, о күн кәләчәк! — дејә онлар чаваб веридиләр.

Гонаглар тәзә бәјдән сорушдулар:

— Микајыл, әкәр инди бәј бура кәлсә, сән ајаға дурмајачағсан?

— Гәтијән дурмарам! — дејә Микајыл чаваб верди.

Һәмий күн, корулу гонагларын ачығ сөһбәтиндән бир нечә саат сонра Ширәли бәј Султанов тој олан кәндә кәлди. Микајыл достлары илә гапыдакы бөјүк тут ағачынын кәлкәсиндә отуруб архајын сөһбәт едирди. Адәтә кәрә, бир кәндли кими, Микајыл бәји көрәндә кәрәк ајаға дура иди. Лакин бу күн елә етмәди.

— Кәпәк оғлу, нијә мәни көрәндә, ајаға галхмырсан! — дејә бәј Микајылын үстүнә дүшдү. Чүнки о, көрдү ки, ағачын алтында отуранларын һамысы, Микајылдан башға, гоишу кәнддән кәлмиш ермәниләрдир.

— Сөјмә рәјјәт атам, сөјмәјим бәј атаны!

Султанов атдан сычрајыб, Микајыла јахылашды, јенә ону сөјдү, тәғбир еләди. Микајыл да онун чавабыны верди. Бәј әлини узадыб, Микајылын јахасындан јапырмағ, ону дөјмәк истәди. Микајыл чәлд кери чәкилиб, хәбәрдарлығ етди:

— Јахын кәлмә, бәј, вурарам!

— Аһ, јарамаз! Мәни һәдәләјирсән! Јахшы, бахарығ... Бәј гәзәблә Микајылын үстүнә атылды. Һәмий дәғигә

бәјин сағ голу күчлү бир зәрбәдән јанына дүшдү. Микајыл онун боғазындан јапышды, бәј бүдрәди вә аз галды јыхылсын. Микајыл бундан истифадә едиб, ону јерә сәрди вә боғмаға башлады.

— Ширәли бәј, буну истәјирдин? Һә?.. Буну истәјирдин?..

Кәндлиләр бәји күчлә Микајылын әлиндән алдылар. Онлар Ширәли бәјә дедиләр:

— Бу күнлүк бәсиндир! Үмидварығ ки, бәј, бир дә бу чүр сәһләр еләмәзсән!

Пәрт, биабыр олмуш бәј көзалты ермәниләрә баха-баха, бир тәһәр атыны миниб, һеч бир сөз демәдән чапыб кетди.

Микајылын досту Бағдасар Парсеғјан деди:

— Сән даһа бурада гала билмәзсән! Тәзә паспорт алана гәдәр, бизә кедәк.

Сабаһысы күн Микајыл чаван арвадыны гоча анасынын јанында гојуб, кәнддән јох олду. Кәндлиләр данышырдылар ки, о јенә Бақыја кедиб вә орада ахтарыб тапа билмәсиниләр дејә, атасынын адыны да дәјишиб; Чәфәргулу оғлу — олуб һејдәр оғлу.

Бир нечә ил кечди. Микајыл елә күман едирди ки, Ширәли бәј әһвалаты чохдан унудуб, она кәрә доғма кәндләринә кәлди. Бәјләр дәрһал бундан хәбәр тутдулар, лакин сәсләрини чыхармадылар. Бу гудурғана гулаг бурмасы вермәк үчүн фүрсәт көзләмәјә башладылар. Онлар буну өзләринә мүғәддәс борч билридиләр: гој башға кәндиләрә дә көрк олсуи! Бәјләр белә фикирләширдиләр: «Әкәр онлар дүнәи Ширәли бәјә әл галдырмаға чүр'әт едибләрсә, сабаһ Чаббар бәјә, бизим һамыза әл галдырарлар!».

Микајылын кәндә гајытмасыны Ширәли бәј гоһумларындан ешитди. О, силаһланды. Анчағ башға бәјләр ону баша салдылар ки: Микајылын өлүмү сакитчә, сәсиз-сәмирсиз, әлалтындан һазырланмалыдыр.

Гоһумлары Ширәли бәјдән сорушурдулар:

— Нечә олду ки, сән о вахт ону өлдүрмәдин, ахы сәнин тапанчан вар иди?

— Онун ермәни гонаглары вар иди, һамысы да тапанчалы. Мән буну о саат көрдүм, — дејә бәј јалан данышыб, өзүнү доғрултмаға чалышырды.

Бир дәфә бүтүн кәндә һәјәчанлы хәбәр јајылды! Кәндлиләр хәбәр кәтирдиләр ки, дашиғлар Ағчакөл

булагындан кәндиләрин бүтүн мал-гарасыны сүрүб апарды! Намы булага тәрәф гачды. Бу заман кәнддә олан Исрафил бәј Султанов да атыны кәндиләрин далынча чапды.

Кәндиләр кичик дәрәжә ендиләр, сага дөнүб, дәрәнин гуртарачагындакы чаја тәрәф јүјүрдүләр. Микајыл онлардан јүз метр аралы, архада кәлирди. Бирдән түфәнк атылды. Микајылдан бир аз сагда тоз галхды. Микајыл елә билди ки, күллә габагдан, дашнаглар тәрәфдән атылыр, она көрә дајанды. «Дашнаглар атды? Бәс нә үчүн сәс архадан кәлди? Мәнә күллә атан кимдир?»

Архадан күллә атан бәј иди. Амма күлләси јајынмышды. Буну бәјин архасынча кәлән атлы, түфәнкли кәндли көрмүшдү.

Микајыл керн чевриләндә бәј дәрәдә ири колун далынла кизләнмишди, көрүнмүрдү.

Түфәнкли кәндли, бәјә чатыб ғышгырды:

— Сиз Микајылы вурмаг истәјирдиниз? Мән һамысыны көрдүм. Сиз әмнииз оғлу Ширәли бәјин тәһгир едилдјини һәлә унутмамышсыныз? Инди ки, беләдир, биз дә һеч нәји јаддан чыхармајачагыг! Бу саат бүтүн кәндиләри чагырачагам. Гој онлар билсинләр ки, сиз мал-гараны гајтармага дејил, Микајылы өлдүрмәјә кәлибсиниз. Бәли, бәли, мән һәр шеји көрдүм, ешитдим...

Бәј өзүнү итирди. О, әли сәс-сәс күч-бәлә түфәнки чјиннә салыб, кәндлијә деди:

— Мәкәр, сән көрмәдин күллә о тәрәфдән кәлди? Көрүнүр, дашнаглар атдылар. Күллә сәси ешидиләндә мән түфәнки үзүмә көтүрдүм.

— Бәј, јалан данышма! Микајылы нишан алдығынызы мән өзүм көрдүм. Күлләнин сәсиндән аз галды гулагым батсын.

Бәј һеч бир сөз демәјиб атыны Көјгала тәрәфә чапды. О бир дә кәндә гајытмады.

□

Ермәни кәнди Зорашиндә (кечмиш Кору) бир дәстә адам евин көлкәсиндә отуруб сөһбәт едирди. Гоча Апи, чарыглыг көнү ити бычагла јаваш-јаваш гашыја-гашыја дејирди:

— Евдә бир тикә чөрәк јохдур. Ушаглар сөһөрдән ахшама кими аглашыр. Ачыннан елә тагәтдән дүшмү-

шәм ки, бычагы тута билмирәм. Амма Никита ага кәлиб чыхмыр...

Давуд Парсегјан деди:

— Никита ага тохдур, нијә тәләссин?

Галуст Аллаһвердијан әләвә етди:

— Мүсәлманлар демишкән: — «Тохун ачдан хәбәри олмаз».

Сөһбәтә Минас Галустјан гарышды:

— Бәли, достлар, нә гәдәр ки, Никита ага вар, биз ач олачагыг!

Чаван Багдасар Парсегјан атлы онлара јахылашды. О, Бақыда бәнна ишләјирди, бир нечә күн иди ки, кәндә гајытмышды.

— Нә барәдә сөһбәт еләјирсиниз?

— Нә барәдә сөһбәт еләјә биләрик, Багдасар? Биз шумламышыг, сәпмишик, бичмишик, дәрз багламышыг, ачаг нә гәдәр ки, Шушадан ағамыз Никита кәлиб ичазә вермәјиб, дөјмәјә ихтијарымыз јохдур! Ачыннан ғырылырыг, о исә кәлиб чыхмыр! — дејә гоча Апи, Парсегјана чаваб верди.

Багдасар атдан дүшмәдән деди:

— Апи әми! Нијә көзләјирсиниз, ичазәсиз дөјүн!

Минас әләвә етди:

— Мән дә елә сән дејәни дејирәм. Нә үчүн Давуд бәј тәк-тәкә дүшмәнләринә галиб кәлирди, биз исә тәк Никита ага илә бачармарыг? Мәкәр икид адамларымыз аздыр! Сән доғру дејирсән, Багдасар! Көзләмәјә дәјмәз, тахылы дөјмәк ләзимдыр!

Сәһәри чаван Багдасар тахылы дөјмәјә башлады. Ону евиндә тәә бугда лавашы бишди. О кәнди кәзир вә кәндиләрә лаваш пајлајырды. Буну көрүб башга кәндиләр дә тахылы дөјмәјә башладылар.

Бу әһвалатдан бир нечә күн кечмиш Никита ага кәндә кәлди. О, кәнддә бир дәстә адамы јанына чагырды.

— Тахылы дөјмәјә ким сизә ичазә вериб?

Кәндиләр динмәдиләр. Никита ага адам кәндәриб Минас бабаны чагыртдырды.

— Сән гоча адамсан, күнаһ еләмә, дүзүнү де көрүм, тахылы әввәлчә ким дөјдү?

— Һеч ким.

— Нечә, һеч ким? Ахы һамы тахылы дөјүб?!

— Дүздүр, һамымыз бир јердә дөјмүшүк.

— Сизи ким башдан чыхартды?

— Ачлыг! — дежэ арха чэркэдэн Багдасар Парсержан гышгырды.

— Ah-a!.. Чаван оглан, бир жахына кэл!

Багдасар чөлд чамааты жара-жара мүлкөдөрын габагына жериди. Никита ага ону төпөдөн дырнага гөдөр сүздү. Багдасарын эжинде Бакыдан алынма палтар, башында кепка, ајагында тазэ чөкмэ вар иди. Пенчөжинин алтындан саат зөнчири көрүнүрдү. Никита ага баша дүшдү ки, көндлилэрин тахылы ичазэсиз дөймэсинэ сөбөб Бакыдан кэлэн бу чаван оглан олмушдур. Көрүнүр, о, Бакыда дөфөлэрлэ ингилабчылардан ешитмашди ки, көндлилэри мүлкөдөр зүлмүндөн азад етмөк лазымдыр.

— Сэн Бакыдан нэ вахт кэлибсэн?

— Бу ил.

— Бэс нэ үчүн тахылы дөйүбсэн?

— Чүнки айлэмиз ачдыр.

— Чөһөннэмэ ач олсун, сэннин аилэн! Тахылы дөймэжэ сэнэ ким ичазэ вериб? — Никита хырылтылы сэслэ багырды вэ дөнүб жолэ тэрэф бахды.

Багдасар көндлилэрин һамысынын көзүнү она зилладийини көрүб дүшүндү: «Мэн кэрэк горхагыг еләмэ-жөм!» О, тэрс-тэрс Никита агаја бахды. Никитаја елә кэлди ки, Багдасар бу саат онун үстүнэ атылачаг. О, тэшвиш ичарисинде јенэ дэ Корус јолуна бахды. Көндлилэр ишин нэ јердэ олдугуну баша дүшдүлэр: ага бура кэлмэмшдөн габаг, полис чагырмышды.

Багдасар деди:

— Нечэ мөкөр, чөнаб Никита, өз чөрөјими јемэк үчүн сөндөн ичазэ алмалыјам?

Бу суал Никита аганы дэли еләди. О, јолда полислэри көрмөдији үчүн мүлајим-мүдајим деди:

— Чаван оглан, бурада сөндөн јашча бөјүк адамлар вар. Гој мөнимлэ онлар данышшылар. Сэн сөһбөтимизэ гарышма.

— Ахы, мөни сиз өзүнүз чагырдыныз.

Атлар јолда тоз галдырмышды.

Көндлилэрдэн ким исэ гышгырды:

— Көлирлэр!

Бирдөн Никита ага вэһишчэсинэ багырды:

— Сэн, Бакыдан бура көндлилэри гызышдырмаға кэлмисэн!

Багдасар анлады ки, тэлэјэ дүшүб, анчаг керн чөкил-мөк кеч иди.

О дүшүндү:

«Микајыл Чөфөргулу оглуну биз Султановларын элиндэн гуртардыг. Көрөсөн, инди мөним башыма нэ кэлөчөк?»

Багдасар гөзөблэ деди:

— Көндлилэр сизин элиниздэн чана кэлиблэр! Сиз онлара зүлм едирсиниз! Чөрөклэрини эллэриндөн алыр-сыныз!..

Никита ага она жахыллашан урјадникэ деди:

— Бу үсјанкарын нэ дедијини ешитдиниз?

— Бэли, Никита ага, ешитдик! Нэр шеј эјдылдыр.

Ага багырды:

— Бэс нијэ дајанмысыныз!? Үсјанкары тутун!

Стражниклэр Багдасарын голуну бурдулар, сојундуруб дөймөжэ башладылар. Көндлилэр кэнарда дуруб, тамаша едирдилэр. Багдасарын агзындан ган кэлди. Бөрк дөйүлдүјү үчүн о һөмини күн өлдү...

Зорашии көндиндэ, гочаларын отуруб сөһбөт еләдији вэ Багдасарын онлара жахыллашыб, тахылы дөймөк бэрэдэ сөһбөт еләдији һөмини јердэ она аг дашдан һөкөл гојулуб. Бу дашын мөдәнини Зорашиини жахынлыгындакы дагда Багдасар тапмышды.

Гоча Матевос Артунјан сонралар дејирди:

— Багдасар өлөндөн сонра тэзэ тикмөжэ башладыгы еви хөјли мүддөт жарымчыг галды. О, өз евини диварларыны бу аг дашдан һөрүрдү.

Индики Занкилан рајонунун Кечикли көндиндэ Балакиши Исмајыл оглу адында бир көнч јашајырды. О, һөлө ушаг вахты көндилэр јерли мүлкөдөр Азад ага Чаваншировун габагында баш эјөндэ, онун бујругларыны гул кими сөзсүз јеринэ јетирөндэ өзүдөн чыхар, һиддөтлөнөрдн. Балакиши һөмишэ өзүнү азад вэ сэрбөст апарар. Неч вахт бөјлэрин габагында эјилмээди.

Балакиши бөјүдүкчэ Азад ага даһа чох нараһат олур, она көз гојурду.

Бир дөфө Балакиши башыны дик тутуб, мөгрүр-мөгрүр бөјин евинин јанындан кечөркөн, Азад ага нифрәтә ондан сорушду:

— Оглан, нијэ өзүнү чөкирсэн? Елә бил сэн дэ мөним нөслимдөксэн, адлы-саилы бир нәсилдәксэн? Унутма ки, мөним рөијјөтим Исмајылын оглусан. Баша дүшдүн? «Чинсин итирән бич олар!»

Балакиши деди:

— Азад ага, мөкөр мөним атам Исмайл сөнин вә жа-
худ агаларын, бәйләрин төрәдији инсан нәслиндән дежил?

— Һәҗасызын бири һәҗасыз! Јохса деҗәчәксән атан
Исмайл да Чаваншировлар сәлтәнәтинә мәнсубдур?!
Деҗәчәксән ки, бабан Ибраһим ханын¹ нәтичәсидир?

— Мән, ата-бабам кәндли олдуғу үчүн фәхр едирәм,
ага! Мөним нәслимдә башгасынын ганыны соран адам
јохдур.

Азад ага өзүнү итирди. О карыхмыш һалда әтрафына
бахды ки, көрсүн бу чаван оғланын сәрт чавабларыны
ешидиб еләҗән јохдур ки? Гәзәбиндән бәјин әлләри әсир,
үст додағы дартынырды.

Бәј динмир, нә исә дүшүнүрдү. Онун һәҗәчанлы нә-
зәрләри һараһат һалда әтрафы сүзүрдү. Көзү гаршы-
сында һүндүр сылдырым дағлар учалырды. Бу дағларын
Гафана сары олан дик, сылдырым дөшүндә бал арысы
пәтәји вар иди. Орада, бу тәбии пәтәкләрдә арылар бал
топламышды. Ары пәтәкләри илә долу бу сылдырым дағ-
лары Азад ага өзүнүн «горуғу» е'лан етмишди. Азад ага-
нын инандығы адамлардан башга һеч кәс бу пәтәкләрә
јахын келә билмәзди.

Бәјин нәзәрләри јаваш-јаваш кәндә тәрәф кәлән, дал-
ларында бал кәтирән кәндилләрә саташды. Лакин инди
онун үрәјини һеч нә ачмазды. Бу саат бал онун нәзәрин-
дә һеч нә иди. Азад ага узағда көрүнән Рәздәрә вә Собу
мешәләринә баха-баха фикирләширди: «Бу һәҗасыз Ба-
лакиши илә орада һагг-һесаб чәкмәк олар. Бу галын ме-
шәликдә онун һеч мејиди дә тапылмаз!»

Бәј бәдхәһ дүшүнчәҗә гапылдығы үчүн бир дөфә дә
олсун Балакишинин үзүнә бахмады. Балакиши исә әк-
синә, көзүнү бәјин тез-тез дәјишән үзүнә зилләмишди.

Азад ағанын арвады ејвана чыхды. О, әрини көрүб
үрәкләнди вә Балакишини әлә салмаг истәди:

— Ај кәдә! Кәл бу дөшәкләри апар бағда чырп!

— Ханым, өзүнә ајры кәдә тап! Мәндән сәнә кәдә
олмаз!

Ханым үзүнү әринә тутду.

— Ешидирсән, нә дејир?

— Ешидирәм. Анчаг билирсәнми, о мөним хошума
кәлир. Виңдан һаггы! Белә горхмаз кәчләр һәмнишә мә-
нә лазымдыр. О, мөним сағ әлим олачаг! — Бәј, Бала-

¹ Пәнаһ Әли ханын оғлу Ибраһим хан нәзәрдә тутулур.

кишиҗә тәрәф дөнүб, јумшаг, мөһрибан-мөһрибан деди: —
Балакиши, сән һәлә чох чавансан! Сән јашда оланд
адам елә билир ки, һәҗат дүмдүз јол кимидир. Анчаг,
чаван оғлан, өзүнү әлә ал, јадында сахла; һәҗатда чох
ениш-јохуш вар. Онлары кечмәји бачармаг лазымдыр.
Сән мәни баша дүшдүн?

Балакиши көзләнилмәдән белә дәјишән бәјә инан-
мырды. Устәлик дә Азад ағанын кәндли Мәммәдгулу Ба-
гыр оғлуна тутдуғу диван һәлә Балакишинин јадындан
чыхмамышды.

□

Бүтүн кәнд чамааты Мәммәдгулуну бачарыглы, зәһ-
мәт севән, үрәји дүз, бәйләрә һеч вахт јалтагланмајан
адам кими таныјырды. Азад ага онула чох һесаблашыр-
ды, ова келәндә чох вахт ону өзү илә апарырды. Мәм-
мәдгулу, бәјин хасијјәтини билдији үчүн, јалныз онун
күлләси боша чыханда атарды. Бир дөфә бәјин ики күл-
ләси боша чыхандан сонра, Мәммәдгулу ики күлләҗә ики
кечи вурду. Дилхор олмуш бәј гәзәбләнди:

— Ит оғлу! Бәлкә деҗәчәксән онлары сән вурдун?

Мәммәдгулу дөзмәјиб, чаваб верди:

— Әлбәтгә деҗәчәҗәм, кечиләри мән вурмушам!

Азад ага буну оғлана бағышлаја билмирди. Бундан
бир мүддәт сонра о, гоһуму әлли јашлы Тејмур бәј Ча-
ваншировкилә кетди вә онун варлы Бәйләр бәј Мирзә-
јевин он дәрл јашлы гызыны алмасына көмәк етди. Теј-
мур бәј исә әвәзиндә она сөз верди ки, кәндли
Мәммәдгулуја диван тутачаг.

Бир базар күнү Азад ага Мәммәдгулу илә Зәнкилана,
Тејмур бәјә мәктүб кәндәрди. Бурада Мәммәдгулуну,
куја «дикбашлыг» етдији үчүн стражникләр тутдулар.
Стражникләр онун сағ әлини вә сағ ајағыны бир ағача,
сол әлини вә сол ајағыны башга ағача бағлајыб, шал-
лагла дөјмәҗә башладылар. Мәммәдгулу ал-ғана бојан-
мыш, һушуну итирмиш, өлү кими илдән асылы галды.

Ону дөјүлмүш, әзилмиш, јарымчан һалда хәрәҗә го-
јуб. Пирчивана тибб мәнтәгәсинә кәтирдиләр. Лакин чар
мә'муру олан һәким билдирди: «Әкәр Тејмур бәјдән, ја
да Азад ағадан кағыз олмаса, мүәличә еләмәрәм».

Мәммәдгулу алты ај јорған-дөшәҗә дүшдү...

□

Балакишини элэ алмаг үчүн Азад ага һәр фәндә эл атыр, кәндлиләрини јанында ону тәрифләјирди, һәтта бир дәфә она бир түфәнк дә бағышлады.

— Көтүр, мәнимлә кедәчәксән...

Балакиши түфәнки көтүрдү, фикирләширди ки: «түфәнким оландан сонра һеч кимдан горхум олмаз».

Бир нечә ај Азад ага башга кәндә кедәндә һәмишә Балакишини дә өзү илә апарарды. Бир нечә дәфә ова кетдиләр, һәр дәфә дә Азад ага өзүнү елә апарды ки, куја кәнчин хатирини истәјир. Дәфәләрлә фүрсәт олмасына бахмајараг, ону вурмады. Бүтүн бунлар Балакишини бу гәнаәтә кәтирди ки, бәј она јахшы мүнәсибәт бәсләјир. Балакиши дүшүнүрдү: «Бәј даһа кәндлиләри дә дөјмүр. Көрүнүр, дөјишмишир».

Бир дәфә онлар бәјин тәклифи илә Собу кәндинә кедирдиләр. Кечикли кәнди илә Әскәрләр кәндини арасында јол тәзә салынмыш галын пәһрәликдән кечирди. Бурада јол азачыг һачаланыр, сонра јенә бирләширди. Бу јердә Балакиши бир аз бәјдән кери галмышды, она көрә дә о бири јола дүшдү вә беләликлә, галын коллары арасында кизләнмиш Азад агадан габага кечди. Бәј белә фүрсәти чохдан көзләјирди. О, дәгигә нишан алып, Балакишини вурду. Лакин күллә кәнчин үрәјинә дөјмәди. О, түфәнки чижиндән чыхартды. Лакин икинчи күллә ону атдан јерә салды.

Азад ага Кечиклијә гајыдыб, кәндлиләрә деди ки, пәһрәликдә онларын үстүнә гачаглар дүшдү. О, күчлә гачыб чаныны гуртарды, Балакиши исә өлдү. Лакин Балакишини јаралары бәјин гавлы чинајәтини ајдын көстәјирди.

□

1909-чу илин баһарында Ширәли бәј Султанов кәндлиләрини бәјләрини мејвә бағларына арх чәкмәјә топлајырды. Ширәли бәјин нөкәри кәндә калиб, молла Аббасдан¹ ат истәди. Молланын арвады, мәним бачым аты

¹ Молла Аббас дини төһсилә Тәбриздә алмышды. О, мөһәллә молласы дејилди, лакин гур'аны вә дигәр дини китаблары мәсчид моллаларындан јахшы билди. О, Корусда хырда алверлә мөшгүл олар, јас јерләриндә мүфтә намаз гылар, көбин кәсарди. Буна көрә

вермәди. Буна көрә нөкәр бачымы сөјдү. Мән буна дөз-мәјиб, нөкәри даша басдым, сөјдүм. Сәсә гадынар чыхдылар вә нөкәри аты апармага гојмадылар.

Мән һәјманланмыш һалда бәјә шикајәт етмәјә гачдым. Дүз бәјин үзүнә дедим:

— Нијә сизин нөкәр атымызы апарыр, һәлә үстәлик бачымы да сөјүр!

Бәј сөзүмә ахыра кими гулаг асмајыб, јахамдан јапшыды, мәни дөјмәјә башлады. Јанымызда бир дөстә кәндли дајанмышды, дајым да, әмим оғланлары да онларын арасында иди, онларын һәр бири истәсә бәјин гол-габырғасыны сындырарды, анчаг һеч бири чүр'әт еләјиб мәни бәјин әлиндән алмады. Мән дөјүлмүш, сују сүзүлә-сүзүлә евә гајытдым. Молла Аббас бу заман Корусда иди. О, бу әһвалаты ешидиб, Султановларын ағсагаллары Чаббар бәјә вә Рүстәм бәјә мәктуб јазды. О, мәктубда онлара хәбәрдарлыг едирди: «Дәлинизә өјд-нәсиһәт верин, бизим дә дәлимиз вар».

Јајда, бичиндән сонра, биз бир ајлыга Данзаверин үч километрлијиндәки Мач кәндини јахынлығындаки јајлага көчдүк. О вахт бизим бәјләр орада јашајырдылар.

Думанлы, гаранлыг бир кечә ит сәсинә алачыгдан ешијә чыхдыг вә алачыгын габагында бир нечә атлы көрдүк. Гонаг билиб атларын башыны тутдуг. Анчаг көзләнилмәдән мәнә бир нечә татары дәјди. Мән атын чилөвуну бурахыб, алачыгын јахынлығындаки коллуга гачдым. Әмим оғлу Әләкбәр дә тез гачыб, мәним јаныма кәлди.

Биз, Чалал бәј, Исмајыл бәј, һәмид бәј Султановлары вә онларын нөкәрләрини таныдыг. Чалал бәј чар забити иди. О, гәзаја кәләндә, полисләр дә горхуларындан о кедәнә гәдәр көзүнә көрүнмәздиләр. Чалал бәј чәзасыз-филянсыз истәдији адамы өлдүрәр, һеч кәс ондан шикајәт етмәјә чүр'әт етмәди.

Бизим вә бачымкилин алачыгында баш верән әһвалата колун далындан тамаша едирдик.

Чалал бәј гаһала кириб, нөкәрләрә әмр етди ки, дөрд сағмал инәји чыхарыб кәссинләр. Һејванларын ајагыны

адамлар, моллаларындан чох онун јанына кәләрдиләр. Молла Аббас кәндлиләрини һүсн-рәғбәтини бир дә она көрә газанмышды ки, о мүлкәдәрларын һәрәкәтләрини ашкарча исләјирди, чүнки һамы кими о да бәјләрә төјчү верир вә онларын еләдикләри һагсызлыглары көрүрдү. Молла Аббас данышмасын дејә бәјләр разы идиләр ки, ондан төјчү алмасылар, лакин буну бачармырдылар.

иплә баглайыб бөйрү үстә йыхдылар. Нөкәрләр әлләриңдә ити бычаг, Чалал бәјин үзүнә бахырдылар. Јәгин онлар бу дәгигә дүшүнүрдүләр: «Ахы бу инәкләр боғаздыр, әтнини јемәк олмаз. Һәм дә сағмал инәји кәсмәк күнаһдыр!».

Чалал бәј бағырды:

— Нијә дурмусуңуз? Сизә дејирләр, кәсин!

Нөкәрләр инәкләри кәсдиләр. Анчаг учабој, гүввәтли бир адам олан Аббас Мәммәдһәсән оғлу, — бәј она да кәсмәји әмр етмишди, — бычагы јерә атыб деди:

— Мән елә билирдам ки, сизин аз да олса инсафыңыз вар. Бәј әмр еләсә дә гоншумун инәјини кәсмәрәм.

Бәј онун кәсмәк истәмәдији инәји нөкәрә кәсдилди.

Ким нә алачығын кечәсини галдырды. Гоча атам бәји көрүб, јаваш-јаваш гычлары әсә-әсә габағына јериди.

— Һаны језнән? — дејә бәј онун үстүнә гышгырды вә голајланыб гочаја бир силлә чәкди.

Атам јерә сәрилли. Мән бәјин үстүнә атылмаг истәдим, лакин әним оғлу Әләкбәр гојмады.

Горху-һүркү билмәјән бәјүк бачым гышгыра-гышгыра алачыга кириб, атамн башыны гучаглады вә гочаја деди:

— Галх ајага! Дүшмәнләримиз күләр, бир күн аллаһ онларын чәзасыны верәчәк!

Чалал бәј тез она тәрәф дөнүб, сорушду:

— Бу арвад кимдир?

Чаваб вердиләр ки, молла Аббасын күлфәтидир.

— Белә де! Ахыр ки, әлимә кечди. Ејби јохдур, биз аллаһын ирадәсини бу саат сәнә көстәрәрик.

Чалал бәј буну дејиб, бачымын голундан јапышды вә ону алачыгдан бајыра атды.

Бачым јердән галхыб, тез өз алачыгларына гачды. Чалал бәјлә Исмајыл бәј дә онун архасынча алачыга кирдиләр. Алачығын кирәчәјиндә көһнә самовар, стәкан вә дәм чайники вар иди. Бәј бир тәпниклә самовары ашырды. Самовар беш јашлы бачы оғлум һәсәнини үстүнә дүшдү. Хошбәхтликдән самоварын сују сојуг имиш, анчаг ушағын үзүнү ганатмышды. О гышгырды.

Бачым өзүнү ушага тәрәф атды. Лакин онун габағыны кәсдиләр. Чалал бәј гышгырды:

— Әрин һаны? Һаны сизин «дәлиләриниз»?

— Өзүнүз јахшы билирсиниз, әрим Корусдадыр. Мән-

дән нә истәјирсиниз? Әкар сизә әрим лазымдырса, кедни тапын...

— Биз сәнии дилини кәсәчәјик, ифритәний бири!

— Арвадла арвад далашар. Ахы сиз, деј-әсән, кини синиз!

Чалал бәј бачымын сачындан јапышыб, сифәтчинә бир јумруг илишдилди. Бачым алачыгдан чыхыб гачды.

Чалал бәј бизим алачыга гајыдыб атамн јанында отурду. Атам бу мүдләт бир балача өзүнә кәлиб, јердән галхмышды. Чалал бәј чибиндән бир парча кағыз вә карандаш чыхартды. Тапанчаны гочанын кичкаһына дирәјиб деди:

— Нә десәм, бу кағызә јазарсан, јохса өлдүрәчәјәм.

Атам билирди ки, бу јахыларда Чалал бәј пирчиванлы Сејид Мәчлид өлдүрүб, һеч ким дә она бир сөз дејә билмәјиб. Гоча киши бармаглары әсә-әсә бәјин дедикләрини әрәб әлифбасы илә јазды: «Мөһтәрәм молла Аббас. Бәјүк оғлун һәсән бу күн өлдү. Тез бир гәдәр чај, гәнд, ағ вә стиркафир ал, кәл. Сәнсиз дәфи етмәјәчәјик».

Чалал бәј дартыб кағызә гочанын әлиндән алды. Әним оғлу Мәһәррәми јанына чағырыб, кағызә вермәмишдән әввәл она бәрк бир силлә чәкди, сонра деди:

— Әкәр молланы бура кәтирмәсән, сәни өлдүрәчәјәм. Бу дәгигә чап јанына...

Бәј алачыгдан чыханда она тәрәф кәлән гоча, арыг, сүмүкләри чыхмыш учабој бир арвадла тогтушду:

— Бу гоча қафтар кимдир?

— Молла Аббасын анасы Нәркиз гарыдыр!— дедиләр.

Чалал бәј сорушду:

— Һаны оғлун?

Гочалыб тагәтдән дүшмүш, үзү гирыш-гирыш олмуш гары башыны галдырыб, солгун, сөнүк көзләрини гудурмуш забитин үзүнә зилләди. Гарының үзүндәки дәрин гирышлар, чухура дүшмүш көл көзләри көстәрди ки, онун азы 80 јашы вар. Бу гочалыгдан чадар-чадар олмуш үздә дәрин нифрәт варды.

Чалал бәј гоча гарының сәрт бахышларына дөзмәјиб бағырды:

— Нә үзүмә бахырсан?! Рәдд ол бурадан!..

Гары динмәзчә дөнүб, гаранлыгда көздән итди. Бәјләр кедәндән сонра биз гарыны көрмәјәндә белә күман етдик ки, Мач кәдинә кедиб. Лакин молла Аббасын анасы шир үрәкли арвад иди. О, баша дүшүрдү ки, бәј-

лар жолларда пусгу гојуб оғлуну тутта билэрлэр, она көрө һеч кәсә етибар етмәјиб, ону хәбәрдар етмәк үчүн өзү жола чыхмышды...

Молла Аббасын чанишинә, губернатора вә һәтта чара вурдуғу телеграмлара көрә мәмурлар калдиләр. Онлар кечә басгыныны тәсдиг етдиләр. Лакин дедиләр ки, кечә чох гаранлыг олдуғу үчүн басгычылардан һеч бирини танымаг мүмкүн олмамышдыр.

С. Г. Мусаелжан 1912-чи илин февралында «Жужны Кавказ» гәзетинин 92-чи нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Узаг Зәнкәзурдан» адлы мәгаләсиндә јазырды:

«Мәһкәмәјә факт, сүбут, шаһид лазымдыр, онлары һарадан тапасан? Ким чәсарәт едиб бу бир овуч истисмарчынын мәһкәмәдә үзүнә дурар? Бу чәсарәтли адамлары ән ағыр чәза, һәтта өлүм көзләјир!»

Бунула иш гуртарды. Лакин о вахтдан молла Аббас бүтүн гәзада бәјләр арасында «шулуғчу» кими шөһрәт тапды. Соңралар көрәчәјиниз кими, бәјләр буну 1919-чу илдә хатырлајачаглар.

Сәдәтгулу бәј мүлкәдар Султановун јанына кәлиб Ејвазлыдакы пәјимы сатмаг истәдијини деди. Султанов бундан чох шад олду. Сәдәтгулу бәј белә бәһанә кәтирди ки, кујә Ејвазлы бәјләри кәнддә үсјанчыларын габағыны ала билмирләр, горхурлар ки, бу ишин ахыры пис олсун. Сәдәтгулу бәјин дә һиссәсини алыб, Султанов, демәк олар ки, бүтүн маликанәнин ағасы олду.

Бир дәфә Ејвазлыја кәләркән, Султанов хәбәр тутду ки, кәндли Әләскәр Күлмәммәд оғлу јерли бәјләрә табе олмур. Султанов әмр етди ки, Әләскәри кәндлиләрин көзүнүн габағында бәрк дөјсүнләр. Әләскәр ал ган ичиндә зарыјырды.

Кәндли Гарабәј гашгабаглы, бығларыны дидишдирәдидишдирә, динмәзчә бәдбәхтә верилән ишкәпчәјә тамаша едирди. Кетдикчә Гарабәјин көзләри ганла долурду, әлләри әсирди. Бирдән о, јериндән сычрајыб, Ејвазлы бәјләринин арасында дајанмыш Султановун үстүнә чумду.

О, сәси титрәјә-титрәјә һиддәтлә деди:

— Бәј! Әләскәрин аиләси ач-јалавачдыр! О, Коруса бир ешшәк јүкү одун апарыб сатыр, ики күнлүк чөрәк

алыр. Ејвазбәјовун сизә мәктуб алармаг әмрини нечә јеринә јетирә биләрди? Ахы о ики күн ишләјиб, аиләсинә ики күнлүк чөрәк газаныр, јохса аиләси ач галар... Бәј, инсафыныз олсун!

Ејвазбәјов онун сөзүнү кәсди:

— Сән кимсән? Нијә өзүнү ортаја сохурсан? Онун вәкилисән?

Лакин Гарабәј даһа суса билмәди:

— Бәј, ахы о да инсандыр! Онун аиләси, ушағлары вар! Сиз бирчә дәгигалијә өзүнүзү онун јериндә тәсәввүр един, көрүн нечә оларсыныз!

Ејвазбәјовун ортанчыл гардашы Нүсрәт бәј Гарабәјин сөзүнү кәсиб, әдәбсизчәсинә ону сөјдү. Гарабәјин гәзәбдән бојнунун вә кичкаһынын дамарлары шишди. Лакин о өзүнү сахлајыб, јенидән Султан бәјә мүрачнәт етди.

— Бәј, мән сизә мүрачнәт еләјирәм! — О, башы илә Ејвазбәјовлары көстәрди: — Мән онларын сөзүнә фикир вермирәм. Бәј, сиз дејин, бу гәдәр тәһгирләрә, алчалдылмалара дөзәрдинизми?

Султанов сусурду. Онун әтрафындакы бәјләр дә ағызларыны ачмырдылар. Гарабәј өзүндән чыхды:

— Әкәр, бәј, сизи дә белә дөјсәләр, тәһгир етсәләр, палчыға буласалар, нәчиб бәј үрәјиниз буна нечә дөзәрди? Белә тәһгирләр узун мүддәт, өләнә кими инсанын јадындан чыхмыр.

Һамы Султан бәјин үзүнә бахырды. Нәһәјәт о, чавабыны көтүр-гој еләјирмиш кими аста-аста деди:

— Сәнин демәјиндән белә чыхыр ки, бу јарамазы багышлајаг, дөјмәјәк? Јох-х! Бу мүмкүн дејил! Бу данышыгдан соңра елә сәнин өзүнү дә јахшыча тәнбей етмәк лазымдыр. — Бирдән Султанов Ејвазлы бәјләринин вә нөкәрләрини үстүнә гышгырды. — Арвад кими нијә дајанмысыныз? — Онлар Гарабәјин үстүнә төкүлүшүб дөјмәјә башладылар. Амма Гарабәјин оғлу Јадикар әлләрини јумруг бојда дашыла долдуруб, гоншу дахманын үстүнә чыхды вә орадан бәјләрини башына атмаға башлады. Бәјләр чашдылар вә Гарабәјдән әл чөкдиләр. Гарабәј бундан истифадә едиб, түфәнкини көтүрмәк үчүн евә гачды.

Гарабәј бир аилыға гапыда ајаг сахлады, кәндлиләрә мүрачнәтлә гышгырды:

— Гој нә оламаг, олсун! Мән онсуз да биабыр олмушам!

Анчаг кәндиләрин һамысы бир адам кими, онун ар-хасынча евә чумдулар: онлар билирдиләр ки, бу иш бүтүн кәнди фәлакәтә сала биләр. Гарабәј ичәри кирәндә, кәндиләр ешикдән гапыны бағладылар.

Кәндин ән јашлы ағсаггаллары олан мәшәди Бодәллә мәшәди Ширин бәјләрдән тәвәггә етдиләр:

— Аллаһ хатиринә, бир хәтә баш пермәмиш, чыхын кәдин!

Бәјләр ағсаггалларын мәсләһәтинә дәрһал гулаг асдылар. Гарабәј бу һадисәдән сонра та ингилаба гәдәр түфәнкини әлиндән јерә гојмады.

Бәјләрин етдикләри өзбашыналыгларын һеч бири кәндиләрин јадындан чыхмырды. Һадисәнин нә вахт баш вермәсинә бахмајараг, лап үстүндән он илләр кечмиш олса да, бекар вахтларында бир јерә топлашанда онлар унутмаг мүмкүн олмајан һәмин һадисәләри хатырлајыр, һәјәчанлы-һәјәчанлы бир-биринә данышардылар. Беләликлә кәндиләрин бәјләрә олан сонсуз нифрәти нәсилдән нәслә, гәбиләдән гәбиләјә кечирди.

Она көрә халгын чохдан бәри чошан гәзәбинин, нифрәтинин нәһәјәт, бир күн партлајачагыны әсрләрдән бәри давам едән феодализмн тәмәлини, илдирым чүрүк ағачы күлә дөндәрән кими, дағыдачагыны көзләмәк тәбни иди. Бу һадисә бүтүн Зағафгазијада олдуғу кими, 1917—1922-чи илләрдә Зәнкәзур гәзасында да баш верди. Биз бу һәкәјәтимизн һәмин һадисәләрә һәср етмишик. Доғрудур, бу әсәр Зәнкәзурун 1920-чи илдән сонра Гу-бадлы гәзасы адланан, азәрбајчанлылар јашајан һиссәсиндә баш вермиш һадисәләрин һамысыны әһәтә етмир, лакин јери кәлдикчә бүтүн Зәнкәзурда баш вермиш мүһүм һадисәләрә дә тохунулур.

Икинчи фәсил

КӨМӘК ШИМАЛДАН КӘЛӘЧӘК

Петроградда фәһлә вә солдатлар 1917-чи илин февралында мүтләғијјәт әлејһинә үсјан галдырдылар. Февралын 27-дә ингилаб галиб кәлди вә чар һөкүмәти деврилди.

Өлкәдә икиһакимијјәтлилик мејдана кәлди. Бир тәрәфдән буржуазија диктатурасыны тәмсил едән мүвәггәти һөкүмәт, диқәр тәрәфдән нсә кәндли вә пролетар ингилаби демократик диктатурасы олан фәһлә вә солдат депутатлары Советләри фәалијјәт көстәрирди.

В. И. Ленинин Апрель тезисләри вә VII Үмумрусия партија конфрансы халга буржуа-демократик ингилабындав социалист ингилабына кечмәјин конкрет планыны верди. Партија халг күтләләрини бүтүн һакимијјәтин халга сүлһ, азадлыг вә чәрәк верәчәк Советләрә верилмәси уғрунда мүбаризәјә чағырды.

Болшевик партијасы, пролетариаты өз бајрағы алтына топлајыб, халг күтләләрини өз ишинин доғрулуғуна инаидырды вә онлары Мүвәггәти һөкүмәтә гаршы гәти мүбаризәјә галдырды.

Болшевикләрин рәһбәрлији алтында Русия фәһлә синфи вә зәһмәткеш кәндиләр 1917-чи илин октябрында буржуа мүвәггәти һөкүмәтини девирди вә Совет Социалист Республикасыны е’лан етди.

□

Феврал ингилабындан сонра Бақыда ичтиман тәшкилатларын Ичрайјә комитәси, Мүвәггәти һөкүмәтин һакимијјәт органы вә Фәһлә Депутатлары Совети јара-

дылды. Эксингилаби партијалар — меншевикләр, есерләр, мұсаватчылар, дашнаклар мұтләгиджәтин јыхылдығы күндән сатғын сijasәт јеридәрәк, буржуа гурулушуну сахламаға чалышырдылар. Истәр Октјабр сосиалист ингилаби әрәфәсиндә, истәрсә дә вәтәндаш мұһарибәси иләриндә, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти әлејһинә мұбаризә апаран әсас әксингилабчы гуввә — миаләтчи партијалар: «Мұсават» партијасы вә «Дашнаксүтјун» партијалары иди. Болшевикләр аддымбаши әксингилабчыларын сijasәтини ифша едир, сijasи иши кенишләндирир, тәдричлә халг күтләләрини өз тәрәпләринә чәкирдиләр.

В. И. Ленинни көстәришини јеринә јетирәрәк, Бақы болшевикләри башда С. Шаумјан, М. Әзизбәјов, Н. Нәриманов, П. Чапаридзе, И. Фиолетов, А. Микојан олмагла халг күтләләринин Советләр уғрунда мұбаризәсинә рәһбәрлик едирдиләр. Бақы Совети 1917-чи ил нојабрын 2-дә С. Шаумјанын мә'рузәси әсасында һакимијјәтин Советләрә верилмәсинә даир әмәли иш програмы гәбул етди. Бақы Совети Бақыда Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәси вә бүтүн Гафгазда гәләбә чалмасы уғрунда гәти мұбаризәјә киришди.

1918-чи илдә мартын 30-дан апрелин 1-дәк Бақыда мұсаватчылар Совет һакимијјәти әлејһинә силаһлы гижам галдырдылар. Ингилаби гуввәләрлә мұсаватчы әксингилабчыларын арасындакы өлүм-дирим мұбаризәси Бақы пролетариатынын гәти гәләбәси илә гуртарды. Һакимијјәт Бақы Советинин әлинә кечди. 1918-чи ил апрелин 25-дә башда С. Шаумјан олмагла Бақы Халг Комиссарлары Совети јаранды.

Болшевикләрин рәһбәрлији алтында Азәрбајчан зәһмәткешләри Бақы, Шамакы, Губа, Салјан, Көјчәј вә Ләнкәран гәзаларында Совет һакимијјәти гурду.

1918-чи илин ијунунда мұсаватчылар Јелизаветполда (Индики Кировабәд) буржуа-мүлкәдар, бәј-хан һөкүмәти јарадыб, Совет һакимијјәтинә гаршы ганлы мұбаризәјә башладылар.

Мұсаватчылар вә дашнаклар Советләр әлејһинә мұбаризә апармаг үчүн харичи мұдахиләчиләри көмәјә чағырдылар: әввәл түркләр, сонра инкилисләр кәлди.

Түрк вә инкилис мұдахиләчиләринин, еләчә дә дахили әксингилаби гуввәләрин тәзјиги нәтичәсиндә 1918-чи

ил ијулуи 31-дә Бақыда Совет һакимијјәти мұвәггәти јыхылды.

Түркијә ишғалчылары Бақыда мұстәмләкәчи-полис режими јаратдылар, ганлы сун-гәсдә башладылар, һәрби сәһра мөһкәмләри гурдулар, адамлары асмаға, дөјмәјә киришдиләр.

Полис режиминин «дадыны» Зәнкәзурун азәрбајчанлылар јашајан һиссәси дә көрдү. Әввәлчә түрк, сонра исә инкилис мұдахиләчиләринә архаланараг, мұсаватчылар бурада гулдур дәстәләри тәшкил едир, күнүн күнортачагы кәндләри талајыр, азәрбајчанлыларла ермәниләри бир-биринин үстүнә салмаға чалышырдылар.

Хасмәмәдовлар, ханхојскиләр һөкүмәти Азәрбајчанын губернијаларыны, гәзаларыны вә маһалларыны мүлкәдарлара тапшырдылар. Гәза рәисләри, приставлар, урјадникләр вә стражникләр, һәинки чар һөкүмәти заманы тутдуглары вәзифәләриндә галдылар, һәтта погонларыны вә рүтбәләрини дә дәјишмәдиләр. Мұсават республикасы монархија гануилары илә идәрә олунурду. Кәндләрдә мүлкәдарларын һәдсиз өзбашыналығы давам едирди.

Бәј кәнди олараг галмыш бизим Күрчүлү кәндиндә баш вермиш ашағыда тәсвир етдијим әһвалат, кечмиш Зәнкәзурун Азәрбајчан һиссәсинин о заманкы бүтүн мүлкәдар кәндләри үчүн сәчијјәвидир.

1918-чи илин пајызында вәба хәстәлији вә «испанка» кичик кәндимизин јарысыны гәбрә апарды.

Әввәлләр нефт мә'дәнләриндә ишләјән кәндиләрин һамысы Бақыда гарышыгыг олдуғундан доғма евләринә гајытмышдылар, бурада ачлыгдан, диләнчиликдән вә бәјләрин тәһтир вә өзбашыналығындан әзаб чәкирдиләр.

Јухарыда адыны чәкдијим мүлкәдарлардан бири Исмајыл бәј Султанов 1917-чи илдә Данзавәрдән бизим кәндә көчмүшдү. Гәзанын Ермәнистан һиссәсиндә олан бүтүн маликанәләрини итириб, о өз гоһум-әгрәбасы илә јалныз бизим бәдбәхт кәндиләрин һесабына јашајырды. Кәндиләр өз мөһсулларынын онда бирини она вермәкдән әләвә, он күнләрдә онун өзүнә вә гоһумларына ишләмәли идиләр. Мүлкәдара одун кәтирмәк, тахыл үјүтмәк, дүјү, эт, сүд кәтирмәк лазым иди; бүтүн бу ишләри јох-

суллашмыш, ештијач ичәрисиндә богулан кәнд әһалиси мүфтәчә јеринә јетирирди.

Үстәлик дә бәјләр тез-тез кәндлиләри тәһгир едирдиләр. Онларын өзбашыналығынын доғрудан да һәдди-һудуду јох иди. Мүсават республикасы дөврүндә ачығашкар, һеч бир ганула мәһдудлашмајан, орта әср деспотизми һөкм сүрүрдү.

Бәјләр чох јахшы силаһланмышдылар, кәндлиләрин исә һеч бир силаһы јох иди. Буна кәрә онлар бир балача баш галдыран кими, бәјләр һеч нәдән чәкнимәдән кәндлиләри өлүмлә һәдәләјирдиләр.

Јери кәлмишкән демәк ләзимдыр ки, Зәнкәзур гәзәсинын чох кәндләри бу вәзијјәтдә иди. Исмајыл бәј, Искандәр бәј, Сәдәтгулу бәј кәндлиләри кәндләрдә төрәмиш гулдурларла горхудурдулар. Бәјләр гулдурларын кәмәји илә силаһсыз кәндлиләри сојур, малларынын чох һиссәсини апарырдылар. Оғурланмыш мал-гара Татев кәндиндән олан мүлкәдар Худабахыш бәј Орбелјан васитәсилә Зәнкәзурун Ермәнистан һиссәсинә апарылырды. Ермәни вә азербәјчанлы бәјләр бир-бири илә мөһкәм әлағә сахлајырдылар. Синфи јахынлығ милләт ајрылығындан күчлү иди.

Кәндлиләрин мүлкәдарлардан шикајәт едә биләчәкләри бир адам јох иди. Гәзә рәиси Мығри рајонунун Әлидәрә кәндиндән олан чох варлы мүлкәдар Мәһәммәд бәј Һәсәнгулу бәј оғлу Сәрмәстбәјов иди, гәзә маһал приставы Султановлардан иди, ичманын башчысы Әмир бәј Султанов иди. Чар һөкүмәти заманы јүзбашыны бир гәјдә оларағ варлы кәндлиләрдән, голчомағлардан сечәрдиләр. Мүсаватчылар бу гәјданы дәјишмәји гәрәра алдылар. Онлар чох фикирләшдикдән сонра бу гәрәра кәндиләр ки, голчомағ истисмарчы олса да кәндлидир, она кәрә јүзбашылығы даһа етибарлы адам кими, јалныз бәјләри тәјин едирдиләр.

Султан бәј Султанов вә Зәнкәзурун башға мүлкәдарлары, јохсуллашмыш бәјләрдән сечдикләри јүзбашылар архаланарағ, кәндлиләри вичдансызчасына вә ачкөзүклә чапыб таләјыр, истисмар едирдиләр. Чар һөкүмәти дөврүндә Лачын рајонунда шөһрәти Зәнкәзурдан узағлара јайылмыш, чохлу мал-гарасы вә бәјүк мәнә тәсәрүфаты олан Султан бәј мүсават һакимијјәти дөврүндә о гәдәр варланмышды ки, тәпәдән дырнағадәк силаһланмыш гочулар сахламагла кифәјәтләнмир, гулдур дәстә-

ләри сахлајырды. Зәнкәзур гәзәсинын Азербәјчан һиссәсиндә һамыја јахшы мәлум иди ки, Султан бәјин сәрәнчәмәйндә һәмишә бир нечә јүз атлы гулдур вар вә бу јерләрдә һакими-мүтләғ олан бәј онларын кәмәји илә кәндлиләри һәмишә горху алтында сахлајыр. Һәтта ингиләба гәдәр онун ихтијарында олмајан бир чох кәндләрин сакинләри Султан бәјин вә онун азғынлашмыш гоһумларынын һағсыз тәләбләрини сөзсүз јеринә јетирмәјә мөчбур иди.

Һәмишә әлинин алтында јүзбашы-бәјләр вә чохлу гулдур дәстәси олағ Султан бәј бу сојғунчулугда тәк дејилди. Зәнкиландә Чавад аға вә Тејмур бәј дикәр бәјләрдә әлбир оларағ, јүзбашы-бәјләрин кәмәји илә һәмишә бир дәстә нөкәр-наиб сахлајыр вә онларын күчүнә кәндлиләри истисмар едирдиләр. Бу гәзәдә Әли бәј Хураманлинеки адлы бириси өз гоһумуну јүзбашы тәјин едәрәк, бу мүфлисләшмиш бәјин кәмәји илә бәдбәхт кәндлиләри һәјасызчасына сојур вә бүтүн таладығы шејләри Иранә өтүрүрдү. Белә даһа тәһлүкәсиз иди: оғурлуғун изи итирди.

1918-чи илин јайында гәзәја түрк забитләри кәлди, онларын јанында хејли әскәр вар иди. Түркләрин кәлмәси мүлкәдарлар һакимијјәтини даһа да мөһкәмләтди. Инди бәјләр түрк забитләри илә кәндләрә чыхыр вә онлары османлы империјасынын гануулары илә һәдәләјирдиләр.

□

Харичи мүдахиләнин вә мүсават һакимијјәтинин илк ајларында Азербәјчан коммунист тәшкилаты чох әнфләмишди. Лакин тезликлә вәзијјәт тамам дәјишди. 1918-чи илин нојабрында Бақыда коммунистләрин кизли јығынчағы олду, бу јығынчағда ишкилис мүдахиләчиләринә вә мүсават һөкүмәтинә гаршы гәти мүбаризә јоллары мүәјјән едилди. Партија тәшкилатларыны бәрпа вә кизли ишә рәһбәрлик етмәк үчүн јығынчағ И. Анапкин, Л. Мирзәјан вә башгаларындан ибарәт мүвағгәти бүро сечди. 1919-чу илин әввәлләриндә М. Б. Гасымов, М. Мәммәдјаров, И. Плешшаков да бүронун тәркибинә дахил едилди. Бүронун фәалијјәти сәјәсиндә 1919-чу илин әввәлләриндә Бақынын бүтүн сәнајә рајонларында партија өзәкләри бәрпа едилди.

Баки партија тәшкилатларынын бу тәдбирләри Зәңкәзур коммунистләрини дә руһландырды, онлары фәал мүбаризәә чагырды.

Мән Бақыда Нобелин нефт мә'дәнләриндә фәһлә ишләјирдим. Бақыдан гајыданан бир нечә ај сонра, 1918-чи илин ғыш кечәләринин бириндә, биз, Күрчүлү кәндинин фәаллары, кечмиш Бақы фәһләси кәндли Әли Худаверди оғлунын евинә толашмышдыг. Он алты нәфәр идик¹, һамымыз да кечмиш Бақы фәһләси. Ичлас кизли иди.

Мән кәндин вәзијјәти барәдә јолдашлара ғыса мә'лумат вердим вә хаһиш етдим ки, бу мәсәлә барәдә өз фикирләрини сөјләсинләр.

Мән дедим:

— Чар һөкүмәти јыхыландан сонра вәзијјәт кәрәк јахшылаша иди, анчаг әксинә олду. һақимијјәт башына мүлкәдарлар кәлди. Онлар инди кәндлиләри чардан вә ону мә'мурларындан бетәр истисмар едирләр. Феврал ингилабындан фәһлә вә кәндлиләр дејил, мүлкәдарлар вә варлылар фәјда көрдүләр. В. И. Ленини рәһбәрлији алтында Русијада Бөјүк Октябр социалист ингилабы олду. Зәһмәткеш халг сијаси һақимијјәти өз элине алды, бүтүн зәһмәткешләрин азадлығы чыхмасына аз ғалыб. Мүсават зүлмүндән азад олмаг үчүн кәрәк бүтүн фәһләләр вә кәндлиләр мүбаризә етсинләр. Гој һәр кәс дуруб бу мүбаризәдә нечә иштирак етмәк фикриндә олдуғуну десин.

Әли Худаверди оғлу деди:

— Биз әввәлләр тејчү вә бијардан башга мүлкәдара һеч нә вермәздик, инди исә һәмишә онлар үчүн ишләјирик. Әкәр бу чур давам еләсә аиләләримиз ачыннан ғырылачаг. Мән белә һесаб едирәм ки, биз бурада отуранлар, һәр шејдән әввәл силаһланмалыјыг.

Имран Мәммәдов онун сөзүнә гүввәт верди.

— Әлинизә силаһ кечирсәк, бәјләрлә мүбаризә еләмәк асан олар.

Бу руһда ғәрар гәбул олуңду.

¹ Күрчүлү кәндиндә чарырылмыш илк кизли јырынчагда мәнән башга Әли Худаверди оғлу Сәфәрәк, Имран Мәммәдов, Сәмәд Тәһмәз оғлу, Рәһман Тәһмәз оғлу, Чалил Аббас оғлу, Ислам Һејдәр оғлу, Микајыл Әбил оғлу, Микајыл Чәфәрғулу оғлу, Ханкиши Агакиши оғлу, Һејдәр Шәрин оғлу, Әбдул Әзим Әлакбәр оғлу, Әбуталыб Мәһәмәд оғлу, һәсән Мурад оғлу, Ғараш Мәһәррәм оғлу, һачи Аббас оғлу иштирак едирди.

Ичлас кәләчәк кәнд партија өзәјинин тәмәли олду. Аз мүддәт ичәрисиндә биз она гәдәр түфәнк әлә кечирдик.

Бәј күрәкәни, Шуша чодары Абдуллајев әтраф кәндләрдән алдыгы сатлыг мал-ғараны — јүләрлә өкүз, инәк, дананы бизим отлағларда отарыб көкәлдирди. Бу бөјүк нахыр өрүшдә бир чән дә гојмурду, она көрә дә Күрчүлү чамаатынын арыг маллары ачыннан ғырыла биләрди.

Декабрын 15-дә елә һәмин евдә, өзәјин кизли ичласында, ғарара алынды ки, Абдуллајевин мал-ғарасы кәндин отлағындан чыхарылсын. Биз тәшкилатымызын үзвү Ханкиши Агакиши оғлуна тапшырдыг ки, Абдуллајевин нахырчысына тәклиф етсин ки, мал-ғараны бизим отлағдан чыхарсын. һамы билирди ки, нахырчы күрчүлүләрин ғарарыны о саат ағасына чатдырачаг.

Лақин беш күн кечмәсинә бахмајараг, бәјин мал-ғарасы һәлә дә бизим өрүшдә отлајырды. Бир ахшам евә гајыдаркән кәндин ортасы илә бәјин нахырынын кечдијини көрдүм. Бәј чининдә баһалы јапынчы, көзәл кәһәр атын үстүндә һејванларын архасынча кедирди. Даһа көзләмәјин мә'насы јох иди. Мән бәји сахлајыб дедим:

— Өзүнүзү елә көстәрирсиниз ки, куја бизим кәндин өрүшүнү кор гојдуғунузу билмирсиниз. һеч фикирләширсинизми ки, ғышда кәндин мал-ғарасы ачыннан ғырылачаг? Сиздән хаһиш едирәм ки, үч күн әрзиндә бүтүн мал-ғаранызы бизим өрүшдән чыхарың!

Абдуллајев мәни дилләркән һирсиндән додағларыны көмирирди.

О мәнә белә чаваб верди:

— Мән әминдим ки, Исмајыл бәј сизә дејиб ки, мәнин һејванларым бурада отлајачаг. Она көрә мал-ғараны апармамышам.

— Дејиб, демәјиб — буңда иш јохдур. Сиз кәрәк өз мал-ғаранызы бизим јерләрдән апарасыңыз. Ахы буна јол вермәк олмаз ки, сизин мал-ғаранызын учбатындан бизим кәнд бүтүн или ачлыг чәксин!

Абдуллајев әсәби һалда деди:

— Иш ки, белә олду, мән мал-ғараны апарарам.

Исмајыл бәј бизим кизли ичласымыздан вә түфәнк әлә кечирмәјимиздән хәбәр тутмушду. Буна көрә о бизим тәләбимизи ешидәндә, чидди тогтушмадан горхараг, күрәкәнинә тапшырды ки, мал-ғарасыны апарсын.

Беләликлә, бизим кәнд ағалары илә олан илк мүнә-
гишәмиз сүлһә гуртарды. Анчаг кәндиләр бирлијин,
әлбир һәрәкәт етмәјин күчүнү о саат һисс етдиләр.

Бизим бу илк чыхышымыз бәј зүлмүндән азад олмаг
һәсрәтимизи әкс етдиридди. Бизим о заман һеч бир пар-
тија тәшкилаты илә әләгәмиз јох иди, буну анчаг арзу
едә биләрдик.

□

Бизим ичласын иштиракчысы Ханкиши Ағакиши оғлу
Хыңзирәјә досту Хачатур Силанјанкилә кетмишди. Ха-
чатурун оғлу Һајк бизим бәјләрә гаршы биркә чыхыш
етдијимизи ешидиб, Ханкишијә демишди ки, ону бизимлә
көрүшдүрсүн.

Бир нечә күндән сонра, 1918-чи ил декабр ајынын
20-дә кечәдән хејли кечмиш Ханкиши, Рәһман Тәһмәз
оғлу, Әли Сәфәров вә мән Хыңзирәјин јахынлығында,
Ајнахлы дәрәсиндә бир баға јахылашдыг. Һајк, Гара-
кин Санлјан вә башга ики нәфәр јолдашлары бизи бу-
рада көзләјирди. Һаымызын кефи көк иди, севинирдик
ки, биркә ишләјәчәјик.

— Корусда Арменак Гаракезовла¹ көрүшдүјүн ја-
дындадыр?

Мән тәәччүбдән мат галмышдым. «О, буну һарадан
билдр?» — дејә дүшүндүм вә Гаракезовла көрүшүмүз
бүтүн тәфәррүаты илә хатиримдә чанланды.

Һајк мәнән чаваб көзләјирди.

— Бәли, јадымдадыр.

— Елә билдрсэн, Гаракезов буну унудуб?

— Билмирәм һеч сизин суалыныза нечә чаваб верим...

— Бура кәләндә Арменак һәмнин көрүш барәдә бизә
данышды. Сизин, бәјләрә гаршы нечә мубаризә етдији-
низдән Ханкиши данышанда, мән буну хатырладым. Биз
бу гәрара кәлдик ки, нечә олурса-олсун сизинлә көрү-
шәк вә кәләчәкдә бирликдә ишләмәк барәдә данышаг.
Арменакын бакылы јолдашларла әләгәси јахшыдыр. О,
чоһ тәкид едирди ки, биз, азәрбајчанлы коммунистләрлә
әләгә јарадаг. О дејирди ки, мүмкүн олан јердә индидән
партија комитәләри јаратмаг лазымдыр. Бакы партија
тәшкилаты инди јалныз јахын гәзаларын кәндиләри

¹ Бу көрүш барәдә сонра данышылачаг.

арасында дејил, һәтта бизим кими узаг гәзаларда да иши
күчләндирдр. Шаһәрлә кәнд кәрәк биркә чыхыш етсин.

Тала-тала булудларын арасыдан бојланан ај әтра-
фы күндүз кими еләмишди. Күндүр гәјаларын көлкәси
бизи јетик көздән кизләдирди. Бағын үстүндә тез-тез ке-
чә гушлары учушурду. Үзбәүз гәјадан бир даш голуб
курулту илә дәрәјә дүшдү. Онуи даһынча бир-биринә
сарылмыш иланлар төкүлдү. Булар күрзә иди. Онларын
бири чығырла дүз үстүмүзә кәлирди.

Гаракин деди:

— Горхмајын, јанымыздан өтәчәк, јолуну билдр. — О,
иланларын хасијјәтини јахшы билдрди.

Биз сусдуг. Сонра Әли Сәфәров деди:

— Чоһ сағ олсун бакылы јолдашлар ки, бизә белә
мүһүм мәсәләдә көмәк едирләр. Биз инди даһа чәсарәтлә
ишләјәчәјик.

— Гаракин деди:

Бизи вахтындан әввәл тә'ғибә мәрүз гоја биләчәк
ачыг һәрәкәтдән чәкинемәк лазымдыр. Үмумијјәтчә, гүв-
вәләримизи горујуб сәхләмәлијыг. Гәти дејүш мәгамы
чатанда башга мәсәлә. Нәзәрә алын ки, дашнаглар вә
мүсаватчылар «болшевик» сөзүнүн өзүнү белә ешитмәк
истәмирләр. Сиз јәгин билдрсиниз, дашнаглар Корусда
Гаракезову! һәбс едиб, вәһшичәсинә ишкәнчә верибләр.
Биз чоһ бөјүк чәтиликлә ону гуртара билдик.

Биз худаһафизләшмәк истәјирдик ки, Һајк деди:

— Биз, әсасән, тәк-тәк ишләјирик. Сизә дә буну мәс-
ләһәт көрүрүк. Тез-тез бөјүк јығынчаглар етмәјин, ча-
лышын тапшырғылары бир-биринизә тәкликдә, шифаһи
чатдырын. Әлбәтгә, бизим бу көрүшүмүз барәдә һеч кәсә
бир сөз демәјин. Бир јенилик олан кими биз сизә хәбәр
верәчәјик.

Биз худаһафизләшиб, кәндимизә гәјытдыг.

¹ Арменак Мкртычевич Гаракезов 1889-чу илдә Хыңзирәк кән-
диндә анадан олмушдур. Петроградда техноложи институту гуртар-
мышдыр. Тәләбләрин иңгилаби һәрәкәтиндә иштирак етдијинә кәрә
нәтәһинә сүркүн едилмиш, Шушала ермәни руһани семинаријасында
кимја дәрәсә дејирди. 1919-чу илдән партијанын узаву иди, елә һәмән
вахтдан да Зәнказур киләли партија тәшкилатын рәйбәрлик едирди.
Кәндиләр арасында иңгилаби иш апардыгы үчүн дашнаглар тәрә-
финдән тутулуб Корус һәбсханасына салынмышди. 1918-чи илин
мәјиндә дашнаглар ону чамаатын арасында бәрк дөлдүкдән сонра,
хејли вахт јаралы, хәстә һалда Корусун күчәләриндә кәлдирмиш-
диләр.

1918-чи ил декабр аяынын ийрмисиндә Аббас Султанов Губадлыдан бизим кәндә кәлди. О, 1893-чү илдә хырда бәј апләсиндә анадан олмушду. Әввәлчә өз кәндләриндә охумуш, сонра Гори мұәллимләр семинаријасыны гуртарыб, Кијев университетини тибб факултәсинә дахил олмушду, феврал ингилабындан сонра үчүнчү курсдан чыхыб кетмишди. 1917-чи илдә о, Арменак Гаракөзов, Јерем Бакунте, Гүсәји Абдуллајев вә Гара Илјасовла бирликдә Корусда чох јахшы ишләмиш, кәндләр арасында болшевик тәблиғаты апармышды.

Аббас Султановла чөлдә, бир хырманын ғырагында отурдуг. Тезликлә Әли Сәфәров вә Имран Мәммәдов да кәлди. Сөһбәт башланды. Аббас бизим гәзадан әләвә, башга јерләрдә дә баш верән һадисәләрдән хәбәрдар иди.

О деди:

— Бакы коммунасы јыхыландан вә һакимијәт башына мүсаватчылар кәләндән сонра кәндләрени вәзијјәти чар һөкүмәти заманыдакындан чох пис олуб. Мүлкәдар кәндләриндә бәјләрин өзбашыналығы кәндләрени чаныны боғазына јығыб. Биздә олдуғу кими, ајры-ајры кәндләрдә дә тоғгушмалар баш верир, анчаг һәләлик бунлар күтләви характер дашымыр. Јахын күнләрдә Бакыда вә бир чох гәзаларда ишләр јенидән чанланачаг. Биз дә кәрәк кәндләр арасында иши күчләндирәк. Хызырәкли јолдашлар сизинлә әләгә јаратмагда чох јахшы иш көрүбләр. Онларын тәчрүбәси вә бакылы рәһбәр јолдашларла әләгәси вар.

Дағларын дөшүнү ишыгландыран ај гәрбә, Сары јараған дағынын архасына тәләсирди.

Аббас деди:

— Мүлкәдарлар синфи дә бу ај кими, батмаг үзрәдир.

Имран сөз алды:

— Аббас, бах орада, чәнубда, бир хараба кәнд вар. Ондан о тәрәфдә исә, дәрәнин о үзүндә, Даштәпәнин јахынлығында башга бир хараба кәнд вар. Горхурам бәјләрин ајы батанадәк, бизим кәндләр дә о чүр хараба галсын.

Әли деди:

— Имран доғру дејир. Бизим кәндләр учурум ғырагындадыр. Ач ушағларымызын үзүнә баха билмирик. Торпаг бизим үчүн һәјәт демәкдир. Торпаг уғрунда әлимиздән кәләни еләјәчәјик.

Көјдә гар јағачағыны хәбәр верән сејрәк гара булудлар тонлашырды. Сојуг шимал күләји әсирди. Аббас ајаға галхыб деди:

— Бах, бизә көмәк орадан, шималдан кәләчәк! Инди исә кәлини дағылышаг!

□

Бизим үчүнчү ичласымыз декабрын 25-дә Ханқишини евиндә олду.

Биринчи Чәлил Аббас оғлу данышды:

— Инди бизим мүғавимәт көстәрмәјә имканымыз вар. Силаһлы адамымыз бәјләрин адамындан чохдур. Мән тәклиф едирәм, сабаһдан мүлкәдарларла ишләмәји кәсәк.

Гараш Мәһәррәм оғлу деди:

— Мал-гараны өрүшүмүздән чыхармаг тәләбимиз гәбул олунду. Бәј тәләбимизи рәдд еләјә билмәди. Мәнә елә кәлир ки, Чәлил дүз дејир. Онун тәклифини гәбул етмәк ләзимдыр.

Һамы бу тәклифи бәјәнди.

Мән јолдашлары хәбәрдар етдим ки, бәзиләримиз чох зијан чәкә биләрик, һәтта тутула да биләрик.

— Буна сиз һазырсынызмы?

Һамы бир ағыздан һазыр олдуғуну билдирди.

□

Бир мүддәт дә кечди. 1919-чу илин әввәлләри иди. Бәјин гоһуму Чамал бәј бизим јолдашымыз Микајыл Әбил оғлунун һәјәтинә кириб, она деди ки, кәлиб онларын дәнини дәјирмана апарсын. Микајыл рәдд етди. Әмирини сөзсүз јеринә јетирилмәсинә вәрдиш еләмиш чаван бәј, Микајылын үстүнә ғышгырды, сөјдү. Микајыл да ону сөјдү вә һәјәтиндән говду. Сәс-күјә кәндлиләр топлашдылар, бәј әкилмәјә мачбур олду.

Микајыл Әбил оғлунун бу һәрәкәти елә диқбашлыг иди ки, нәтичәсиз гала билмәзди. Лакин бәј үмуми вәзијјәти көрүб, әввәлчә бизимлә данышмаг гәрарына кәлди. Буну она јахын күнләрдә Бакидан кәлмиш тәләбә Бәхтијар бәј демшиди.

Сәһәри атамла мәнни бәјин јанына чағырдылар. Бәј ејванда отуруб, чај ичирди. Адәти «мәһрибанчылыгдан» сонра о, атама мүрачнәтлә деди:

— Сәниң оғлуң Бақыдан кәлмәмишдән габаг кәндиләр бизим буруғларымыз сөзсүз јеринә јетпирдиләр. Оғлуң бүтүн кәнди бизим үстүмүзә галдырыр...

Мән онун сөзүнү кәсдим:

— Мадам ки, мән өзүм бурадајам вә өз јеримә чаваб верә биләрәм, онда мәнимлә данышың, бәј! Мәним 23 јашым вар, нечә дејәрләр, һәдди-бүлуға чатмышам. Сиз дединиз ки, мән бүтүн кәнди сизин үстүнүзә галдырырам... Бәли, мән бүтүн кәнди үстүнүзә галдырырам ки, гоһумларыңыз кәндиләри тәһгир етмәсинләр, дәјмәсинләр. Чары она көрә јыхмамышыг ки, бәјләр өзбашыналыг еләсин...

Ејвана бахан пәнчәрә ачылды, тәләбә Бәхтијар бәј нәзакәтлә мәнни ичәри, јанына чағырды.

Көрүшәндән сонра о мәнни мазәммәт еләди, деди ки, чох хаталы иш көрүрсән, өзүнү ишә саларсан.

— Мән дә институтда охудугум вахт ингилаби һәрәкатда иштирак етмишәм. Лакин Бақыда баш верән ганлы һадисәләр мәнни руһдан салды. Мән ган төкә биләрәм. Сән билирсән ки, чар һөкүмәти заманы кәндиләрлә пис рәфтар етдији үчүн мән атамдан күсмүшдүм. Анчаг инди маликанәләри элиндән чыхыб, гагын күнүнә дүшүб, әсәбиләшир...

Бәхтијар бәј сөзүнә бир аз ара вериб деди:

— Мәним сәнә демәк истәдијим әсас мәсәлә бу дејил. Әсас мәсәлә одур ки, сән башыны итирмисән. Сән торпаг мәсәләси галдырарсан, бу исә бүтүн гәзәјә јайылыб. Кәндиләр бәјләрә гаршы үсјан едир, һәр чүр гануңсузлуға јол верир, һәтта зорла мүлкәдар торпагларыны тутурлар. Ахы бизим республиканын һөкүмәти бу мәсәләни һәлә гојмајыб. Белә чыхыр ки, сән гануңсузлуг, зорақылыг салырсан! Буна көрә сәни мәс'улијјәтә чәкәр, бәрк ајагда исә мәнв едорләр. Бизим сәнә јазығмыз кәлир, она көрә гәзә һөкүмәт адамларының вә бәјләрини сөһбәтләриндән сәни хәбәрдар едирик. Одур ки, өзүнү көзлә, болшевик хүлјаларыны башындан ат...

Бәхтијар бәј ахырда деди:

— Өзүн билирсән, Зәнкәзурда, бу учгар јердә, гулдур тајфаларының арасында башына бәлә ачагагсан. Јадын-да галсын, нечә кәс сәни мүдафиә етмәјәчәк, бәд ајагда тәк галачагсан.

¹ 1920-чи илин апрелиндә Бақыда олан Бәхтијар бәј Совет һөкүмәтнини тәрәфинә кечмишиди.

Мән чаваб вердим:

— Мән һәр шеји баша дүшүрәм. Амма сизин нечә бир һәдә-горхунуз мәнни јолумдан дөндәрә билмәз. Әкәр Бақыда варлыларың тәрәтдији ганлы һадисәләр сизин руһдан салыбса, мәнә тамам башга чүр тә'сир едиб. Мәним Бақыда көрдүкләримни һамысы — мә'дән саһибләри илә фәһләләрини мүбаризәси, түрк әскәрләрини өзбашыналыгы, фәһлә ичләсләриның гадаган едилмәси, милләт гырғыны, нәһәјәт, «милли» мүсаваг «һөкүмәти» дөврүндә дә кәндиләрини көлә вәзијјәти — бүтүн булар мәнни әмин едир ки, фәһлә вә кәндиләрини јалныз бирчә гуртулуш јолу вар. Бу јол — болшевикләрини програмында көстәрилән јолдур. Бу, һазырда Русијада һәјәтә кечирилән јолдур.

— Тез, ја кеч, — дејә мән давам етдим, — Азәрбајчан фәһлә вә кәндиләри буржуа-феодал зулмүндән азад олачаглар! Әкәр башыма бир иш кәлсә, нечә бириниз һејфсиләнмәјин. Нечә ким мәнә көмәк етмәсин. Мән сиздән көмәк истәмәјәчәјәм.

Бәхтијар бәј деди:

— Сән мәндән наһаг инчијирсән. Мән болшевикләрини әлејһинә дејиләм. Лакин Азәрбајчанда Совет һакимийјәти гурмаг үчүн һәлә шәрәит јохдур. Сән елә дүшүнмә ки, мән булары гоһум-әграбамың јенә бурада галмасы үчүн дејирәм. Онлар бу ил Шушаја кедәчәкләр, һәр һалда сәнә хәбәрдарлыг еләјирәм: еһтијатлы ол!

Мән кетдим. Лакин чох јахшы баша дүшүрдүм ки, бәјләр бизим кәнддән кетсәләр дә онларла мүбаризә мәсәләси күндәликдән чыхарылмајачаг.

□

Бизим ичмамызда ән бөјүк кәнд олан Әлигулушағы да Кәрбәләји Әмраһын гулдур дәстәси илә мүбаризәјә 1918-чи илдә Әмраһ Мәмиш оғлу киришиди. О заман Әмраһын 35 јашы вар иди. Көјкөз, көјчәк, еңликүрәк, учабој бу адам чох мөһкәм ирадәјә малик, ингилаби әһвали-руһијјәли кәңч иди. Савадсыз олмасына бахмајараг, о һәр шәрәитдән јахшы баш чыхарыр вә һәмишә гәтијјәтлә һәрәкәт едирди.

Әмраһ билирди ки, Гајалы вә Мүскәнли кәндләриндә јува салмыш гулдур дәстәләри бүтүн гәзанын кәндиләрини амансызчасына талан едир. Анчаг о, бу дәстәләрини башында кимин дурдуғуну билмирди. Исти јәј ах-

шамларынын бириндә Көјүш Мәмәдов Дашалты кәндиндән Әмраһ Мәммиш оғлууну јанына кәлди:

О деди:

— Әмир бәј бу күн Мүскәнлидә иди. О, гулдурларла чоһ сөһбәт еләди. Инди мәнә ајдын олду ки, о, дәстәнин башчыларындан биридир. Онлар апардылары мал-гараны Сәдәтгулу бәјә верир, Сәдәтгулу бәј дә һејванлары Татев кәндиндә Худабахыш бәј Орбелјана өтүрүр. Бу күн Әмир бәј гулдарлары өјрәдирди ки, Күрчүлү кәндинин мал-гарасыны говуб апармаг лазымдыр. Соңра куја Әмир бәјин хәһиши илә гајтарыб вермәк лазымдыр ки, күрчүлүләр бундан соңра өзләрини Әмир бәјә борчлу билсинләр, итаәттиндән чыхмасынлар...

Көјүш Мәмәдов давам еләди ки, гулдурлар мүскәнлиләрлә күрчүлүләрин арасынын јахшы олдуғуну билиб, бу ишдән гәти бојун гачырдылар. Гајалыдаки дәстәјә исә Искәндәр бәј башчылыг еләјир. Искәндәр бәј данма Исмајыл бәј вә Сәдәтгулу бәј илә сојғунчулуг едир. Кәрбәләјә Әмраһ Гајалы гулдурларла мәнз Сәдәтгулу бәјин васитәсилә әлагә сахлајыр.

Апарылмыш мал-гара Татев кәндиндә сатылмајанда, Әли бәј Хурамалнискинин әли илә харичә, Иран ханларына кәндәрирдиләр. Орада арыг маллары да алырлар. Гулдурлар севинирләр. Һачысамлыда¹ Султан бәј Султанов бөјүк Пичәнис тајфаларыны кичик Кәвәнли — Бабадинли тајфасы илә вурушдурурду.

— Әмраһ! — Көјүш сөзүнә давам еләди. — Сән инди баша дүшүрсәнми, бәјләр вар күчләри илә чалышырлар ки, кәндлиләри аддатсынлар, онлары мүбаризәдән чәкиндирсинләр. Бәјләр бундан соңра да бизи чапыб талајачаг, бир кәнди о биринин үстүнә салышдырачаглар. Онлар истәјирләр ки, беләликлә кәндлиләр ахырда тамам күчдән дүшсүн вә зүлмдән азад олмаг барәдә һеч дүшүнмәсинләр.

Көјүш бир гәдәр сусду, соңра давам еләди:

— Губадлы кәндиндә Аббас Султанов вә Гара Илјасов Гајалы вә дикәр гулдурларга гаршы мүбаризә апарачаглар. Онлар инди абдаланлы Чәбрајыл Ширин оғлу илә әлагә сахлајырлар, истәјирләр онун васитәси илә гулдурларга тәһир етсинләр, онлары дилә тутуб сојғунчулугдан дашындырсынлар. Аббас илә Гара хәһиш едиләр ки, Әмраһ, сән дә мүбаризәјә гошуласан.

¹ Һачысамлы — Индики Лачын рајонууну бир һиссәси иди.

Бу сөһбәтдән бир нечә күн соңра Кәрбәләјә Әмраһын вә Атакишинин дәстәси Давудлу кәндинин бүтүн мал-гарасыны говуб апарды. Силаһсыз дауддулар мүғавимәт кәстәрә билмәдиләр. Онлар гулдурларын даһынча Әлигулуушагы кәндинә кәлиб чыхдылар. Кәнди ортасында чыгырышараг Әмраһ Мәммиш оғлууну вә башга намуслу кәндлиләри кәмәјә чағырдылар.

Әмраһ әһвалатдан хәбәр тутанда, дәрһал кәнди бүтүн силаһлы адамларыны топлады вә гулдурларын кизләндији јери мүһасирәјә алды. Гызғын вурушма заманы дәстәнин башчысы Кәрбәләјә Әмраһ өлдүрүлдү вә апарылмыш мал-гара саһибләринә гајтарылды.

Һәммин ил Атакишинин дәстәси Көјәрчик кәндинин мал-гарасыны апарды. Новлу кәндинин чамааты буу көрүб, кәсә јолла дағдан ениб, бизим Күрчүлү кәндинин әразисиндә гајанын даһында кизләндиләр. Гулдурлар оғурладылары мал-гара илә кичик ачыглыга чыхдыгда новлуларын атәши алтына дүшдүләр. Онлар башчыларыны итирдиләр, оғурладылары мал-гараны атыб ваһимә ичиндә гачдылар. Бәзиләри исә ағыр јаралы һалда бир тәһәр Күрчүлүдә кизләнди.

Новлулар һәммин кечә јатмадылар. Итигам алмаг үчүн әлигулуушағыларын бастын едәчәјиндән горхурдулар. Әмраһ Мәммиш оғлу буу билиб, өз дәстәси илә һүчүм едәрәк, гачан гулдурларын бир нечәсини јолда тутду вә Новлу кәндинә кәлди. О, кәндлиләрә бу јахшы һәрәкәтләри үчүн дил-ағыз еләди вә новлулары инандырды ки, әлигулуушағылардан чәкинемәсинләр.

Бизим рајондаки ән горхулу гулдур дәстәләринин бири бу чүр мәнв едилди. Бу ишдә Әмраһын ролу бөјүк олду. Бундан соңра, Гајалы, Мүскәнли вә дикәр кәндләрдә дә гулдурлар сакитләшдиләр.

1919-чу илин әввәлләриндә гәзә һөкүмәти мане олмага чалышса да јахамызы Әмир бәј Султановдан гуртардыг. Әмраһ Мәммиш оғлууну јүзбашы сечдик.

Мән Тејмурмүскәнли кәнд ичмасында кәнд мирәәси идим. Бу, бизә Хыизирәк кәндинин коммунистләри илә әлбир һәрәкәт етмәјә вә онларын васитәси илә Корус комитәси илә әлагә сахламага имкан верирди.

Әлигулуушагы кәндинин фәал гүвәләринә архаланаараг, биз башга кәндләрин әһалиси арасында да ингилабин иши кенишләндириддик.

□

1918-чи илдә әлигулуушағылар мүлкәдара төҗәү Һөрмәдиләр. Онлар баша дүшүрдүләр ки, мүсават һөкүмәти күчләнсә, онлар тәзәдән бәйләрин әсарәти алтына дүшәчәкләр, она көрә мүсават һөкүмәтинә мүҗавимәт көстәрмәҗи вә бәйләрин өзбашыналығына гаршы мүбаризә апаран кәндләрә көмәк етмәҗи гәрәра алдылар.

Бизим һәрәкәтләримиз барәдә пристава вә Һәзә рәиснә чохла мәлүмат язылмышды. Бу мәлүматы бәйләр вә полис идарәсинини бир чох кәндләрдә олан часуслары язырды.

Бәйләрин һүгүгуну тәмин етмәк вә дикбаш кәндләри чәзаландырмаг үчүн кәнд ичмасына он стражники олан һөкүмәт жүзбашысы кәндәрдиләр, онларын хәрчини кәнд ичмасы чәкмәли иди. Әслиндә бу, чәзә дәстәси иди. Ичмаҗа һөкүмәт жүзбашысы Аслан бәҗ Султанов тәҗин олунду.

□

1919-чу ил апрел аҗынын ахырлары иди. Јолдашларымыздан бири — Әли Худаверди оғлу Сәфәров Губадлыҗа, кизлин ишләҗән коммунист Аббас Султановун јашына јола дүшдү.

Әли, Аббас јашајан евә јахынлашды, ичәри кирди, көрүшдү вә гапынын ағзындакы кәтилини үстүндә әјләшиб, отага көз кәздирди. Отаг отаг дејилди, гарадамды, бабат көркәм вермәк үчүн дивары ики јердән дешиб, пәнчәрә ачмышдылар, шүшә олмадыгындан чәрчивәләрә гәзет јапындырмышдылар.

Дөрдкүнч бача басдырылмышды. Евдә очаг әвәзинә дәмир печ јапырды. Печ Аббасын анасы Күллү ханымын хошуна кәлмирди. Арвад сојугдан ичәри кириб, әлләрини ачыг ода тутмаға адәт еләмишди. Дәмир печини үстүндә аш биширмәк дә чәтин иди, буна көрә арвад һәмишә Аббасын гарасына дејинирди.

Гапы илә үзбәүз, диварын дибинә тахта гојулмуш, онун үстүнә рәнки солмуш, көһнә халча салынмышды. О бири диварын габағына јүк жығылмышды, көрүнүр, бүтүн әлләнин јорған-дөшәҗи бу иди. Евин бир күнчүнә гәзәп, гәзанча вә башга мис габ-җагаглар жығылмышды. Онларын јапында шор металы варды. Тәк бирчә јәҗ

күпәси варды. О да јарымчыг. Аббасын анасы самовары, чајники, стәкан-һәлбәкнини дивардакы тахтаҗа жығылмышды. Отагы дөшәмәси торнагды. Диварлара мала чәкил-мәмишди. Тавана тахта вурулмамышды. Тез-тез евин үстүндән ичәри саман төкүлүрдү. Гарангушлар бурада өзләринә јува салмышдылар. Бәзән торнаг да төкүлүрдү, бу, илаплар тирләрин үстү илә сүрүнәндә, ја да сиңиләр гачышанда олурду.

Бирдән көндәлән тирин үстүндә бир илан көрүндү. О, гарангушун јувасына тәрәф сүрүнүрдү. Бала гушлар горхудан јерә төкүлдүләр. Аббас түфәнки, Әли дә аҗачы көтүрдү. Күллә иланын башындан азча ашағы дәјди. О, јерә дүшдү, башыны галдырыб Аббасын үстүнә атылмаг истади. Лакин Әли аҗачла вуруб өлдүрдү.

Күллү ханым гапынын ағзында көрүндү. О бир аз дајаныб ачыглы-ачыглы деди:

— Өзкәләрин балалары охујуб ағылланырлар, амма мәнимки көр нә ојун чыхарыр! Сәнә мин дәфә демишәм ки, ев иланыны өлдүрмәзләр. Нијә өлдүрдүн? Инди сағ галанлар онун интигамыны алачаглар!

— Ана, јенә мәни данлајырсан?

— Сәнә бахыб, фикирләширәм: көрәсэн, ахырын нечә олачаг? Сәнин јашыдларын Искәндәр даҗы илә сәһәрә јахын нечә баш мал-гара говуб кәтирибләр. Бәс сән нә иш көрмүсэн?

— Ана бир фикирләш көр, нә данышырсан! Ахы онлар оғрудур... кеч-тез онлары бу ишә көрә чәзаландырачаглар!..

— Чәзаландырачаглар, чәзаландырачаглар!.. Амма сән бир тикә чәрәксиз галачагсан! — Күллү ханым оғлунун сөзүнү кәсиб, ешиҗә чыхды.

Аббас мә'јус-мә'јус күлүмсәди. Гарынын дејинмәси һәр һалда она тохунмушду, одур ки, күнаһкар адамлар кими Әлинин үзүнә бахды. Әли сакитчә деди:

— Гулаг ас, Аббас, вәзијәтимиз ағырдыр. Маһмуд Пашајев хәбәр көндәриб ки, полис бизи тутмаға һазырлашыр...

Аббас һәјәтдә јад адам көрүб, Әлинин сөзүнү кәсди.

— Билирәм. Сән инди чых кет. Јахын күнләрдә көрүшәрик...

Бир нечә күндән сонра мән Балаһәсәли кәндиндә кизли ишләҗән јолдашымыз Әли Әмираслановун евиндә Аббас Султановла көрүшдүм.

Үчлүкдө гыжов Бөркүшадын саһилиндө отурмушдуг. Исти мај күнү иди, чај чох буланыг иди, дағларда гар тәзә әримәјә башламышды. Чај арабир ири дашлар, ја да көтүк кәтирди, јәгин бу көтүкләри кур сел Еритсиа-тум вә Јајчы мешәләриндән кәтирди.

Чајын шырылтысы гурбагаларын гурултусуну вә сәр-чәләрин чиккилтисини батырмышды. Ичәримиздә ән ча-ван Әли, јашлы исә Аббас иди.

Аббас деди:

— Бақыда мүбаризәнин мәркәзини фәһлә конфран-ларына вә тә'тил комитәләринә кечирибләр. Онлара Ми-којан, Гарајев, Анашкин вә Бақы тәшкилатыныи дикәр көркәмли хадимләри рәһбәрлик едир. Мүсаватчылар ин-килисәләрин мәсләһәти илә Бақы пролетариатыны парча-ламаға чалышырлар. Онлар милли һәмкарлар иттифаг-лары јаратмағ истәјирләр, лакин буну бачармајачағлар. Мүсават һөкүмәтинин болшевикләрә гаршы позучулуг ишләри кәсилмәк билмир. Јахын күнләрдә хејли јолда-шымызы һәбс едибләр. Дејирләр ки, онларын чохуну Азәрбајчандан сүркүн етмәк истәјирләр. Јарамазлар бизим фәаллары тинләрдән атырлар. Бақы комитәси јол-дашыларын васитәси илә хәбәр көндәриб ки, кәндлиләр арасында иши күчләндирмәк лазымдыр.

Әли Әмираслановун кичик әмиси оғлу Мөһбалы Әмирасланов¹ гача-гача кәлиб јанымызда отурду. О, Аббасдан әл чәкмирди, нәдән данышдығымызы билмәк истәјирди.

Әли она деди:

— Јахшысы будур, кет көр јемәк һазырдырмы?

— Әкәр нә барәдә данышдығынызы демәсәниз, кет-мәјчәјәм.

Мән она дедим:

— Сән кет, биз дә ниди кәлирик, һамысыны сәнә да-нышачағам.

О, разы олуб кетди.

Аббас сөзүнә давам еләди:

— Үстүмүзү гара булудлар алып. Мәнә елә кәлир ки, гәзә полис идарәсиндә нә исә бир һазырлыг кедир. Ба-шымызын үстүнү гәфил алмағ истәјирләр. Әкәр полис һүчума кечсә сизин бә'зиниз Мәзмәзәјә, һүсәји Абдулла-

¹ Мөһбалы Әмирасланов 1920-чи илин јайында көңүллү оларат Семјоноун гызыл әскәр полкунә кетди вә дашықларә гаршы дө-јүшдә иштирак етди.

јевин јанына кетсә јахшы олар. Полисләр ора сохула билмәзләр.

— Әлигулуушағы да е'тибарлы јердир, орада чамаа-тын сөзү бирдир, — дејә мән чаваб вердим.

— Өзүнүз билән јахшыдыр. Мән Доидарлыда¹ нә иш көрдүкләрини дәгиг өјрәнмәјә чалышачағам. Бәлкә га-багчадан сизә бә'зи хәбәрләр чатдырдым.

Кичик бир гојун сүрүсү чаја јахынлашды. Јәгин ин-дичә сағмышдылар, гузулары јанларында иди. Ики чо-бан бизә јахынлашыб, чомағларына сөјкәнәрәк сакитчә, диггәтлә үзүмүзә бахмаға башлады.

— Бунлары гова билмәјчәјик — дејиб, Әли ајаға галхды. Әмираслановла худаһафизләшиб, евимизә дағы-лышдыг.

□

Аслан бәј тәпәдән дырнағадәк силаһланмыш страж-никләрә Әлигулуушағы кәндиңә кәлди. Бу күн бүтүн кәндлиләр, — сәксон нәфәр, бәлкә дә чох, — әлләриндә силаһ кәнддә кәзир, Әмраһ Мәмиш оғлунун әмрини көз-ләјирди.

Аслан бәј баша дүшдү ки, стражникләрин кичик бир еһтијатсызлыгы үзүндән бүтүн дәстә һәбс олунар, јахуд да һамысыны гырарлар. О, кәндлиләрә јалтагчасына, дост кими сөһбәт еләјирди. О, кәндлиләрә дејирди ки, бура кәлмәк истәмирмиш, гәзә рәисини инандырмаға чалышырмыш ки, әлигулуушағылылар сијаси чәһәтдән е'тибарлы адамлардыр, лакин ону мәчбур еләмишләр. Аслан бәј бир гәдәр дә сөһбәт едәндән сонра адамлары-на «Атланы!» — әмри верди вә кери гајытдылар. Белә-ликлә, һөкүмәт јүзбашысы ингилабчы кәнддән ачыгча говулду.

□

Бизим кәнддә һөкүмәт јүзбашысы вәзифәсини ләғв етдирмәк үчүн, — буна үмидимиз аз олса да, — бүтүн кәнд ичмасы адындан «һөкм» чыхартдыг. Ону мән јаз-мышдым. Өзү дә хаһиш дејил, тәләбнамә кими јазмыш-дым. «һөкмдә» дејилирди ки, кәнд ичмасы һеч нәдә тәг-сиркар дејил, һеч бир оғурлуг, сојғунчулуг, адам өлдүр-мәк һадисәси вә зоракылыг јохдур. Чар һөкүмәти заманы

¹ Гәзә рәисинин идарәси Доидарлыда иди.

јүзбашыны ичма өзү сечәрди. Нә үчүн мүсават һөкүмәти кәндлиләрни бу һүгүгуну әлиндән алыр? Даһа бу нә республика олду?

«Һөкүмү» ағсаггаллар гәза рәиси Сәрмәстбәјова апардылар. Ағсаггалларын ичәрисиндә молла Аббас да вар иди.

Һөкүмәт јүзбашысынын кәндән говулмасы, «Һөкүмү» өткәм мәғни, нәһәјәт, ағсаггалларын арасында «шулуғчу» молла Аббасын олмасы, гәза мүсават һөкүмәт адамларынын наразылығына сәбәб олмуш вә онлары гәзәб-ләндирмишди.

Лакин он беш кәнди бирләшдирән, ики јүз силаһлысы олан кәнд ичмамыз мүғавимәт кәстәрмәјә һазыр иди. Бу, Аслан бәјин јазылы мә’луматындан сонра гәза һөкүмәтини хәјанәтә вә һижләјә әл атмаға мәчбур етди.

Пристав Султанова тапшырылыр ки, Әмраһ Мәмиш оғлуна вә мәнә мәктуб јазыб, һөкүмәт јүзбашысынын ләғи олуғдугуну билдирсин вә кәләчәкдә ичманы нечә иларә еләмәк барәдә данышмағ үчүн бизи өз јанына дә’вәт еләсин.

Биз Дәмирчиләр кәндинә кәлдик. Приставын идарәси бурада иди. Кабинетә кирдик. Сөһбәт башланды.

Бир гәдәр кечдикдән сонра Дондарлы кәндиндән кәлмиш гәза рәиси Сәрмәстбәјов кабинетә кирди. О, дәрһал стражникләрә әмр верди ки, бизи һәбс етсинләр. Бизи тутуб гәзәмәтә салдылар.

Бир нечә саатдан сонра стражникләр Әмраһы гәза рәисинин јанына апардылар. Бир нечә саат да кечәндән сонра Әмраһ кәлиб деди ки, ону бурахдылар, чүнки бүтүн ишләрдә тәкчә мәнә мүғәссир билирләр. Бүтүн бунлардан башга, мәнә бир дә онда тәгсирләндирдиләр ки, куја мән Әмраһын савадсызлығындан истифадә едиб, ону болшевикләрин гәрәфинә чәкмишәм. Әмраһ карыхмыш, дилхор һалда сорушурду ки, мәнә бурахдырмағ үчүн нә еләсин?..

Мән полисин сијасәтини дәрһал баша дүшдүм. Гәза һөкүмәти баша дүшүрдү ки, Әмраһы һәбс еләсәләр кәндлиләр ајаға галхачағлар вә һөкүмәт онларын габағыны ала билмәјәчәк. Тәк мәнә тутмағ исә асанды, чүнки мәнә мүдафиәјә јалныз кичик бир кәнд галхачағды. Сонра Әмраһы вә ону вәситәси илә бүтүн ичманы табе етмәк оларды. Полис белә дүшүнүрдү.

Мән дилхор олмуш Әмраһа тәскинлик верәрәк дедим:

— Наһаг хаһиш етмисән ки, сәни дә һәбсханада сахласыналар. Дилхор олма. Әкәр полис зор ишләтмәк истәсә мүғавимәт кәстәрмәјә һазыр олмағ лазымдыр. Мәним барәмдә никаран галмајын, өзүм сизә хәбәр вермәјинчә, мәнә гуртармағ үчүн һеч бир тәдбир көрмәјин...

Һәбсхана торпағ дөшәмәли бир отағ иди. Бурада отуз дустағ вар иди. Ханлар бәј Асланәлибәјов вә һачы Бәдәл һачы Сәфи оғлу да бурада идиләр.

Ханлар бәј һөкүмәти тәһгир етдији үчүн бир ајлығ һәбс чәзасына мәһкум едилмишди. Гәзада она вәзифә вермәдикләринә көрә һөкүмәтин гарасына пис данышмышды.

Дәмирчиләр кәндиндән олан һачы Бәдәл јетмиш беш јашлы варлы, савадлы бир кәндли иди. Ханлар бәјлә чоҳдан достлағ едирди. Бир дәфә о, нә иш үчүнсә Ханлар бәјин јанына јайлаға кәлир. Бу вахт Ханлар бәјин гонағлары вар имиш, отуруб хөрәк јејирмишләр. Ханлар бәј «мәдә-нијјәтсиз» адамы сүфрә башында әјләшдирмәји ләјиг билмәјиб, тапшырыр ки, она мәтбәхдә јемәк версинләр.

Тәһгир олуғмуш һачы Бәдәл јемәкдән имтина едир вә чыхыб кедир. О евинә кәлиб, дарвазасына белә бир е’лан вурур. «Бу күндән мәнә евини гапысы бәјләрин үзүнә бағлыдыр».

Һөкүмдә кәстәрилди ки, «чәмијјәти синифләрә бөлән бу е’лан» үчүн һачы Бәдәл һачы Сәфи оғлу бир ајлығ һәбс чәзасына мәһкум едилер.

Ијууну әввәлләри иди. Һавалар гурағ, исти кечирди. Һәбсханада нәфәс алмағ олмурду. Адамлары күндә ики дәфә бир нечә дәгигәлик һәјәтә чыхарырдылар.

Мән һачынын өһдәсиндә идим, чүнки ким мәнә јемәк кәтирмәк истәјирдисә ону һәдәләјирдиләр.

Һәбсханада чибләримнә кәзиб, ичәрисиндә партијанын програмы олан гејд дәфтерчәми алдылар. Мән програмы Әлигулуушағы кәндиндән олан Маһмуд Пашајевини вәситәсилә Хынзирәк коммунистләриндән алмышдым.

Мән програмы белә алмышдым.

Хынзирәкли јолдашлар хаһиш едиләр ки, Зәнкәзурун Ермәнистан һиссәсиндә јашајан јохсул кәндлиләрә көндәрмәк үчүн тахыл алыб, јола салмағда онлара көмәк едим. Тахыл Зәнказурун Азәрбајчан һиссәсиндә Ермәнистан һиссәсиндән ики дәфә учуз иди.

Мүсават полисләриндән хәлвәт тахыл арабаларыны кечә икән Хынзирәҗә көндәрмәк оларды. Дашнаглар да буна бармагарасы бахырдылар.

Маһмуд Пашаҗев бир кечә карванла Хынзирәҗә кәлди. О, тез досту Гаракин Саилҗанын јанына кетди. Гаракин чох севинди: ахыр ки, Баки комитәсиндән алынмыш болшевик әдәбијјатыны көндәрмәк үчүн е'тибарлы адам кәлиб чыхды!

Гаракин она деди:

— Әкәр дашнаглар сәни тутсалар, дејәрсән ки, бунлары папирос бүкмәк үчүн бир ермәндән алмышам, орада нә јазылдығыны анламырам, чүнки русча савадым јохдур. Баша дүшдүн?

Маһмуд күлүмсүнәрәк деди:

— Сән мәни өјрәтмә. Мән өзүм билирәм һарада нечә дарышмаг лазымдыр. Әкәр иш о јерә чатса, дејәчәјәм ки, бу гәзетләр мәни Саилҗан вериб. Сәндән өтрү өзүмү ишә салмаг истәмирәм. — Маһмуд орада олан Фирдовсијә көз вурду. О, гәзетин бирини көтүрүб охумага башлады: — Ортабабы битәрәфләшдирмәк вә онларла мөһкәм иттифаг јаратмаг?

Гаракин суала-суалла чаваб верди:

— Аһа, демәк, көрдүн тәзә нә вар? Сиздә русча савадлы адам о гәдәр дә чох дејил Бу бизин партијанын гурултајда гәбул олуимуш јени програмыдыр. Хаһиш едирәм, јолдашлара чатдыр вә инди өзүн охудуғуна онларын да дигтәтин чәлб ет. Гој, кәндли мәсәләсинә даир Ленинин шүарыны әмәлли-башлы дүшүнсүнләр. Ленин дејир ки, болшевикләрин вәзифәси ашағыдакылардан ибарәтдир: јохсул кәндлиләрә архаланараг голчомаглара гаршы мүбаризәни һәр ан давам етдирмәклә ортабаб кәндлиләрлә сәзишә кирмәји бачармаг.

Маһмудун кәтирдији програмын бир нүсхәси мәндә, гејд дәфтәрчәсинин ичиндә иди.

Нә гәдәр ки, полис дәфтәрчәнин ичәрсиндә нә олдуғуну баша дүшмәмишиди, мән ону кери алмалы идим: мәни мәс'улијјәтә алмаг үчүн тәкчә бу кифәјәт иди. Мән бәһанә кәтирдим ки, борчларымы вә алачағымы дәфтәрчәјә јазмышам. Һәбсхана рәйсиндән хаһиш етдим ки, борчуларын фамилијасыны вә пулуи гәдәрини јазыб атама көндәрмәк үчүн дәфтәрчәни өзүмә гајтарсын. Мән дәфтәрчәни алыб, програмы арасында көрәндә чох се-

видим. Програмы көтүрүб бир нечә дәгигәдән сонра дәфтәрчәни полисә гајтардым.

□

Бир нечә күндән сонра мәни голларым архамда бағлы, беш стражникин габағында Дондарлыја, гәзә рәйсинин јанына апардылар. Фәрид бәјин икимәртәбәли евнини габағына вә јахын күчәләрә топланмыш издиһамы лап узагдан көрдүм. Бизи көзләјән стражникләр чамааты јара-јара бизә јол ачдылар. Биз адамларын арасы илә, дар јолла ирәлиләјирдик.

Гәзә рәиси Сәрмәстбәјов, гәзә газысы Бәһлул Әфәнди Бейчәт вә гәзә рәйсинин көмәкчиси Гара бәј Һачыбәјов балконда отурмушдулар.

Мән адамларын арасында бир таныш көрмәк истәдим, амма тапа билмәдим. Бирдән ким исә архада, саг тәрәфдә мәним адымы чәкди. Кери чеврилиб, јахшы таныдыгым Мүскәһли Чәфәргулу кишини көрдүм. Лакин Чәфәргулу јерини дәјишиди, чамаатын арасына кирди. Өз-өзүмә фикирләшдим: «Јәгин мәнә көмәк еләмәк истәјир. Анчаг нечә едә биләр?»

Стражникләр мәним голларымы ачдылар. Балкона бахдым. Сәрмәстбәјов ајага галхды, үзүнү чамаата тутуб деди:

— Сизин гаршынызда дајанав болшевикдир! Аллаһ-сыздыр! О, нә аллаһы, нә дә онун пејғәмбәрини таныјыр, бурада гардаш гырғыны салмаг истәјир. Бүтүн бунлардан өтрү биз бу саат ону тәнбей еләчәјик.

Сонра о мәнә деди:

— Сиз, Нәзәр Һејдәров, чамааты болшевикләр тәрәфинә чәкмәкдә, гәзада торпаг мәсәләси галдырмагда, һөкүмәт старшинасыны кәнддән говмагда вә наһәјәт, һөкүмәт әлејһинә «һөкм» јазмагда иттиһам едилрсиниз. Чәваб верин, мәсләкинизи нијә сатырсыныз?

— Неч кәс мәсләк алмыр ки, мән дә сатым. Кәндлиләр бәј зүлүндән азад олмага чалышырлар. Әкәр сиз буну болшевикләр тәрәфә кечмәк һесаб едирсинизсә, өз ишиниздир...

Бәһлул әфәнди гәзә рәйсинә јахылашыб, хысын-хысын деди:

— Бу мүбаһисәни кәс! Ахы чамаат ешидир!

Сәрмәстбәјов стражникләрин үстүнә гышгырды:

— Башлајын! Јерә узадын!.

Мәни гамарлајыб, јерә узатдылар. Эл-ајағымы тутуб, сәккиз стражник шаллагла дөймәжә башлады. Шаллаглар елә бил башыма дәјирди... Зәрбәнини сајы-һесабы жохду. Мәни јандырыб төкүрдү... Нечә дәгигә кечди... Стражникләр јоруддулар. Шаллаглар даһа јаваш галхыб енирди. Сәрмәстбәјов буну көрүб, тәләсик ејваидан дүшдү, стражникләрин бирини шаллагыны гапыб, мәни бәрк дөймәжә башлады. Вурдугча да дејирди:

— Мән сәни дөјүб өлдүрәчәјәм, ит оглу, әлимдән гуртара билмәјәчәксән!

Мән вар күчүмү топлајыб тышгырдым:

— Сизи исе халт чезаландырачаг!

Стражникләр дә рәисләринә бахыб, бәрк вурурдулар. Ахырда Сәрмәстбәјов да јорулду, ејвана галхыб әмр етди ки, мәни үзү үстә јыхсынлар. Инди шаллаглар бојну-мун ардыдан тутмуш дабаныма гәдәр һәр јеримә дәјирди. Нәһәјәт, стражникләр јорулуб, мөндән әл чәкдиләр. Мән јаваш-јаваш чеврилиб отурдум. Сонра сол әлимә дајанараг галхдым. Лакин ајаг үстә дајана билмәдим: дизләрим бәрк ағрыјарды.

Сәрмәстбәјовун тышгыртысы јенидән ешидилди:

— Онун чарығыны вә чорабларыны чыхарыб, јалын ајагларына вурун!

Түфәнкин башыны стражникин бирини, учуну да о бирини чийинә гојдулар, ајагларымы түфәнкин гапышына кечиртдиләр. Асыла галмышдым. Ган башыма јығылырды. Буна чох дөзмәк олардымы?

Стражникләр инди чылпаг ајагларымын алтына вурурдулар. Анчаг даһа кејимишдим. Ағрыны билмирдим, јалынз һисс еләјирдим ки, ајагларыма нә исе дәјир.

Нәһәјәт, бу тәнбәһ дә гуртарды. Парча-парча олмуш ајагларымы куппулту илә јерә салдылар.

Мән чарығымы кејмәк истәдим.

Јенә дә Сәрмәстбәјовун әмри ешидилди:

— Ону һәбсханаја ајагјалын апарын!

Мән ајага галхдым. Көзләрим гаралды. Фәрид бәјин еви вә әтрафдакы һәр шеј башыма фырланды. Сонра көзләрим һеч нәји көрмәди. Елә бил учурумун ғырағы илә јеријирдим. Бирдән ким исе гулағыма пычылдады.

— Ејибдир, јыхылма!

Бу сәс мәни ајылтды. Өзүмү дүзәлтдим, көзүм ачылды, Чәфәргулунын јаваш-јаваш чамаатын арасына кир-

дијини, узатлашдығыны көрдүм. Мәни јыхылмаға гојмајан о иди.

Сонралар Чәфәргулу мәнә дејирди:

— Мән бүтүн вахты сәни јахынлығында дурмушдум. Горхдум ки, бирдән һушуну итириб, јыхыларсан, онлар севинәрләр. Она көрә сәнә јахынлашыб, бир-ики кәлмә пычылдадым. Анчаг елә тәләсик пычылдадым ки, һеч кәс дујмады.

Мән дөјүлмүш, јорғун һалда ајагларымы күчлә сүрү-јә-сүрүјә стражникләрин габағында чығырла кедирдим. Ајағымы нәнки тиканын, һәтта гумун да үстүнә гојанда ағрыдан ағлым башымдан чыхырды.

Анчаг бу тәдбирләр полисләрин истәдији нәтичәни вермәди, тамам әксинә олду: бүтүн гәзада «болшевик» сөзү кеиш јайылды. Бәлкә һәмни шәраитдә һеч бир тәблиғат полисләрин көрдүју бу иши көрә билмәзди.

Чамаат көрдү ки, мәни оғурлуг, адам өлдүрмәк, сојгунчулуг үстә дејил, кәндлиләри мүдафиә етдијим үчүн, өзү дә горхмадан, ачыгча мүдафиә етдијим үчүн дөјүрләр. Чамаат инанды ки, болшевикләр бәјләрин әлејһинә мүбаризә едир, кәндлиләри мүлкәдарларын вә полисләрин зүлмүндән азад етмәк истәјирләр.

Стражникләр мәни јолун јарысында ағачларын көлкәсиндә сахлајыб, чарыгларымы кејмәји тәклиф еләдиләр. Мән онлара дедим:

— Буна көрә сизи ишдән чыхарарлар, бекар галарсыныз.

Онлар чаваб вердиләр:

— Әкәр кејмәсән, сәни бурада гојуб, дағлара кедәчәјик!

□

Дондарлы кәнди илә Дәмирчиләр кәнди арасында Чајзәми чајынын вадиси илә узанан јолун кәнарында битмиш тәк-тәк, лакин шах-шәвәлли ағачлар вә мејвә бағлары исти вахтлар јорғун јолчулары чох чәзб едир. Јолун ғырағындакы мејвә бағлары чәпәрсизди. Күләк ағачларын тәпәсиндәки јарпағлары јаваш-јаваш тәрипәдирди. Чајын шырылытысы бу бағларын данми-сәкини одан гушларын сәсини батырырды.

Јолун һәр ики тәрәфи галын, јамјашыл отлуг иди.

Отун, чүрбачүр чичакларин, јетишимш эрик вэ килэнарын атри јоргун јолчуја гуввэт верирди.

Јолун бу һиссасинден көзэл Кәпәз чох ајдын көрүнүр, онун зирвәси әзәмәтлә дағларын үзәриндә учалырды. Тәпәсинин гары һәлә әримәмиш Кирс адамын көзүнү охшајырды. Дағларын сон голу олан Дағтумас Кәјән чөлүнүн үзәриндә јүксәлирди. Кәпәзә баханда истәр-истәмәз хатиринә сојуг булаглары олан көзәл Гызыл Даш дүшүрдү.

Мәни апаран стражникларин икиси дә мәним кими, бу адамы вәлех едән гәбиәтин гојунда доғулмуш вә бөјүмүшдүләр. Бири данзаверли чоһур Мурад, ө бири исә Сейтаслы Сәлех бәјин оғлу иди.

Белә исти күндә адам мешә, дағ, чәмән, булаг һагғында данышмағ истәјир, онлар јадына дүшәндә адамын үрәји јүнкүлләширди.

Сусузлугдан боғазым гурумушду, амма стражникларә ағыз ачмағ, ичәзә алмағ истәмирдим. Әтрафда һеч шеј мәни фәрәһләндирмирди. Һәтта һәмнишә адамы фәрәһләндирән Кәпәз дә елә бил үстүмә учмушду. Мән өзүмү инандырмаға чалышырдым ки, мусават һөкумәтинин ахырыма чыхмағ истәмәси, һеч дә өлүм һөкүмү демәк дејил. Анчағ јенә дә мәни әһәтә еләјән бу көзәллији бәлкә дә сон дәфә көрүрәм, — фикри башымдан чыхмыр, бүтүн шүүурumu думанландырырды.

Биз азачыг динчәлиб јеримиздән тәрпәнмәк истәјирдик, бирдән ағачларын далындан бир дәстә атлы стражник чыхды. Онлар мәним тамам савадсыз бөјүк гардашым Новрузу голлары архадан бағлы һалда габағларына гатыб, гова-гова кәтирдиляр.

Гардашым башыны ашағы салыб, кәдәрли һалда кедирди. Онун архасынча үч чәркә, һәр чәркәдә дөрд стражник кедирди. Мәним бирдән ағлыма белә бир фикир кәлди: «Көрүнүр, онлар Новрузу һарада исә гәфләтән јахалајыб тутублар».

Гардашым мәни көрүб, дигтәтлә, һәјәчанла мәнә бахмаға башлады. Мән ахсамамаға чалышдым, һәтта күлүмсәдим. Лакин о баша дүшдү, өзүнү сахлаја билмәјиб, вар күчү илә гышгырды:

— Сәни дөјүбләр!? — О буну дејиб ағлады.

Биз дајандыг. Стражниклар бизә мане олмадылар. Мән гардашыма гысача дедим:

— Агламағ лазым дејил. Сәни дә дөјөчәкләр. Она көрә апарырлар. Сәни дөјөндә гышгырма, аглама, јалварыб аман истәмә. Сахитчә кет, өзүнү киши кими апар.

Нәһәјәт урјадник гышгырды:

— Ајырын онлары!

Бизи ајырдылар: ону дөјмәјә, мәни исә јенидән һәбс-һанаја апардылар.

Мәни апаран стражникларә дедим:

— Новрузун һеч бир күнаһы јохдур! Ону мәним гардашым олдуғу үчүн һәбс едибләр...

Чоһур Маһмуд деди:

— Сизин кәнддән кимә раст кәлсәләр һәбс едирләр. Белә һесаб еләјирләр ки, сизин кәнддә һамы болшевик фикри илә зәһәрләнибдир. Дүпән ора бөјүк бир дәстә стражник кетмишди. Көрүнүр, елә ора чатчағ, гардашыны тутублар.

— Јәғни инди сәнә чөрәк кәтирән дә олмајачағ, — дејә ө сөзүнә давам еләди. — Сәнин әмин оғлу Имраны аз галмышды Көлчүк кәндиндә тутсулар. О кәндин сакини Нүсәјихан бәј, стражникларә көрүб Имраны кизләтди, полисләр кәдәндән сонра Халач кәндинә сејидләрин¹ јанына јола салды ки, Имранын кәтирдји бир аз јемәји онларын вәситәсилә сәнә чатдырсынлар.

Мән һәбсхананын һәјәтини кәрәндә дустағлары кәзмәјә чыхармышдылар. Ханлар бәј бир кәтилини үстүндә отурмушду. Һачы Бәдәл бели бүкүлмүш һалда онун јанында дајанмышды. Ханлар бәј дигтәтлә мәнә бахарағ, учадан деди:

— Сәни дөјдүләр?

Мән чаваб вердим.

— Бәјләрдән ајры шеј көзләмәк олармы?

— Сән дүз данышмырсан, бәјләрин һамысы бир дејил.

— Һәләлик фәрг көрмүрәм.

Ханлар бәј, гәзәбли-гәзәбли, ағзына кәләни учадан Сәрмәстбәјовун гарасына деди.

Әмраһ Мәмиш оғлу евә гајыдаркән јолүстү Тејмур-мүскәлијә, достунун атасы күрд Чәфәр әмикилә дөнүр. О бурада, һәмкәндлиләри, дашалтылы Тејмур Фәзәлијев вә Көјүш Мәммәдова көрүшүр. Онларын икиси дә мәним мәктәб јолдашларым иди.

¹ Маһаммад пејгәмбәрин нәслиндән олдуғлары үчүн о вахт сејидләри һәбс еләмирдиләр.

Эмраһ Дәмирчиләр кәндиндә олан эһвалаты тамам-камал онлара нәгл едир.

Көјүш Мәммәдов дејир:

— Сән ону наһаг јерә Дәмирчиләрә апарыбсан. Сән билирдин ки, полис ону күдүр.

Фәрзәлијев фикрини сөјләјир:

— Инди бу барәдә данышмаға дәјмәз. Ону нечә азад еләмәк барәдә дүшүнмәк лазымдыр. Мәнә елә кәлир ки, биз асанлыгла кечә һәбсханаја басгын едиб, ону апара биләрик.

Эмраһ дејир:

— Мән ондан ајрыларкән деди ки, өзү хәбәр вермә-јинчә һеч бир тәдбир көрмәјәк.

— Бәли. белә вахтларда тәләсмәк тәһлүкәлидир! Кәндә кет, лазыми адамларла мәсләһәтләш вә нә етмәк истәдјинизи бизә хәбәр вер. Биз мүскаплылар бу ишдә сизә көмәк етмәјә һазырыг. — Гоча Чәфәр әми сөзүнү белә битирир.

Лачын дағларындан ахан хырда чајлар Бағырбәјлидән јухарыда бир-биринә гарышараг һәкәри чајыны јарадыр. Бу чај гырх километр шималдан чәнуба ахыр, узун илләрдән бәри сағ саһилини јујараг, һүндүр сылдырым јарған еләмишдир. Чајын бу саһили кәһ дәрни, кәһ да дајаз дәрәликдир.

Ејвазлылар кәндини кечәндән сонра Бәркүшад дејилән гыжов Воротан чајы да һәкәри чајы кими дәрни дәрәләрлә ахыр. Нәр ики чај — һәкәри дә, Бәркүшад да Гаралар вә Кавдадыг кәндләриндән ашағыда бирләшәрәк, Араза тәрәф ахыр. Бәркүшад вә һәкәри чајына тәрәфи дик вә сылдырым јамач олан Јазылар дүзү һәмишә мәһсулдар јер сајылыб. Бу дүзүн бир һиссәси лап гәдмдән Әлигулуушағылыларындыр.

Бәрәкәтли, мәһсулдар торпағы вә бол мејвәли бағлары олан бу кәнд һәрис мүлкәдарлары чәлб етмәјә билмәзди. Мүлкәдар Мейдибәјов бир вахт Әлигулуушағы кәндини өз әлине кечирмиш вә маликанәсинә чевирмишди. О өзү Шушадә јашајырды, анчаг узун мүддәт бу кәндин мәһсулууну онда бирини төјчү алмышды.

Башга Зәнкәзур кәндлиләри кими Әлигулуушағы кәндиндән дә чох адам Бақыда нефт мәдәнләриндә ишләјирди. Әлигулуушағыда фәһлә тә'сирли Азәрбајчанын дикәр кәндләриндән чох һисс едилирди. Бурада кәндлиләр даһа мүтәшәккил идиләр, полисләрин вә бәјләрин

тәзјигинә кәскин чаваб верирдиләр. Әлигулуушағылылар зүлмә дөзмүр, мүтилији севмирдиләр. Онлар бир әнкәл баш верәндә әлбир олур, көмәкләширдиләр. Әлигулуушағылылар өз руһ јүксәкликләри илә әтраф кәндлиләрдән һәмишә фәргләнирдиләр.

Әлигулуушағыда кор-тәбии јығынчаглар тез-тез олурду. Бу јығынчагларда вачиб һәјати мәсәләләрдән данышылырды. Бу күнкү јығынчағы Эмраһ Мәмниш оғлу чағырмышды. Мәни азад еләмәк мәсәләсини музакирә етмәк лазым иди. Јығынчагда Күрчүлү кәндиндән дә бир нечә адам иштирак едирди.

Эмраһ сөзүнүн ахырында дејиб:

— Мәнә елә кәлир ки, Дәмирчиләрә адам көндәриб, Нәзәр һейдәрова билдирмәк лазымдыр ки, биз ону һәбсханадан зорла азад етмәк истәјирик. Бүтүн кәндлиләр бизә көмәк едәчәкләр. Бир кечә, нә вахта сөзләшсәк, јүз әллијә гәдәр силаһлы кәндли көтүрүб, ону азад едәрик. Буну она хәбәр вермәк үчүн, тәклиф едирәм Фирдовсини көндәрәк. Фирдовси буну бачарар.

□

Эмраһын тәклифи јекдилликлә гәбул олуноур.

Тејмурмүскәнли кәндиндә гочалар, һәмишәки кими евләрни көлкәсиндә отуруб, кечмишдән сөһбәт едирдиләр. Сөһбәт еләјәнләр Чәфәр әминин башына топлашмышдылар. Ахырынчы сөзү, гәти сөзү, о демәли иди:

Бир дәстә кәнч күрд гочалара гошулду.

Сејидәли деди:

— Чәфәр әми! Јаман дарыхырыг, лап чана дојмушуг.

Чәфәр әми һирсләниб, ону данламаға башлады:

— Нәдир, јенә әлләриниз кичишир? Сојгунчулуг етмәк истәјирсиниз? Онсуз да әлин ганлыдыр! Күнаһларыны јумаг үчүн сән кәрәк өмрүн боју сакит, динч дола-насан.

Көзләнилмәдән гоча јериндән галхды, даһа отурмаг истәмирди. Чәфәр әми мөһкәм зоғал чәлијинә сөјкәнә-сөјкәнә, гочалара мәхсус јаваш аддымларла чыхыб кетди. Гоча бәрк дилхор иди, арыг, сүмүјү чыхмыш әлләри әсирди, додағы титрәјирди. Көзүнүн ағы-гарасы бирчә оглунын өлдүјү күнү хатырлајанда һәмишә бу һала дүшүрдү.

Гәфилдән Көлчүк тәрәфдән бир кәч төвшүжә-төвшүжә өзүнү сөһбәт еләҗәнләрә җетириб деди:

— Гошун кәлир! Атлы гошун! Бир учу јохушун ди-
биндади, о бири учу Көлчүкдән чыхыб гуртармајыб.

Чәфәр әми ону евә өтүрән Атакишијә тәрәф дөнүб деди:

— Огул, бунлар полислардир. Онлар бизим кәндә кәлмир. Амма јолусту, бир-ики саатлыга бизим кәндә ләнкијә биләрләр. Онлар Әлигулуушагыја кедирләр. Тез аты миң, Әмраһ Мәмиш оғлуна хәбәр вер ки, ајыг ол-
сунлар. Бәдбәхтлијә бир бах! Јазыг әлигулуушагылы-
лар!

□

Әлигулуушагыда јығынчаг гуртарырды. Елә бу вахт Атакиши ашағыдан, балача дәрәдән чыхды, атдан дүш-
мәмиш Чәфәр әминин тапшырыгыны Әмраһа чатдырды.

Ели, кур Бәркүшад чајына кичик, лакин гыжов бир чај төкүлүр. Ики чајын бирләшдији јердә, онларын ја-
тағындан һүндүрдә, кичик Ағ Јазы дүзү вар. Бу дүздән бир нечә километр аралыда Лалазар¹ көрпүсү көрүнүр. Полислар Әлигулуушагыја јалныз бу көрпүдән кәлә бил-
ләрди. Инди, јазда, чајын дашан вахты, Бәркүшады да-
јаз јерләрдән кечмәјә јалныз чох гочаг адам үрәк еләјә биләрди: о да һәјаты баһасына.

Мүдафиә планы адамын ағлына гәфил кәлди: полис-
ларын габагыны көрпүдә кәсмәк лазымдыр! Онларын габагыны алмаг јалныз бу чүр мүмкүндү.

Әмраһ Мәмиш оғлу јүзә гәдәр силаһлы көтүрүб, Ағ Јазы дүзүндә јахшы мөвге тутду. Көрпү вә јолун хејли һиссәсн бурадан јахшы көрүнүрдү.

Полислар јамачы галхыб, Мүскәнли кәндинә кирди-
ләр. Дәстәнин башында чолаг Исмајыл бәј кәлирди. Сәрмәстбәјов Шушаја кетдији үчүн гәза рәисини о әвәз едирди. Јүз әллидән артыг стражник атыны једиртмәк вә өзләри дә гарынларыны долдурмаг үчүн Мүскәнли евләринә дагылышдылар. Чолаг Исмајыл бәј Тејмур Фәрзәлијевин евинә дүшдү.

¹ Лалазар көрпүсүнү 1864-чү илдә Хызырәк кәндиндән олан зарлы ермәни Лалазар тикдирмишди. Бүтүн илә бу көрпүдән ермә-
ниләр вә азәрбајҗанлылар истифада едирдиләр.

Исмајыл бәј шүбһә илә, гашгабагы һалда Фәрзәли-
јевә деди:

— Јәгин бизим кәлдијимизи чохдан әлигулуушагы-
лылара хәбәр верибсиниз?

— Нә данышырсан, Исмајыл бәј! Сизин кәлдијинизи биз һарадан билирдик?

— Дүз демирсән! Јолда, тәпәнин үстүндә, сизин адам дајанмышлы, бизи көрән кими јох олду.

— Јох, Исмајыл бәј, јәгин нахырчы имиш. Бу саат би-
зим мал-гара орада отарылып, әкәр инанмырсынызса,
бујурун јохлајын.

Стражник гајыдыб хәбәр кәтирди ки, доғрудан да орада мал-гара отарылып, онларын көрдүкләри адам јенә тәпәнин үстүндә отурубдур. О, полисләри көрәндә, горхусундан коллугда кизләнибмиш.

— Исмајыл бәј, јәгин сәһәрдән неч нә јемәмисиниз. Ичазә вериң, тојуг кәсим.

— Нејнәк, е'тираз еләмирәм.

Фәрзәлијев, әлигулуушагылыларың Ағ Јазы дүзүнә чыхмасы үчүн нә гәдәр вахт лазым олдугуну фикирлә-
шәрәк, хәрәји ләнкидирди.

Нәһәјәт, Исмајыл бәј вә архасынча да атлылары кәнддән чыхдылар. Дәстә чох көрүмәк үчүн стражник-
ләр төк-төк, бир-бириндән хејли аралы кедирдиләр. Га-
баг атлылар Күрд дүзүнә¹ чатанда, атлының кериси һәлә Мүскәнлидән үзүлмәмишди.

Күрд дүзүндә Исмајыл бәјә хәбәр вердиләр ки, Ағ Јазыда адам көрүнүр. Исмајыл бәј дурбинлә бахыб, сл-
лаһлы адамлары ајдын көрдү. Лакин дәстәни кери гај-
тармаг истәмәди.

Габагдакы стражникләр көрпүжә чатанда, әлигулу-
ушагылылардан үчү бирлән атәш ачды. Күлләләр выјыл-
ты илә даша дәјди, вә бири сәрпиб, атын бирини јара-
лады.

Стражникләр кери чәкилдиләр. Исмајыл бәј дәстәни бага чәкли. Аслан бәј она мәсләһәт көрдү ки, бир гәдәр көзләсин, сонра Әлигулуушагы кәндинә чапар көндәриб, тапшырсын ки, Күрчүлү кәндинә нүмајәндә көндәрсин-
ләр.

— Атыллы мәсләһәтдир! Онсуз да биз бу кәнддән бир нечә адам һәбс етмәлијик.

¹ Күрд дүзү күрд кәнди Дашалтының әразисиндәдир.

Исмајыл бәј дәстәјә Күрчүлүјә јола дүшмәји әмр етди.

— Стражникләрин габагына дурмајын! Гој кефләри нә истәјир еләсинләр — лап кәнди дағытсынлар!

Дәстә керн дөндү. Әлигулуушағылылары чашдырмаг үчүн стражникләр өзләрини елә көстәрдиләр ки, куја кәлдикләри јолла гајыдырлар. Анчаг Даш Тәпә дәрәсинә ениб, Күрчүлүјә тәрәф дөндүләр.

Чолаг Исмајыл бәј бизим бағчаја дүшүб, әмр етди ки, бизим вә әмимкилин евләрини ахтарсынлар. Урјадник, кизләнемәк ағлына белә кәлмәјән гоча әмим Мәһәмәди тутуб, ондан түфәнк гәләб етди. Гоча анд-аман еләди ки, онда түфәнк јохдур. Бу заман урјадник стражникә әмр етди ки, бир пишик кәтириб, гочанын шалварына салсын.

— Архајын олуи, онда түфәнки һарда кизләтдијини дејәр.

Анам гочаны тәһгир еләјиб, биабырчы һалда әлә салмаг истәдикләрини көрүб, әмимә деди:

— Кет, түфәнки кәтир вер бу итләрә. Онлары көрүм һәмишә хәчил олсулар.

Бу вахт Әли Худаверди оғлунун евиндә Көјәрабаслы урјадник Һәсән бәј Чәбрајыл бәј оғлу аләми бир-биринә гатмышды. О, габ-гамағы сындырыр, јорған-дөшәји ешијә төкүр, шор моталыны хәнчәрлә чырыр вә тәләб едирди ки, түфәнкләри һарада кизләтдикләрини десинләр.

Дәгигәбашы ғышгырырды:

— Сизин бу гулдур евиниздә, јәгин бөјүк бир дәстә кизләниб! Сорушурам: һаны силаһлар! Нә гәдәр ки, һа-мынызы күлләләмәмишәм јерини дејин!

Кәнддә бүтүн евләрдә вәзијјәт белә иди. Стражникләр евләрдән јағ, халча, мис газан, самовар вә башга шејләр көтүрүр, әкинләри атлара тапдаладыр, кәндиләри дөјүрдүләр. Нәтичәдә 7—8 түфәнк тапдылар. Гардашым Новрузу кәнди кәнарында тутмушдулар. О дәрә илә гачырмыш, лакин атлылар ону һәлә кәнддән көрүб-ләрмиш.

□

Әлигулуушағылылар полисләрин кәндәрдији чапары динләјиб, бу гәрәра кәлдиләр ки, Исмајыл бәјин јанына Маһмуд Пашајевни кәндәрсинләр. Нүмајәндә илә Исма-

јыл бәј арасында данышыг кедән заман бә'зиләри бу горхулу ишдән әл чәкмәји, полисләрә силаһлы мүғавимәт көстәрмәмәји тәклиф етди.

— Нәјимизә кәрәкдир! Бунун үстүндә бүтүн кәнди дағыдарлар. Һөкүмәтлә зарафат еләмәк олмаз...

Әмраһ чавабында деди:

— Кәсин сәсинизи, бинамуслар! Адамы габаға вериб, далындан гачмаг киши иши дејил.

□

Маһмуд Пашајев Күрчүлүдә Исмајыл бәјлә данышыг заманы өзүнү чох ағыллы апарырды. Исмајыл бәј дәстәни Әлигулуушағына дөндөрмәји тәклиф едәндә, о чаваб верди:

— Бу мүмкүн дејил. Бу барәдә һеч данышмаға дәјмәз. Мән тәклиф едирәм, атлыларынызы кәнд ичмасынын әразисиндән чыхарын, јохса үејән галхачаг. Бизим силаһлы адамымыз чохдур. Сизин стражникләринизин бурада төрәтдикләри биабырчылыглар чәзасыз галмајачаг. Әкәр сиз бу кәнддән чыхыб кетмәсиниз, бир саатдан сонра әлигулуушағылылар бурада олачаглар, башга кәндләрдән дә кәләчәкләр...

Узагда бир нечә күллә атылды. Буну Маһмудун әввәлчәдән Күрчүлүнүн јахынлығында, Бөјүк Дүздә гој-дугу беш нәфәр атырды. Маһмуд ајаға галхды:

— Бу бизим шәрти ишарәмиздир. Әкәр јарым саата сизин дәстә бурадан чыхмаса, әлигулуушағылылар һүчүм едәчәк.

Бир нечә дәгигәдән сонра полис дәстәси јығышды. Тејмурмүскәнлидән кечиб кетмәк дәстә үчүн тәһлукали олдуғуна көрә Исмајыл бәј әмр етди ки, Гүртлубулаг, Көјөрчик вә Гарыгышлагдан кечиб, керн гајытсынлар.

□

Чајын кәнарында, Лалазар көрпүсүндән ашағыда, әлигулуушағылыларын бағларында, ағачын дибиндә бир урјадник стражникләрлә пусгуда дајанмышды. Бу вахт гоча атам атла јолда көрүидү. Стражникләр ағачлыгдан чыхараг, кишини атдан салыб голларыны бағладылар.

— Виңданыныз олсун! Мән гоча кишијәм, өмрүмдә һеч кәсә пәслик етмәмишәм...

— Јахшы, јахшы, — дејә урјадник онун сөзүнү кәс-

ди. — Бу сөзлэри орада дејэрсэн. Бизэ чидди эвр вар, кэрэк сәни апарак.

— Мән пијада, голлары бағлы бу узаг јолу кедә билмәрәм.

— На, ha! Бәлкә сәни фәјтона миндирәк? Мүгәссир кэрәк пијада кетсин. Апарын ону...

□

...Эмраһ Мәмиш оғлунун үрәжинә дамыр ки, нә исә бир пис иш олачаг. Она көрә дә бир нечә силаһлы атлы көтүрүб, кәсәсинә, Ағ Јазыдан кечиб атамн далынча көрпүжә тәрәф кедир. Онлар көрпүнүн јанында стражникләрлә раслашырлар.

— Аһа. Тутмаға адам тапыблар, вичдансызлар. Гочаны һара апарырсыһыз?

Эмраһын сәсини ешидиб атам јалвармаға башлајыр:

— Оғул! Аллаһ хатиринә, күллә атмајын! Ган төкмәјин! Мән өз дөвранымы сүрмүшәм. Мәндән өтрү һеч кими өлдүрмәјин!..

— Нараһат олма, ата! Ган да төкмәјәчәјик, сәни дә вермәјәчәјик, — дејә Эмраһ гочаны сацитләшдириб, урјадникә мүрачигәт еләјир: — Сиз гочаны апармаг фикриндәсиниз?

Урјадник гуруду: о, Эмраһы јахшы таныјырды, баша дүшүрдү ки, онун әлиндән сағ гуртармаг мүшкүл ишдир. Урјадник чәтинликлә чаваб верди:

— Мән күнаһкар дејиләм. Мәнә эвр олунубдур. Мән кү-наһ-кар де-ји-ләм...

Бирдән Эмраһ стражникләрә гышгырыр:

— Ачын кишинин голларыны!

Анчаг силаһлы кәндиләр стражникләри габагладылар. Онлар атамн голларыны ачыб, Эмраһын јанына кәтирдиләр.

— Мәкәр сән гајыдыб дејә билмәздин ки, гочаны тапа билмәдим? Инди нә гәдәр сағсыһыз рәдд олуи бурадан! — Сонра гочаја тәрәф дөнүб деди: — Ата, сәни һеч јерә бурахмајачағам. Атыны мин, мәнимлә кедәк евә.

□

Бу әһвалатдан бир нечә күн сонра, ахшам тораилығында һөкүмәт старшинасы Аслан бәј бир нечә стражниклә һәмнн көрпүнүн јанында кизләнишдиләр.

Молла Аббас Әлигулуушағыдап гајыдырды. О, көрпүнү кечәндә Аслан бәј гаршысына чыхды. Аслан бәј бир нечә күн иди молланы изләјирди, нәһәјәт тапышды.

— Саламәлејкүм, ај молла!

— Әлејкүмсалам, ај Аслан бәј! Мәндән нә истәјирсиниз?

— Мәнә эвр олунуб ки, сәни һәбс едим.

Аслан бәј еһтијатлы тәрпәнирди. О, молла Аббасын голунун зоруна бәләд иди, горхурду ки, ону көтүрүб чаја атар.

— Мәни һәбс еләмәк? Нә үчүн? Нә чинајәт еләмишәм?

Көрпүнүн һәр ики тәрәфиндән стражникләр моллаја јахынлашдылар.

Молланын јадына дүшдү ки, чибиндә балача бир кағыз вар, ону тәләф еләмәк ләзимдыр. О тез кағызы арзына гојду, чејнәјиб удду. Инди архајын иди; башгаларына зијаны дәјмәјәчәкди. Тапанча јахуд бычаг-хәпчәр кәздирмәдији үчүн, үрәжиндә өзүнү данлады.

Стражникләр онун голларыны багламаг истәдиләр. Молла әввәлчә бирини, сонра да о бирисини јүнкүлчә кәнара атды.

Аслан бәј гышгырды:

— Кәмәнд атын!

Стражникләр кәмәнди молланын бојнуна кечириб дартдылар. Молла боғулуб јыхылды, һушуну итирди. Аслан бәј вә стражникләр истәһза илә она күлүрдүләр. Бир нечә дәгигәдән сонра молла өзүнә кәлди вә әл-ајағыны тамам сарымыш көрдү. Аслан бәј ачы-ачы күлүб деди:

— Инди, молла, биз сәни өзүмүзлә апарачағыг. Сәнә габагчадан хәбәрдарлыг етдик ки, мүгавимәт кәстәрмә. Амма сән бизә гулаг асмадын. Наһаг јерә. Сәнин голун зорлудур, буна сөз ола билмәз. Бизим дә һиләкәрлијимиз вар. Биз сәнә галиб кәлдик.

Ертәси күн молла Аббасы дәјүлдүш, голлары бағлы гәзә рәсинин јанына апардылар.

□

Сәрмәстбајов мәни стражникләрә дәјүрдүјү күн отурдугу ејванда отурмушду. Молла голлары бағлы һал-

да ејванда пилләканын јанында, гәза рәисинин гаршысында дајанды. Аслан бәј дустағы рәисә тағдим едиб, севинә-севинә, сакитчә бир канара чәкилди.

— Молла, ағсаггалларла бирликдә «һөкмү» мәнә вәрәндә сизин һаггынызда о гәдәр дә сәһиһ мәлүматым јох иди. Демә, сизин, һөкүмәт әлејһинә фәалијјәт көстәрмәкдә бөјүк тәчрүбәниз вар имиш. Сиз 1909-чу илдә дә белә гијамлар тәшкил еләмишсиниз. Беләдирми? — Сәрмәстбәјов ришхәндлә данышырды.

Молла чаваб верди:

— Чәнаб рәис! Сизчә, евимин талан олунамасы барәдә һөкүмәт идарәсинә шикајәт вермәм гијамдыр?

— Мән ону нәзәрдә тутмурам, молла. Исмајыл бәј мәнә данышыб ки, сиз Чаббар бәјә нә исә бир һәдә мәктубу јазыбсыныз!

— Бәј, аллаһдан горхун! О мәктубу мән он ил бундан әввәл, чар һөкүмәти заманы јазмышдым! Ахы инди Азәрбајҗанда чүмһуријјәтдир — республикадыр.

— Сизчә, инди бизим республиканын јијәси јохдур?

— Бәј, республикада кәрәк зоракылыг олмасын...

— Сәнин кими шулугчу вә ганун позанлар ағылларына кәләни еләмәк үчүн, еләми?

Ејвандакы сәс-күјү ешидиб, адамлар јаваш-јаваш топлашмаға башладылар.

Сәрмәстбәјов мәним башыма кәтирдији ојуну молланын башына кәтирә билмәзди. О өз-өзүнә тәәссүфләнирди: «Һејф, һәр һалда молладыр».

Һеч кимин күчәдән көрмәдијини күман едәрәк, о, моллаја јахынлашды, синәсинә бәрк бир јумруг илишдирди. Анчаг буну адамлар көрдүләр.

— Һәјәтдән сәс ешидилди:

— Бир бахын, о, молланы вурду!

Молла јыхылды, дијирләниб пилләкәйла ашағы дүшдү, һушсуз һалда јерә сәрилди...

Бәркүшәда јахын олан бүтүн кәндләрдә, Бәхтијарлы даг кечидләриндән ашағыларда, чәлтик әкилән јерләрдә даима гыздырма һөкм сүрәди. Бу кәндләрин бөјүкдән тутмуш кичијәдәк бүтүн чамааты һәммин хәстәликдән әзаб чәкәрди. Күн чыхандан батаначан гуршағадәк лилли, күнәшдән гызмыш сујун ичәрисиндә чәлтик бечәрмәк вә ағчаганадлар адамлары үзүб тамам тагәтдән салмышды... Инди бу адамлар, бир нәфәр кими ал-ган ичиндә јерә сәрилмиш молла Аббаса јахынлашыр, кәдәрлә

учадан дејирдиләр... «Лә'нәтуллаһ!» Молла бу сәс-күјә өзүнә кәлиб, әлини гочалара тәрәф узадараг јалварды:

— Аллаһ хәтиринә, чыхын кедин! Мәндән өгрү бир нәфәр дә мүсәлман кәрәк әзаб чәкмәсин! Мән буну истәмирәм...

Сакитчә, динмәз-сөјләмәз канарда дајанмыш гочаларын үзү ашағы көз јашы ахырды...

Молланы бизим јанымыза, һәбсханаја кәтирәндә онун башында саламат јер јох иди. Ағ сағталы гандан кечә кими олмушду.

Һәбсхана ағзыначан долу иди. Камераларда нәинки узанмаг, һеч отурмаг мүмкүн дејилди. Тезликлә дустагларын бир һиссәсини, о чүмләдән дә бизи, башга камераја көчүрдүләр.

Бизим олдуғумуз бина полис мәнтәгәсинин јахынлығында иди, она көрә приставын көзүнүн габағында идик.

Бизи кәзмәјә чыхардыглары заман бинаја ики атлы јахынлашды.

Јахын күнләрдә икинчи һаһијәја¹ пристав тәјин олуномуш Гарабағын Кәбирли кәндиндән олан Чаббар Нијазов әвр еләди:

— Икисини дә тәрксиләһ едиб, һәбсә алын!

Атлынын бири буну ешитди, атыны кери дөндәриб деди:

— Һүнәриниз вар, мәни тәрксиләһ един.

О атыны сүрүб кетди. Икинчи атлы да онун кими. Полисләрдән һеч кәс онларын архасынча дүшмәјә чүр'әт еләмәди.

Дустаг һачы Бәдәл бу мүнәсибәтлә бир бејт деди:

Даданмысыныз мәним кими пирана,
Чәваб верин Һүсејн кими Ширана!

Демә һачы Бәдәл биринчи атлыны, мәзмәзәкли Һүсејн Абдуллајевни таныјыб. Ону башга дустаглар да таныды. Һүсејнин кәндлиләр арасында ингилаби иш апардығыны мән дә ешитмишдим, анчаг илк дәфә көрүрдүм.

Кәзнити гуртарды, бизи јенә камераја салдылар. Гочалар кәндлиләрлә бәјләр арасында олан мүнәсибәтдән, һансы кәнди һансы бәј тәрәфиндән нә вахт әлә кечирилдијиндән данышырдылар.

¹ Бизим һаһијә үчүнчү сәјилырды.

Анчаг ат ајагынын тапылтысы вә дәмир гапы гыфы-
лынын сәси бизим сөһбәтимизи жарымчыг кәсди. Сәрмәст-
бәјов җыртычы һејван кими ичәри сохулду. О, Ханлар
бәјә вә Начы Бәдәлә деди:

— Тезликлә сиз азад едиләчәксиниз! Чәзанызын вах-
ты гуртарыр.

Сонра о мәнә мұрачиәт етди, о дәгигә дә гашгабагы-
ны төкдү:

— Сабаһ сизи Шушаја јатаб едәчәјик. Бу икиси
исә, — нәдәнсә о мәнә бахыб, әли илә гардашымы вә
молла Аббасы көстәрди: — Азәрбајчандан сүркүн едилә-
чәкләр. — Сәрмәстбәјов сусду, сонра арам-арам мәнә
деди:

— Сән кенерал губернаторун әмри илә күлләләнәчәк-
сэн! Баша дүшдүн? Күлләләнәчәксән...

Молла рәғбәтлә мәнә, дүз көзүмүн ичина бахырды.
Билмәк истәјирди ки, мән горхмадым ки?

Ханлар бәј мәнә тәсәлли вермәјә башлады:

— Билрсән, дејәрләр ки, «шәр демәсән, хејир кәл-
мәз!» Шушаја кедәндән сонра јенидән истинтаг башла-
начаг. О заман сән чохла шаһид көстәр. Нәр дәфә јени-
јени шаһидләр истә...

— Нә үчүн?

— Гапун үзрә онлар шаһидләрин һамысыны даныш-
дырмалыдырлар. О вахтачан да ишин үстүндән јарым
ил кечәр. Бу мүддәт әрзиндә иш сојујар. Сонра да, ким
билир, нечә олачаг. Бәлкә вәзијјәт тамам дәјишди. Мәни
баша дүшдүн?

Ханлар бәј вәкил иди: Буна көрә она чох инанырдым.

— Хејирхаһ мәсләһәтләринә көрә, чох сағ ол!

Сабаһы күн бизи јатаб едиләр! Ханлар бәјлә, Начы
Бәдәллә худаһафизләшдик. Начы Бәдәл мәни сахлајыб,
бир гәдәр пул тәклиф етди.

— Билрәм, өзүнүзлә һеч бир шеј көтүрә билмәми-
синиз, амма јолда, хүсусилә шәһәрлә, пул лазым олачаг.

— Чох сағ ол, Начы! Мән буну унутмарам! Хаһиш
едирәм атама хәбәр верин, пулларынызы гајтарсын! Бир
хаһишим дә вар: чалышыи, бизим јатаб едилмәјимизи,
елә бу күн һүсејн Абдуллајевә хәбәр верин.

Һәјәтдә бүтүн ишләрә Сәрмәстбәјов өзү башчылыг
едирди. Бизи бир чәркәјә дүздүләр. Молла ортада, гар-
дашым сағда, мән солда. Молланын сағ голуну гардашы-

мын сол голуна, мәним сол голуму молланын сағ голуна
гандалладылар¹.

Мән һәјәтдә Хүррәм Бабајеви көрдүм. О, Дондарлы
ичмасынын башчысы, мәним мәктаб јолдашым иди. Гыш-
да мән онуна көрүшәндә демишдим:

— Бу һөкүмәт тезликлә јыхылачаг, ондан әл чәк.

О вахт мәнә чаваб вермишди:

— Бизә белә дә јахшыдыр! Сизин фантазијаныз бизә
лазым дејил.

Инди Хүррәмлә көз-көзә кәләндә, мән башымла ган-
даллары көстәрдим. «Бунлармы јахшыдыр?»

Хүррәм тәрәддүдлә Сәрмәстбәјова јахынлашыб,
мүти һалда, горха-горха хаһиш етди ки, бизим голумуз-
дан гандаллары ачынлар. Сәрмәстбәјов она тәрс-тәрс
бахараг, ачыгы-ачыгы бағырды:

— Рәдд ол бурдан, көпәк оғлу! Јәгин сән дә болше-
виксэн!

Гандалымызы ачмадылар. Бизи приставын јанына
ијirmi беш стражник апарырды. Биз идарәлә чатанда
Сәрмәстбәјовла Султанов ејванда отурмушдулар. Чолаг
Исмајыл бәј јатаб кағызларыны, тәгсирнамәләри үч ири
пакетә гојуб бағлады. О инди гәзә полис идарәсиндә иш-
ләр мүдири ишләјирди. Биз габагда, атлы стражникләр
исә архада дајанмышдылар.

Молла, Сәрмәстбәјова мұрачиәтлә деди:

— Јазын, јазын! Нә истәјирсиниз јазын! Мәним күна-
һым одур ки, Кәрбәләја кедәндә јолда нәчисинә булан-
мыш алчаг атаны өлүмдән гуртармышам. Көр о вахт
нә бөјүк сәһв әләмишәм!

Сонра о, Исмајыл бәјә деди:

— Сәни дә Чолаг, Корусун күчәләриндә сәрхош јыхы-
лыб галанда кәрәк боғуб өлдүрә идим. Каш о вахт чә-
һәннәмә васил олајдын...

Бәјләр бизә нифрәтлә бахырдылар. Мән дә онлара
бә'зи сөзләр дедим:

— Биз јенә гајыдачағы! Өзү дә әли сунүркәли гајы-
дачағы!

Бизи апардылар. Габагда үч стражник, онларын ар-
хасынча гәзә рәйсинин мұавини Гарә бәј Начыбәјов,
үч атлы, онлардан сонра биз, биздән архада исә галан

¹ Бунлар әли душтаг гандалы дејилди, кәндиләрин атын габаг
ајағларына чидәр вурдугу назик зәвчирли гандал иди.

кешикчилэр кедирди. Елэ бил мән мүсават һөкүмәтинин баш назирина гәд еләмишдим...

Кәндин күчәләринин бириндә лап архадан кәлән кешикчинин орта јашлы, учабој бир гадын сахлајыб, башы илә бизи көстәрди:

— Аллаһ хатиринә, онлар ачдыр! Ал бу пендир чөрәји, јолда онлара верәрсән. Мәни онларын јанына гојмазсыныз. Онлар мәним әримин достларыдыр.

Стражник вәһшичәсинә гадынн үстүнә ғышгырды:

— Рәдд ол бурадав! Истәјирсән мәни дә онларла бирликдә Шуша һәбсханасына салсынлар?

Бу гочаг гадынн ады Тәрлан иди. О, атамн достуну арвады иди. Онун гүдрәтли, мәрданә симасы һәлә дә көзүмүн габағындадыр.

Бизи кур, ғыжов Бәркүшадн саһилинә чыхартдылар. Мәни фикр көтүрдү: «Биз чајы нечә кечәчәјик? Бизи батырмајачаглар ки?»

Кешикчиләрн һамысы атла кечдиләр. Тәәччүблүдүр, бу атлар белләриндә силаһлы адам олдуғу һалда белә сүрәтлә ахан чајы нечә үзүб кечирләр?!

Биз бир нечә стражниклә чајын сағ саһилиндә галдыг, лап чашмышдыг, билмирдик нә едәк. Стражникләрин бири мәнә јахынлашыб, јавашча деди:

— Горхма, һеч нә олмаз. Ачыг әлинлә мәним атымн үзәнкисиндән тут, анчаг елә ет ки, әлин сујун алтында галсын. Мәни баша дүшдүн? Онлар да, — о башы илә јолдашларымы көстәрди, — сәндән јапышсынлар. Беләчә үзүб кечәрсиниз...

Гара бәј һачыбәјов чајын о бири тәрәфинә кечәрәк, атыны бизә тәрәф дөндәриб, чајы нечә кечәчәјимизә диггәтлә бахырды. О истәјирди ки, чајы кечәндә стражникләр бизә көмәк етмәсинләр. О, бизим стражниклә бир вахта һәрәкәт етдијимизи вә онула арамызда олан мөсафәнин дәјишмәдијини көрүб, ишин нә јердә олдуғуну баша дүшдү. Чајы кечәндән сонра хиласкарымызы даһа көрмәдик. һачыбәјов ону гәза полис идарәсинә көндәрди. Чох тәәссүф ки, биз һәмнн стражникни адыны сорушмадыг!

Чајын сол саһилинә чыхдыг. Чај кетдикчә архада галырды. Гара бәј габага кетди. Бизи он беш стражниклә урјадник апарырды. Бәлкә инди вәзијәт бир гәдәр јүңкүлләшди?!

Сарај кәндиндән Јазыларә кедән јол сылдырым јамачдыр. Урјадник бизи тәләсдирди:

— Тез, чәлд олун! — дејә о һәр дәгигә ғышгырды.

«Тез олун!» демәк асандыр. Белә исти күндә дирсәкдән јухары голу бағлы јеримәк чох чәтиндир. Урјадник атыны јахына сүрүб, молланы, ја да мәни ғырмачла вурур, бизи говурду. Көзүмүн габағында көј даирәләр јаранырды. ғырманч әтими ғызмар дәмир кими јандырырды. Молла дөзә билмәди:

— Еј бөјүк аллаһ!

Пәһләван чүссәли, көјкөз молла ачиз-ачиз, һирслә башыны булајырды.

О, јолун сол тәрәфини, учуруму урјадникә көстәриб деди:

— Мурдар, көпәк оғлу! Әкәр голум бағлы олмасады сәни ат ғарышыг бир көз ғырпымында ора атардым!

Ахшам, һәкәри чајынын саһилиндәки Ғариманлы кәндиндә галдыг. Бизи бир евә салдылар. Евин саһибни чохдан јайлаға көчмүшдү. Отаг тозла, бирә илә долу иди, һөрүмчәк тору басмышды. Бир белә һөрүмчәк һарадан-ды? Јемајә һеч нә вермәдиләр, һеч иштаһамыз да јохду.

Гара бәј истирәһәт едиб динчәлдикдән сонра, кәлиб бизим отағын астанасында дајанды, нифрәтлә бизә бахды. Биз торпағын, тозун ичиндә отурмушдуг.

Мән һачыбәјова рус дилиндә дедим:

— Биз бајыра чыханда олмазмы гандаллары ачсынлар. Ахы бир јердә... ејибдир! Бу бизим биринчи хаһишнимиздир. Икинчиси, хаһиш едирик гандалы голумуздан ачыб ајағымыза вурун ки, кечә јата биләк.

— Сизин хаһишинизи јеринә јетирә билмәрик. Мәнә белә әвр верилиб. Ону јеринә јетирмәјә билмәрәм. Сиз дустагсыныз — буну јаддан чыхармајын...

Бүркү вә тозлу кечә иди. Тез-тез ајылырдыг. Сәһәр тездән јухудан дојмамыш, бизи галдырдылар. Јенә гандаллы кедирдик. Чыгыр чох дар олдуғуна көрә јанаки кедирдик. һарда габағымыза бир булаг, јахуд көлмәчә чыхырды, көпүнчән ичирдик, амма јенә дә јанғымызы сөндүрә билмирдик. Су да растымыза тез-тез чыхмырды. Бә'зән лил сүмүрүрдүк. Чох пис дады варды.

Күнорта Сәфијан кәндинә чатдыг. Бизи бир евин ејванына јығдылар. Бир ғары бизә бир бајда ајран вә бир аз да јуха верди. Ғары дејинирди:

— Күл башыныза, бу молланы нијә тутмусунуз?

О мәнә бахыб деди:

— Жазыг сәнин нәнән...

Жола дүшдүк. Тәпәнин далында, бир евин янына хейли кәндли жыгымышды. Бизим габагымызча стражникләр кедирди. Кәндлиләр јолдан чыхмадылар. Бу адамларын чохуну мән Бакыдан таныјардым: нефтчи фәһләләр иди.

«Тәсадүфи көрүшдүрмү?» — дејә өз-өзүмә дүшүндүм, өзүм дә чаваб вердим: «чох чәтин...»

Урјадник чәкинә-чәкинә гышгырды:

— Дағылышын!

Издихам дағылмады. Гара бәј һачыбәјов вә Чаббар Нијазов бәрк сәксәкәјә дүшмүшдүләр, рәнкләри гачмышды, һәјәчанла кәндлиләрә бахырдылар.

Габагда кедән урјадник вә стражникләр кәндлиләрә шаллаг сикләдиләр. Анчаг кәндлиләр даһа да сыхлашдылар.

Издихамын ичәрисиндән ким исә гышгырды:

— Онларын голларыны ачын! — Јолу кәсмиш адамларын сифәти тутгув, гәтијјәтли иди, көзләриндән гәзәб јағырды.

Урјадник вә стражникләр јаваш-јаваш шаллаглары ашағы салдылар.

Нијазов вәзијјәти баша дүшүб, бу гәрара кәлди ки, јахшысы будур, чамааты сакитләшдирсин.

— Јахшы, бу саат онларын голларыны ачарыг.

О, урјадник Чалала әмр етди ки, бизим голларымызы ачсын. Чалал о саат әмри јеринә јетирди. Гара бәј һачыбәјов она мане олмага чалышды:

— Ахы, онлара мән чавабдеһәм!

— Хейр, сән јох, өз һаһијәмдә мән онлара чавабдеһәм! — дејә Нијазов әсәби һалда чаваб верди, сонра алчагда деди: — Сиз нә истәјирсиниз? Истәјирсиниз ки, онлары әлиминдән алсынлар? Истәјирсиниз ки, вурушма башлансын!

¹ Икинчи һаһијәнин әрвәсиндә һәддиндән чох гачаг мәзмәзәкли варды. Абдуллајевни Дәмирчиләрдә тутмаг истәјәндән сонра, мәзмәзәклиләрлә Нијазовун арасында мүнәсибәт кәскинләшмишди. Буна көрә Нијазов онларла һесаблашмаја билмәэди. Нијазов билирди ки, Абдуллајев коммунистдир. Нијазов баша дүшдү ки, мәзмәзәклиләр, Абдуллајевни тутмага гомазлар. Јолда баш верән бу әһвалатын Абдуллајев тәрәфиндән тәшкил олуңдугуна полис рәссинин һеч бир шүбһәси јох иди. Сонрадан ајдын олду ки, бизи апаран кешикчиләри јолда Абдуллајев сахлатдырмышди.

Гандалларымызы ачдылар вә Шушаја гәдәр јолу нисбәтән асан, чох јорғунлуг дүмадан кетдик. Гандаллар јазыг молланын голуну дирсәкдән јухары сүртүб јара еләмишди. Биз арыг олдуғумуз үчүн гандаллар голмуза бош иди, ону исә бәрк сыхырды. Лакин о бир дәфә олсун шикајәтләймәди. Анчаг гандаллары ачанда, тәләсик деди: «Јаваш!»

Бизи Кәтән дүзү илә апарырдылар. Бура чаван ағачлары гырылмыш мешәли јамач иди. Бура јахынлашанда көрдүк ки, урјадникләр јолда баш-баша вериб, нә барәдә исә данышырлар. Сонра, Гара бәј јенә атыны чапыб габага кетди.

Бизи бир урјадникин стражникләри апарырды. О бири ики урјадник исә өз стражникләрини бир јерә топламышды, нә барәдә исә данышырдылар. Бизи бир ағачын көлжәсиндә сахладылар.

Урјадник лагејд адам кими деди:

— Бир аз динчәлин! — Лакин биз бунун һижлә олдуғуну баша дүшдүк.

Габаг пәһрәлик иди. Молла бәрк тәшвишә дүшдү. «Онлар бизи чајда батырмаг истәјирдиләр!.. Инди исә бурада ишимизи битирмәк истәјирләр!..» Мән дә бәрк һәјәчан кечирирдим. Өз-өзүмә фикирләширдим: «Бура, кәнддән-кәсәкдән аралыдыр... Урјадник Чалалы да гәсдән узаглашдырдылар ки, онлара мане олмасын». Мән әввәлдән ниссә еләмишдим ки, урјадник Чалал, о бири ики урјадникдән бизә јахшы мүнәсибәт бәсләјир.

Молла Аббас елә һеј атрафа бахыр, стражникләрин һәр бир һәрәкәтинә көз гомурду. О, ашкар әсәбиләшмишди, тез-тез нәфәс алырды. Гардашымын исә, һәмишә гәзәбләнәндә олдуғу кими, көзләри кәлләсинә чыхмышды. О, һирсли-һирсли каһ бу, каһ да о бири көзәтчијә бахырды. Онларын икиси дә һаһаг јерә өлмәк истәмирдиләр.

Мән урјадник Чалалдан көзүмү чәкмирдим. О, һалә дә өз стражникләри илә нә барәдә исә данышырды. Инди бүтүн үмидимиз она иди. Бир дә ахы кимә үмид бағлаја идик? Мәним јадыма дүшдү ки, Чалал, ата-бабадан бизимлә јахын олан Таровлу күрдләриндәндир. Мадам ки, о таровлулардандыр, демәк, бизә гомумлуғу да чатыр.

Молланын вә гардашымын нараһат олмасы урјадникләри еһтијат үчүн бәзи тәдбирләр көрмәјә мәчбур етди.

Онлар стражникләре эмер етдиләр ки, биздән бир гэдәр аралансынлар.

— Гоюн динчәлсинләр! Ишиниз олмасын!..

Молла тәшвишлә мәнә бахды: онлар стражникләре биздән аралайыб, бизи вурмаг истәјирдиләр. Мән дигтәтлә молланын көзләринә бахдым. Ону баша салмаг истәјирдим ки, тәшвишә дүшмәк наһагдыр, өзүнү итирмәсин. Молла һирслә үзүнү дөндәрди. О мәни дә тәшвишә салмаг истәјирди.

Чалал бизим јанымызга кәлиб, о бири урјадникләре деди:

— Онлары өз стражникләримлә мән апарачагам!

О, чаваб көзләмәдән стражникләри илә бизи үзүк-гашы кими араја алды.

— Сиз исә архадан кәлә биләрсиниз.

Онун бу гәтијјәти о бири урјадникләри јаман чашдырды. Лысагорадәк бүтүн јолу бизи урјадник Чалал апарды.

Соңра мән тәфәрруаты илә өјрәндим ки, «мешәдә гачмаг истәдикләринә көрә» бизә габагчадан ханчәсинә суи-гәсд һазырланырмыш. Ону да билдим ки, бизим Шуша һәбсханасына көндәрилдијимиз барәдә Чалалы һүсејн Абдуллајев хәбәрдар едибмиш.

Јолда урјадникләрин бири Чалала јахынлашыб деди ки, сәрәнчам вар ки, бизи Шушаја апаранда јолда өлдүрсүнләр. Чалал она чаваб верди ки, о кәрәк бу барәдә өз стражникләри илә данышсын. Чалал урјадниклә олан сөһбәти стражникләринә данышыб фикрини билдирмәмиш, мәзмәзәкли стражник Сурхај һәјәчанла деди:

— Биз бу чүр рүсвәјчылыг еләјә билмәрик! Әкәр онларын күнаһы варса, гој Шушада күлләләсинләр! Нијә бу иши јолда истиятагсыз, мәһкәмәсиз бизим әлимизлә едирләр?

Чалал Сурхајын сөзүнә гүввәт верди:

— Онларын күнаһы будур ки, бәјләрлә мүбаризә едир, кәндлиләрин тәрәфини сахлајырлар. Мәкәр биз кәндли дејилик?

Мүсават полисләринин нөвбәти тәшәббүсү: «мешәдә гачмаг истәдијимизә» көрә бизи гырмаг нијјәти баш тутмады.

Чалал сонралар, Семјоновун Гызыл Әскәр һиссәсиндә олдуғу заман, 1920-чи илин пәјызында, гырмазы пар-

тиван кими Гафан рајонунун Арсеваник кәндиндә даш-тагларын әли илә өлдүрүлдү.

□

Тәрханлы кәнди Гарабағ дағ силсиләсинин гәрб јамачында бир јајлагдыр. Бизи бу кәнддә дағлы Фәрзалинин евинә салыб, гапыја да көзәтчи гојдулар.

Мән инди һеч нәји кизләтмәк истәмирдим. Үзүмү Моллаја тутуб дедим:

— Гоча олдуғунуза көрә сизи индијәдәк мән Исмајыл бәјлә вә мүсават полисләри илә мүбаризәјә чәлб еләмәмишәм. Бизим кәнддә он бешә гэдәр адам онлара гаршы фәал мүбаризә апарыр. Инди онларын нә иш көрдүјүнү билмирәм. Горхурам, мүбаризәни дајандырыб, кери чәкилсинләр. Сон ичласымызда мән онларын һамысыны хәбәрдар етдим ки, бу ишдә тутулмаг олар, кәрәк о заман иши зәифләтмәјәк. Инди бичин вахты јахынлашыр, бәјләр бәһрә истәјәчәкләр. Горхурам бу кәркин шәраитдә бизимкиләр өзләрини итирсинләр...

Молла Аббас мәнә деди:

— Сән бу барәдә дүшүнмә!

— Болшевикләр дүшүнмәјә билмәзләр! — Мән јары зарафатла чаваб вериб, молланын нә дејәчәјини көзләдим.

— Јенә болшевикләр! Ахы болшевикләрсиз дә әдәләтли олмаг олар! Даһа болшевикләр нәјә ләзимдыр!?

Гапынын чырылтысы сөһбәти кәсди. Чалалын гојдугу стражник фәрәчанлы һәсәнәли Бахшијев ичәри бурахды!

— Сән бура нечә дүшдүн? Сәни дә һәбс едибләр?

— Абдуллајев тапшырыб ки, сизи гаршылајым.

— Онда саһа бизимлә Шушаја келәк. Орада сәнин гоһумларын, танышларын вар. Бәлкә бизә көмәк еләјә билдин.

— Јахшы, сизинлә Шушаја кедәрәм. Лысагор кәдији Мүсәлманлар кәндинин стражникләри тәрәфиндән муһафизә олунур. Онлара мәним танышым Губад башчылыг едир. О мәни көрәндә ишин нә јердә олдуғуну баша дүшәчәк. Ахы Лысагору кечәндән соңра Чалалын наһијәси туртарыр. О, кери гајыдан соңра сизи тәзәдән гандаллаја биләрләр. Нә, лап јадымдан чыхмышды, сизә хәбәр верим, — дејә һәсәнәли Бахшијев сөзүнә давам еләди. —

Габагда, Туршеуун янында Мэзмээк обаларыдыр. Гүсејн Абдуллајев дә орададыр. О, Губады јахшы таныыр. Мүтлэг онун янына кедиб, һәр шеји хэбәр верэрәм.

Лысагор кәдијиндә Губад стражникләри илә бизи көзләјрди. Һәсәнәли Бахшијев атыны Губадын янына сүрүб, она нә исә деди.

Губад, Гара бәји дәстәси илә ирәли бурахды. Онлар көздән итдиләр. Губад мәни атынын тәркинә алды. Стражникләрдән бири вә Һәсәнәли молла илә Новрузу атларынын тәркинә миңдирдиләр.

Биз бу чүрә корун карвансарасына кәлдик.

— Сизин кәнд бәј кәндидир? — дејә Губад сорушду.

— Бәли.

— Јахшы ки, бизим кәнд бәј кәнди дејил, һөкүмәтиндир.

Мән она чаваб вердим:

— Сиз дә чох верки верирсиниз. Әкәр белә кетсә сизин кәнди дә бәјләр әлә кечирәчәк. Ахы инди һәр јердә иш башында бәјләрдир. Һөкүмәтә Усуббәјов башчылыг едир. Хосров бәј Султанов бүтүн Гарабагы өз һакимијјәти алтында сахлајыр. Ондан ашагылар да — гәза рәисләри, приставлар, һәтта јүзбашылар да бәјләрдир. Инди вәзијјәт чар һөкүмәти вахтындакындан да пис олуб.

— Бачыоғлу, биз мүсәлманлылар фитнәкар адам дејлик. Мән бизим сөһбәтимиз барадә һеч кәсә бир кәлмә демәрәм. Амма, аллаһ хатирина, бир дә белә сөзләр данышма.

— Болшевикләр мүсават-бәј һөкүмәтинин зоракылыгындан данышмаја билмәз!

Губадын сифәти гыпгырмызы гызарды, бир аз кечдикдән сонра о сорушду:

— Бачыоғлу, сән дүз дејирсән?

— Бәли.

Һәсәнәли дә Губадын рәнки гачмыш үзүнә бахды. О, башыны булады, елә бил мәнән сорушурду: «нә олуб?» Мән чийниме гысдым: «билмирәм».

Бир аз ара верәндән сонра Губад деди:

— Сән мәним јаман хәтримә дәјдин.

— Һисс еләјирәм, аячаг баша дүшмүрәм вијә? Доғрусу, нә пис иш баш версә мәним адымла бағлы олур.

— Мән әввәлчә бир шејә көрә тәшвишә дүшдүм: фикрләшдим ки, Гара бәј сәни нечә һөрмәтлә кәтирдийими Хосров бәјә хэбәр верәчәк. Бура бах, — о тез сөһбәти дә-

јишди, — сән мүсәлманлыга инанырсан, ја јох? Дејирләр ки, болшевикләр динә инанмыр, алаһы, пейғәмбәри данырлар... Бу доғрудур?

— Болшевикләр аллаһа инанмырлар. Амма дини гадаған еләмирләр. Онларын барәсиндә бу шајиәләри бәјләр јајырлар.

— Билирсән, сәнә нә демәк истәјирәм? Әкәр сән аллаһа инансан, баладан узаг оларсан. Ахы, сән чох мавансан, һәлә һеч бир күнаһ иш тутмамсың! Мәним һәм сәнә јазығым кәлир, һәм дә өзүм горхурам...

Биз һисс едилмәдән заставаја чатдыг. Губад аты сахлајыб, мәнә деди:

— Инди дүш. Шәһәрдә сизин, нечә ганундур, елә апармалыјыг.

Бизим үчүмүз дә јенә гандаллы, јанашы кедирдик. Бизин шәһәрин кәнары илә Гајбаллар јамачы илә Кәнчә дарвазасына тәрәф апарырдылар. Зәнкәзур (Ереван) дарвазасындан кечириб шәһәрин ермәни мәнәлләси илә апармаға утанырдылар. Чамаат дејәрди ки, булар башың, молла да бу һөкүмәтин әлејһинәдир.

Бу јолун һәр гарышы мәнә танышды. Илк дәфә мән бу јолу Малыбәјли фургонунда Корусдан Јевлағадәк олан 208 километр јолу беш күнә кетмишдим. 1902-чи илдә бу јолла Јевлахдан Гафана мис әритмә заводларына даш көмүр¹ апармышыг. Гајыдан баш фургонлара һазыр, әридилмиш мис јүкләјәрдик. Гафандан Јевлағадәк олан 278 километр јолу фургонлар једди күнә кедирди. Тысбаға кими сүрүнүрдү! Лакин бу да мәдәничләрә сәрф едирди. Һәтта белә нәглијјатла да онлар бәјүк кәлир көтүрүрдүләр.

□

Шушада бизин Базәрбашы јахынлыгында душтағханаја салдылар. Ахшам Һәсәнәли јанымызә кәлди. Демә, душтағхананын рәиси, мүсәлманлы чаван оғлан онун танышы имиш. Һәсәнәли тәзә хэбәр кәтирмиши:

— Шәһәрдә сөз кәзир ки, куја Хосров бәј бизим гәзада һәјачаны јатырмаг үчүн һачы Молла Шүкүрүн оғлу Мирзә Мәһәмәд Ахундову ора рәис кәндәјир. О,

¹ Әввәлләр 1902-чи илә гәдәр, ибтидан үсулла мис әридеркән 1 пуд метал әритмәк үчүн 50 пуд одун јахуд ағач көмүрү ишләтмәк ләзим иди.

белә фикирләшир ки, бунунла вә аллаһын көмәји илә болшевиизмин көкүнү кәсәчәк!

Молла күлүмсүнүб, хырылдаја-хырылдаја деди:

— Гачы Молла Шүкүрүн мәрһум бөјүк гардашы вахты илә мәнимлә Тәбриздә охујуб. Гачы Молла Шүкүр өзү Шәргдә ислам динини јахшы билән адамлардан биридир.

Мән моллаја дедим:

— Бәли, бәјләр һакимийјәти әлләриндә сахламаг үчүн ону руһаниләрлә бөлмәк истәјирләр. Буну баша дүшмәк чәтин дејил.

Молла чаваб верди:

— Мән бу бөлкүдә иштирак етмирәм.

Һәсәнәли тәклиф етди ки, бизим биримиз Ахундовла көрүшәк. О, бизи Ахундовун јанына апарачаг бир адам тапмага сөз верди.

Моллаја сојуг дәјмишиди, өскүрәји ара вермирди. О, бу вәзијјәтдә һеч јерә кедә билмәзди.

...Мән дуस्ताгхананын рәиси илә шәһәрин даланларындан кечәрәк, Ахундовун јанына кетдим. Она евинин габағында раст кәлдик. Үзүмә тәәччүблә бахды.

Мән дедим:

— Мәни, Молла Аббасы вә савадсыз гардашымы Зәнкәзур гәзасындан Шуша дуस्ताгханасына јатаб еләјибләр. Бу күн кәлиб чатмышыг. Дуस्ताгханадајыг. Сизә демәк истәјирәм ки, әкәр мәнән бир болшевик кими шүбһәләnmәк мүмкүн олса да, сизин бөјүк гардашынызла Тәбриздә охумуш Молла Аббасдан шүбһәләnmәк олмаз. Һөкүмәтин руһаниләрлә белә рәфтәры кәндиләри һәјәчанландырыр. Мирзә Мәһәммәд, сиздән хаһиш едирәм, моллаја көмәк един, о чох гочадыр, бу әзаб-әзијјәтә таб кәтирмәз!

Ахундов мәни башдан ајага сүздү: чырыг чарыглар, кәндбәкәнд кәзән дәрзинин евдә тохунмуш шалдан тикдији, көһнә пенчәк, шалвар... Мән көзләјирдим көрүм о нә дејәчәк. Амма о сусурду. Бирдән ағлыма кәлди: «дејирләр јаман рүшвәтхор адамдыр». Она көрә үрәкләниб дедим:

— Мирзә, хәчәләтиниздән чыхарыг! Биз јахшылыг итирән адам дејилик.

— Оғул! Мән сизин ишлә танышам! Бурада ислам тәрәфдарларына, сизин вәһши бәјләр бахан кими, бахмырлар! Молланы һәбс еләмәк — ислам динини тапта-

маг демәкдир. Мән белә һесаб едирәм ки, молланын јанынызда олмасы һөкүмүн мәзmunуну ајдылашдырмағыныза сизә көмәк едәр. Амма бу мәним шәхси фикримдир.

Мән бир гәдәр сакитләшмиш һалда кери гајытдым. Адам чох олан күчәләрә чыхмадан, башга даланларла дуस्ताгханаја гајытдыг.

Бизи, 21 ијуи 1919-чу ил, 172 нөмрәли сәнәдә әсасән Зәнкәзур һәбсханасындан јатаб едилмиш дустаг кими Шуша һәбсханасына салдылар. «Нә үчүн һәбс олу-нуб?» — суалынын габағында јазылмышды: «Һөкүмәт гајда-ганунуну, ичтимаи сакитлији поздугуна көрә»¹.

Мәни Бәһрам бәј Чаванширов јатан камерә, молла илә гардашымы исә башга камерә салдылар.

Бәһрам бәј узун мүддәт полис приставы олмушду. Сонра исә өзүнүн дедијинә көрә, Деникинә һүсн-рәғбәт бәсләдији үчүн Хосров бәјин она гәзәби тутмушду.

Камердә ики тахт вар иди. Бир и диварын дибиндә, коридора ачылан гапынын сағ тәрәфиндә, икинчиси исә пәнчәрәнин габағында, коридора көндәлән диварын дибиндә. Дәмир бармагылыг вурулмуш пәнчәрә елә дүзәлдилмишиди ки, јалныз бир парча сәма көрүнүрдү. Бәһрам бәјин тахтынын үстүндә евдән кәтирилмиш јатачаг вар иди: галын јун дөшәк, гар кими ағ, јумшаг түк јастыг, гырмызы ипәк үзлү јорған. Мән гуру тахтанын үстүндә јатырдым. Бәһрам бәјин әјинидә јашыл рәнкә чалан гәшәнк пижама, башында арагчын, ајағында јумшаг чуст вар иди. Мәним ајағымда исә алты тахта һәбсхана башмағы, әјнимдә кобуд дустаг палтары вар иди.

Биз јаваш-јаваш бир-биримизә исинишдик. Бәһрам бәј шә'р јазырды, муғаматы да пис охумурду.

Тахтын үстүндә узанмышдым. Титрәдирдим. Јәгнн гыздырма-титрәтмә иди. Сонра титрәтмә кәсди, бәрк гыздырдым. Боғулурдум, һава чатмырды. Көзүмүн габағында дивар елә һеј учалыр, пәнчәрә һара исә узаглашыр, кичик бир нөгтәјә чеврилирди. Көзүмүн габағыны гара бир пәрдә алды, һәр шеј јох олду. Нә гәдәр һушсуз галдығымы билмирәм.

¹ Азәрб. ССР Дөвләт архиви. Ф. 1038, јазы I, сәх. гов. 26, в. 35 (архасы).

□

Үчүнчү күн гыздырмам дүшдү, амма чох зөңфлөмиш-
дим. Молладан вә гардашымдан хәбәрим јох иди: јәгин
онлары сүрмүшдүләр.

Бәһрам бәј мәнә бир гәзет верди. Гәзетә көз кәздириб
бир јазы көрдүм: «Русија чәбхәләриндә вәзијјәт барәдә
мә думат». Охудум:

«Антанта Совет Русијасына һүчума кечмишдир. Кол-
чагын, Јуденичин, Деникинин ағ ордулары вә инкилис
гошунлары бу һүчумда иштирак едирләр. Јуденич При-
балтикадан Петербурга һүчум едир. Русијанын шима-
лында вә Түркүстанда инкилис гошунлары һәрәкәтә баш-
лајыб. Деникин чәнубдан һүчума кечир».

□

Гоча анам евдә атама раһатлыг вермирди.

— Нијә отурмусан? Инди сән нәјә кәрәксән? Бундан
сонра сәнин гапыны һеч кәс ачмајачаг. Нијә огланлары-
нын дапынча кетмирсән? Онлар өлсә, сән дә өлчәксән.

Атам Шушаја кәлди. Чохдан бураларда олмамышды.
Ахырынчы дәфә чөрәк пулу газанмаг үчүн Бақыја ке-
дәндә бурадан кечмишди. Бу чохданын әһвалаты иди.
О вахт һәлә Загафгазија дәмир јолу чәкилмәмишди.

Шушада атамы бөрк горхутмушдулар. Мәсләһәт көр-
мүшдүләр ки, шәһәрдән тез чыхсын, губернаторун ида-
рәсинә һеч ајагыны басмасын, јохса ону да тутарлар.

Атам кәндә гајытды, јенә анам аглајыб, дејинди.

Хызырәк тәшкилаты бизим башымыза кәлән әһвала-
ты, бизә аид олан һәр кичик һадисәни диггәтлә изләјир
вә Корус болшевик комитәсинә чатдырырды.

Бизим гәзада силаһлы кәндиләрин мүсават полис-
ләри илә тоггушмасы дашнаглары да тәшвишә салмыш-
ды. Онлар Хызырәјә кәлән азәрбајчанлылардан јаман
көз-гулаг идиләр. Инди Имран Мәммәдов Хызырәјә ке-
дә билмәзди. Бир кечә итин һүрмәсинә Имран вә аилә
үзвләри ешијә чыхдылар, гаранлыгда ики гаралты көр-
дүләр. Имран онлара јахынлашыб, Гаракия Саилјаны
вә Абел Гавалјаны таныды.

Онлар үчлүкдә кичик бағчаја кирдиләр.

— Имран, биз бурада чох ләнкијә билмәрик. Тез әми-
ни Шушаја көндәр. Гој губернаторун идарәсиндә Чинкиз

Илдырымын гәбулуна кетсин, адамларынызын нәдә мү-
гәссир едилдијини она данышсын.

Имран тәәччүблә онларын үзүнә бахды: Чинкиз
бәјин?

— Бәли, бәли, Чинкиз бәјин! Нијә тәәччүб еләјирсән?
Мәкәр сән билмирсән ки, Чинкиз Илдырым Шушада
ишләмәклә болшевикләрә көмәк едир?

Гаракии сөзүнә бир гәдәр ара вериб деди:

— Чинкиз Илдырымы баша салачаглар, о, Нәзәрин
атасыны гәбул едәчәк. Гаракөзов, Аббас Султановун¹
васитәсилә Чинкизлә әлағә сахлајачаг. Баша дүшдүн?

Имран һәр шеји баша дүшдү.

— Нәзәрин атасына Илдырым барәдә һәр шеји демә.
Нә дејәчәјини вә нечә дејәчәјини өзүн фикирләш. Јахшы
олар дејәсән ки, Чинкиз Илдырымдан чох шеј асылыдыр,
кедиб ондан Нәзәри бурахдырмагы хаһиш еләмәк ла-
зымдыр.

□

Мән атамы икигәт бармаглыг архасындан, һәбсхана
рәиси Тејмур бәј Пашабәјовун јанында көрдүм. Исмајыл
бәј Султанов да јанында дајанмышды. Бәјин бура кәл-
мәси нә демәк иди? Мән суалыма чаваб тапа билмирдим.
Көрүнүр, Султанов мәнә бахмага, кам алмага кәлмиш-
ди. Бәлкә, Гызыл Орду Бақыја јахынлашырды, бәј мү-
сават «һөкүмәтнини» ахырынын чатдыгыны дүјмүшдү?
Анчаг мәним дүниән охудугум гәзетдә белә шеј јох иди...
Русијада әксингилаба гаршы ганлы мүбаризә һәлә давам
едирди вә ахырынын нечә гуртарачагыны демәк чәтин
иди. Бирдән јадыма дүшдү: Деникин чәнубдан һүчума
кечир? Исмајыл бәјин кејфи она көрә көкдүр... Јәксә,
онун бурада нә иши варды.

Мән һәбсхана коридорунда чохлу душтаг көрдүм.
Булар Гарабагыи һиндархы кәндииндән иди. Бәјләрин
әлејиннә үсјән етдикләри үчүн онлары тутмушдулар. Нә-
мин кәндиләр һәбсханада 30—40 нәфәр идиләр. Бәһрам
бәј деди ки, Кәичә гәзасында кәндиләрдән бөјүк силаһ-
лы дәстә дүзәлдилибмиш. Газах гәзасында да чахнашма
вар.

¹ Аббас Султанов Чинкиз Илдырымын әмиси нәвәси иди. Зәнкә-
зур болшевикләри бу әлағәдән истифада едирдиләр.

Балка дэ Баһрам бәҗ билирди ки, Бақы фәһләләринин әксаријәти болшевикләрин архасынча кедир. Дәнизчиләр вә дәмир јолчулар Петров-Порт Лиманына (Маһач-Галаја), Деникина инкилис снлаһы апармагдан имтина едирләр.

Көрүнүр, бүтүн бу һадисәләр Исмајыл бәҗи мәнимлә белә һогга чыхартмаға мәчбур етмишиди.

О, кизлинчә, һәтта бир гәдәр кәдәрлә күлүмсүнүб мәнән сорушду:

— Нечәсән?

Бу суалы мүхтәлиф мә'нада баша дүшмәк оларды. Дүз мә'нада: «кефин нечәдир», јахуд да кизли мә'нада: «Јахшы әлә кечибсән, сәнә белә лазымдыр».

Мән чаваб вердим:

— Нечәјәм? Јахшы.

— Мән чәнаб Пашабәјовдан хаһиш етдим ки, мәнә вә атаһа сәһнилә көрүшмәјә көмәк еләсин.

— Наһаг зәһмәт чәкибсиниз. Мәним буна еһтијачым јохлур.

О, наразы һалда атаһа бахды: көрүрсән нечә оғлун вар?

Пашабәјовун вә Султановун јанында атамла сөһбәтим гыса вә башдансовду олду. Мән неч бир шеј өјрәнә билмәдим. Чох дилхор һалда камерә гајыдыб, тахтын үстә сәрвдим вә дәрин, кәдәрли фикрә кетдим.

□

Атам губернаторун идарәсинә кедиб, Чинкиз Илдырымун гәбулуна дүшдү. Чинкиз она деди ки, тезликлә бизи азад едәчәкләр, истинтагы тәзә гәзә рәиси Ахундова тапшырачаглар.

Чинкиз Илдырым атамла вердији сөзү јеринә јетирди. Шуша һәбсханасында бир ај јатандан сонра үчүмүзү дә азад еләдиләр.

Јолдаш Илдырым сонралар атамун онун јанына нечә кәлдијини мәнә белә нәгл едирди:

— Гоча, бели азачыг бүкүлмүш бир киши ичәри кириб, салам верди. «Сизә шикајәт әризәси вермәк олар?» «Кимсән, нәдән шикајәтин вар?» «Зәнкәзурданам. Ики оғлуму һәбс еләјибләр». «Нә үстүндә?» «Чәнаб рәис, болшевик кими һәбс еләјибләр». «Сән нечә билирсән, онлар болшевикдирләрми?» «Неч нә билмирәм, чәнаб рәис.

Мән гоча кишијәм». «Нечә мәкар, гочалар чаванлардан аз баша дүшүр?» «Габаглар ишдән биз јахшы баш ачардыг, амма инди башымызы итирмишик». Мән гочаны сакитләшдирдим, дедим ки, тезликлә үчү дә евдә олачаг. Мәним тапшырыгым үзрә ики күндән сонра мүстәнтиг сәһни ишини јаныма кәтирди. Ону динләјиб, әвр еләдим ки, сизи бурахсын вә иши тәһгигат үчүн тәзә рәисә версин. Мүстәнтиг разы олмады, тәләб етди ки, сизин үчүнүзү дә һәбсханада данышдыраг. Мән горхурдум ки, бирдән данышыг заманы молла сизи әлә верәр. Мүстәнтигә дедим: «Сиз билмирсинизми, неч бир күнаһы олмајан молланы һәбс еләјибләр? Ахундов мәнә дејиб ки, молла чох һөрмәтли адамдыр. Молла, Ахундовун мәрһум атасы илә танышмыш. Она көрә дә бурахылмасыны исрар едир». Мүстәнтиг өз сөзүндән дөнмүрдү: «Биз онлары ики-үч күнә диндириб гуртарарыг». «Сиз архайынсынызы ки, молланын һәбс олунмасы гәзада үсјана сәбәб олмајачаг? Сиз о јерләрә бәләд дејилсиниз. Амма мән билирәм инди ораларда нә һәнкамә вар. Мәкәр әлигулушағылыларын чыхышы бизә бәс дејил?» «Әкәр белә тәһлүкә варса, мән молланын азад олунмасына е'тираз еләмирәм». Баша дүшүрсүнүзүмү, мән сизи һәбсханадан чыхармаг истәјирәм, о исә молланы бурахмагы тәклиф едир. Билмирәм нә елијим! Мән она дедим: «Молла онларсыз һәбсханадан кетмәз. Онлар гоһумдурлар. Үчүнү дә бурахмаг лазымдыр. Әкәр чәнаб Ахундовун апарачагы истинтагдан бир шеј чыхса, онлары јенидән һәбс едәрләр». Наһајәт, мүстәнтиг мәнимлә разылашды. Нечә билирсән, Нәзәр, молла сизи әлә верәрдимиз?

— Хејр! Әввәлән, бизим кизли тәшкилатымыздан вә бу тәшкилатын Корус комитәси илә әлағәсиндән онун хәбәри јох иди. Икинчиси, о чох дәјанәтли адам иди. Лап ону күлләләмәјә апарсалар да, бир сөз демәзди. О, халгла мөһкәм бағлы иди — бүтүн кәндлиләр кими о да төјчү верир, бијара кедир, бәјләрә нифрәт едирди. Ахы мүсаватчылар бизләри, болшевикләри аллаһсыз адландырыр, өзләрини исә һәгиги мүсәлман кими гәләмә верирдиләр. Молланын һәбс олунмасы, чамаатын габағында дөјүлмәси онун мәнимлә, гардашымла бүтүн гәзанын ичи илә јатаб едилмәси халгы мүсават һөкүмәти әлејһинә даһа чох галдырмышды.

□

Мән Күрчүлүдө артырмада тахтын үстүндө узанмышдым. Һәбсханадан тазәчә гајытмышдым. Әлигулуушагыда Әмраһ мәнә ат вә түфәнк вермишди. Јолда мөни јенә титрәтмә тутду. Атдан дүшән кими узандым. Имраһ кәлди.

О деди:

— Пристав бизим нумајәндәмизи данышыг үчүн сабаһ Шамсыз кәндиңә чағырыб. Бәјләр шикајәт еләјибләр ки, биз тахылы бичмишик, бәһрә вермәкдән бојун гачырдыг.

Приставын јанына Ханкишини, Һәсәни вә Әлини көндәрмәји гәрара алдыг. Онлара тапшырдыг ки, төјчү вермәкдән гәти бојун гачырсынлар.

Ханкиши ертәси күн ахшам приставын јанындан гајыдыб кәлди. Пристав онлара тәклиф етмишди ки, бир әризә јазыб, бүтүн тәгсирләри мәним вә молла Аббасын үстүнә јыхсынлар. Сөз вериб ки, әвәзиндә биздән алдыглары түфәнкләри вә стражникләрин апардыглары бәән шејләри гајтарсын.

— Биз она чаваб вердик ки, «ичазә верин фикирләшәк!» Сонра чыхыб кәлдик. Јәгин, о ахшама гәдәр бизи көзләјиб.

□

Пристав Күрчүлүјә кәлди. Ону гәза рәиси Ахундов бәһрә јыгмаг үчүн көндәрмишди. Анчаг бир шәртлә: ики ағсаггал әлини гур'ана басыб анд ичмәлидир ки, кечән ил, 1918-чи илдә бәһрә вермишик.

Бизим кәндиң саһибләриндән бири олан Һәмид бәј Султанов, Көјәрчик кәндиңин саһибни Шаһрух бәј Султанов, Ејвазлы кәндиңин саһибни Сәдәтгулу бәј Мустафабејов вә Новлу кәндиңин саһибни Әли бәј дә приставла кәлмишдиләр. Онлар бизи мәчбур етмәк үчүн топлашмышдылар. Әкәр биз бәһрә версәк, башга кәндләр дә бәјләрә бәһрә верәчәкди.

Лакин биз сөзүмүзүн үстүндә мөһкам дурмушдуг. Кечән ил түрк әскәрләринин вә гулдурларын көмәји илә бүтүн кәндләрдән бәһрә алмышдылар. Лакин 1919-чу илдә 1918-чи илә әсасланмагы биз ганунсуз һесаб едирдик. Чүнки әввәлләр, кәндиләр бәјләрә чар һөкүмәтинин

гануvуна әсасән бәһрә верәрди. Инди исә чар һөкүмәти дөврләмишди, онун бүтүн ганунлары өз күчүнү итирмишди. Республика, чар һөкүмәтинин ганунларыны сахлаја билмәзди.

Бизим кәндиң саһибни Һәмид бәј Султанов деди:

— Булар сизин ујдурманыздыр! Сиз јахшы билмәлисиниз ки, мұсават һөкүмәтинә ән варлы Кәңчә бәјләриндән Нәсиб бәј Усуббәјов башчылыг едир. Сизин губернијанын башчысы исә Һачысамлы бәјләриндән Хосров бәј Султановдур. Сизчә онлар өз хејирләринә олмајан ганунлар верәчәкләр?

Бизим кәндиң Ханкиши Аґакиши оғлу пристава деди:

— Республиканын һеч бир гануvунда кәндли илә бәјин мұнасибәти мұәјјәнләшдирилмәмишдир. Белә ганун јохдур! Она көрә дә гејри-гануvи, зорла бәһрә топламага јол вермәрик. Әкәр зоракылыга әл атсаныз, биз дә сизә о чүрә чаваб верәчәјик! Бизим мұґавимәт кестәрмәјимиз һаггына олачагдыр!

Пристав баша дүшүрдү ки, әкәр зор ишләтсә, ахыры өзү чаваб вермәли олачаг, она көрә бәјләрә деди:

— Зор ишләтмәјә мәним ихтијарым јохдур. Әһвалаты гәза рәисинә чатдырарам.

□

Бу фәсилдә тәсвир етдијим һадисәләр, Зәнкәзур мұлкәдар синфинә гаршы мұбаризә әввәлчә чар һөкүмәтинин, сонра исә әкс-ингилаби милләтчи мұсават һөкүмәтинин вә инкилис-Америка империализми әкентләринин билаваситә иштиракы илә гызышдырдыгы милли гырғынла бир заманда баш вермишди.

Бәј-мұсават һөкүмәти 1918-чи илдә Зәнкәзура кәлмиш түрк әскәри һиссәләриндән истифадә едәрәк, ермәни кәндләрини дағытдылар. Дашнаг һөкүмәти исә Түркијәдән кечмиш силаһлы гачынларын көмәји илә Азәрбајчан кәндләрини талаһ еләдиләр.

Демәк лазымдыр ки, јерли ермәни вә азәрбајчанлы кәндиләрин әксәријјәти бу таланчылыгда иштирак еләмирди. Әксинә, мұмкүн олан јерләрдә, кәндиләр буржуа милләтчиләринә гәти мұґавимәт кестәридиләр. Лакин бу чыхышлар амансызчасына јатырылырды.

Тәсвир етдијимиз дөврләрдә мұсават вә дашнаг һөкүмәтләрини бир-бирилә вурушмага гызышдыран инки-

лис-Америка мұдахиләчиләри Загафгазијада ағалығ еләјирдиләр.

Белә бир шәрайтдә кизли ишләјән болшевикләр милли фитнәкарлығ әлејһинә, башы чох бәлалар чәкмиш халғларын гардашлығы уғрунда фәдакарлығла мұбаризә апарырдылар.

Көркәмли ингилабчы М. Әзизбәјов гардаш ғырғынын тәшкилатчыларыны ифша едәрәк, Бақыда митингләрин бириндә онларын үиванына демишди:

— Сиз дүнианын јаланчы јарадычыларысыныз. Сиз јохсулларын ганы үчүн чаваб верәчәксиниз. Өзүңүз халғы севән кәстәрмәјин. Сиз гардаш ғырғыны төрәдәрәк, Загафгазијада зәһмәткеш күтләни Русија фәһләләринин үмуми мұбаризәсиндән узағлашдырдыныз... Анчағ унутмајын ки, интигам күнү габағдадыр.

Болшевикләрин күтләләр арасында бөјүк сијаси иш апармасы сајәсиндә буржуа милләтчиләринин фитнәкарлығы ифша олунду.

Бә'зи фырылдағчы дашнағлар һәлә 1917-чи илдә Корусда милли ғырғын төрәтмәјә сә'ј едирдиләр. 1917-чи илин јајында бир дәстә дашнағ куја Ширнуху јолунда баш вермиш бир сојғунчулуғ һағғында мә'лумат вериб, бу «факты» јохламағ үчүн ичраијә комитәсинин ичласыны чағырмағы тәләб едирдиләр.

Ичраијә комитәсинин сәдри Миша бәј Паронјан ичласы чағырмаға мәчбур олду. Ичласда авара адамлар комитәнин үзләриндән чох иди. Бир күн әввәл Ширнуху јолунда олмуш сојғунчулуғ һағғында сәдр ғысача мә'лумат верди.

Чыхыш едәнләр бир ағыздан дедиләр ки, сојғунчулар мүсәлманлар иди, јә'ни азәрбајчанлылар иди. Вәзијәт кетдикчә кәркинләширди.

Бу вахт мәним јанымда дајанмыш, әјниндә тәләбә палтары олан бир кәнч сөз истәјиб, танышлығ верди: Гаракәзов Арменақ Мкртычевич.

О, гәтијәтлә билдирди:

— Бир нечә ермәни сојулдуғу үчүн, — бәлкә елә сојанлар да ермәниләрди, — биз јол вермәрик ки, шәһәрдә ермәни-мүсәлман ғырғыны дүшсүн!

Чар һөкүмәти бу јолла зәһмәткешләрин диггәтини ингилабдан јајындырды. Доғруданмы, сиз баша дүш-мүрсүнүз ки, мүхтәлиф милләтләри бир-биринин үзәринә салмағ, ингилабы мәһв етмәк демәкди. Ичраијә Комитәси бу чүр фитнәкарлығын гаршысыны алмалыдыр.

Гаракәзовун чыхышы ичласдакылары ајылтды. Инди чыхыш едәнләр сакит данышырдылар. Онларын чоху сүлһә вә гардашлығы чағырды.

Ахырда Паронјан сорушду:

— Бу мәсәлә барәдә тәклиф вармы?

Гаракәзов о саат, елә бурадача, пәнчәрәнин габағында, ајағ үстә јаздығы гәрарын лајһәсини охуду. Лајһә тәбул олунду.

Демәк ләзимдыр ки, ингилабчы Гаракәзовун чыхышы 1917-чи илдә Корусда баш верә биләчәк ғырғынын гаршысыны алды.

Ичлас бағланды, адамлар сакитчә дағылышды. Мән Арменақа јахынлашыб, үрәкдән тәшәккүр етдим. О, мәнә ал верди, һарадан кәлдијими сорушуб, деди:

— Бу мәним борчумдур! — Сојра она јахынлашан адамлары көрүб, әләвә еләди: — Үмидварам ки, биз јенә көрүшәчәјик!

□

1918-чи илдә Зәнкәзурда дашнағларын ептијат силаһлы гүввәләри әсасән Түркијәдән ахышыб кәлмиш ермәни гачғынлардан ибарәт иди. Дашнағлар онларын көмәји илә һәммин ил Гафан вә Сисјан рајонларында олан азәрбајчан кәндләрини дағытдылар. Бу рајонларын гачғынлары Губадлыја, Зәнкилана, Лачына дағылды. Елә һәммин вахт кәлмиш түркләрин көмәји илә мүсаватчылар да азәрбајчан әразисиндә олан ермәни кәндләрини дағытдылар.

Зәнкәзур јенә милли ғырғын мејданына чеврилди.

Загафгазијаны идарә еләмәк үчүн 1917-чи илин мартында, Мүвәггәти һөкүмәт Русија империалист буржуазисынын сијасәтини јеридән «Хүсуси Загафгазија комитәси» јаратмышды.

Русијада Бөјүк Октјабр Сосналист ингилабы галиб кәлдикдән сојра Загафгазијада буржуа мүлкәдар әксингилабчы һакимијәт органы олан сејм јарадылды. Алманија империалистләринин тәләби илә 1918-чи илин мајында сејм Загафгазијаны, башында әксингилабчы һөкүмәт дуран үч буржуа республикасына: Ермәнистан, азәрбајчан вә Күрчүстана парчалады. Ермәнистанда буржуа-милләтчи һөкүмәтә дашнағлар башчылығ едирди.

1918-чи илин мајында Түркијә Брест сүлһ мұғавиләсини позарағ, Ермәнистанын хејли һиссәсини ишғал етди.

Һәм ил ил ил аһында Түркија илэ дашнаглар арасында бағланмыш мугавиләжә әсасән Ермәнистанын әразиси ики гәзәја: Јереван вә Ечмиадзин гәзасына бөлүндү. 1918-чи ил ил нојабрында Алманија блоку биринчи дүнја муһарибәсиндә мәғлуб едилди. Буна көрә түркләр Загафгазијадан кетмәли олдулар. Дашнаг һөкүмәти ил ил дә Загафгазијанын сәрвәтини бөлмәк үчүн өз араларында муһаризә едән АБШ вә Бөјүк Британија империалистләринә хидмәт етмәжә башлады. 1919—1920-чи илләрдә инкилис-Америка империалистләри Загафгазија халқлары арасында гардаш гырғыны төрәтдиләр.

Бирләшмиш Штатларын иһисарчылары үч республиканын үчүнү дә — Күрчүстаны, Ермәнистаны вә Азербайчаны тутмаға чан атырды. Америкалылар үч республика арасында әрази чәкишмәси вә милли муһарибә төрәдәрәк, оиларын дахили вә харичи ишләринә гыршыдылар. АБШ һөкүмәти бу бәһанә илэ «битәрәф зона» јаратды. Белә бир зона Шәрур-Нахчыван рајонунда да јарадылмышды. Бурада, ермән ил азербайчанлыларын јашадығы әразидә, һакимијјәт Америка губернаторунун әлиндә иди. Беләликлә инкилис-Америка мүстәмләкәчиләри дашнагларын, мүсаватчыларын вә күрчү меншевикләринин васитәси илэ Загафгазијада «парчала вә һөкм ет» сијасәти јеридирдиләр.

1919-чу ил декабрын әввәлләриндә, билаваситә мүдаһиләчиләрин иштиракы илэ мүсаватчылар вә дашнаглар төрәфиндән дүзәлдилмиш, Зәнкәзура гардаш гырғынына јола салынан гошунун Ираванда парады олду. Әслиндә бу, Американын Зәнкәзура мүдаһиләси иди. Бу мүдаһиләнин нәтичәсиндә инсанларын хатирәсиндән силинмәјән фажиәли һадисәләр баш верди.

Бу ганлы һадисәләр төрәтмәкдә Америка империалистләринин мәғсәди Зәнкәзура Гарабағы әлэ кечирмәк һесабына «битәрәф зонаны» кенишләндирмәк, кәләчәкдә Абшеронун нефт јатагларыны әлэ кечирмәк вә инкилис нефт магнатларыны Бақыдан чыхармағ иди.

ЗӘНКӘЗУРДА СОВЕТ ҺАҚИМИЈЈӘТИНИН ГУРУЛМАСЫ

Гызыл Орду әксингилаби гүввәтләри әзәрәк, Шимали Гафгазы Деиқини дивизијаларында тәмизләди вә 1920-чи ил ил апрелиндә Азербайчана јахынлашды.

Гызыл Ордунын гәләбәсиндән илһам алан Азербайчан фәһлә сифи вә әмәкчи кәндилләри Коммунист партијасынын рәһбәрлији илэ «Совет Азербайчаны уғрунда!» — шуары алтында өз азадлығы уғрунда гәти муһаризәжә башлады. Коммунистләр, Азербайчан Коммунист (болшевикләр) партијасында бирләшәрәк силаһлы үсјана һазырлығы күчләндирди. Үсјана рәһбәрлик етмәк үчүн ингилаби гәраркаһ јарадылды. Һәр јердә кизли дөјүш дәстәләри вә фәһлә дружиналары јарадылды.

Апрели 27-дән 28-ә кечән кечә мүсават парламенти вә һөкүмәти бурахылды. Азербайчан Совет республикасы е'лан олуңду.

Коммунист партијасы вә ингилаби һөкүмәт совет һакимијјәтинин елэ ил күчләриндән итисадијјатын социалистчәсинә јенидән гурулмасы мәсәләләринин һәллине башлады.

Совет һакимијјәти бүтүн бу тәдбирләри мүсаватчы әксингилабчыларла, бәјләрлә, ханларла вә капиталистләрлә амансыз муһаризә шәрәтиндә һәјата кечирди. 1920-чи ил ил апрелиндә Бақыдан гачмыш мүсават башчылары республиканын гәзаларында совет һөкүмәти әлејһинә гәсдләр вә гијам тәшкил едирдиләр.

Загафгазија әксингилабчыларынын вә империалистләринин көмәји илэ мүсаватчылар 1920-чи ил мај аһынын 25-дә Кәнчәдә совет һакимијјәти әлејһинә гијам галдыр-

дылар. Гызыл әскәрләрнин, фәһләләрнин, шәһәрнин вә јахын кәндләрнин јохсулларынын көмәји илә гијам тезликлә јатырылды.

1920-чи ил ијунун әввәлләриндә әксингилабчылар Гарабағда гијам галдырдылар. Лакин онлар халгы өз ишләринә чәлб едә билмәдиләр. Гарабағын партија тәшкилатлары вә ингилаб комитәләри бүтүн зәһмәткешләри — азербайҗанлылары вә ермәниләри әксингилаб әлејһинә биркә мүбаризәјә галдырдылар¹.

АК(б)П Гарабағ Комитәси дашнагларын Гарабағдан белә башы аловлу чәкилмәсиндән истифадә едәрәк, Гарабағдан дашнагларын говулдугуну вә Гызыл Орду һиссәләринин бүтүн чәбһәләрдә ирәлиләдијини Зәнкәзур Партија Комитәсинә хәбәр вермәк үчүн Шмавон Шаһназарјаны гачгын сифәти илә Зәнкәзура кәндәрди. Шаһназарјан мајын 26-да Дыға кәлди. Дыг партија өзәји ону елә һәмнин саат кизли Зәнкәзур гәза партија комитәсинин јерләшдији Әлигулукәндә кәндәрди. Дашнаглар Шаһназарјанын Зәнкәзура кәлдијини ешидиб, ону бәрк ахтарырдылар. Шмавон АК(б)П Гарабағ комитәсинин тапшырығыны јеринә јетириб, керн гајытды.

Гарабағда гијам јатырылдыгдан сонра Гызыл Ордунун 32-чи дивизијасынын ары-ары һиссәләри индики Лачын рајонунун әразисинә кәлди. Бир дәфә бир кичик дәстә гызыл әскәр баләдчи илә кәлиб һачысамлыја чыхды. Әскәрләр мешадә ики илхы хам ат көрдүләр. Онлар бу атларын кимин олдугуну билмәк истәјәрәк, вахтында Шушаја, Дивизија гәраркаһына гајыда билмәдиләр. Ијунун 24-дә дивизија командири Ратник 25 сүвари әскәрлә бу әскәрләрнин башына нә иш кәлдијини билмәк үчүн һачысамлыја кетди вә јолда азараг, кедиб дашнагларын әлиндә олан ермәни Дыг кәндиңә чыхды.

Зәнкәзурда ингилаби һәрәкәтын фәал иштиракчысы олан Аванес Исраилович Акопјан вә башга коммунист-

¹ Кәвчәдә мүсаватчыларын үсјанын гызыл вахтында, Азербайҗан Коммунист Партијасы Гарабағ Комитәсинин көстәриши илә Зәнкәзурун вә Гарабағын он кәндиңдә (Фәрәчан, Суарасы, Бәшарат, Хтәсбәрт, Арпакадик, Тәхәрәб, Спитакашән вә с.) Г. М. Тер-Сәркисов тәрәфиндән азербайҗанлыларла ермәниләрнин биркә јыгынаҗа кечирилди. Јыгынаҗа ермәни вә азербайҗанлы зәһмәткешләринин әксингилаба гаршы вә халглар достлуғу уғрунда бирликдә мүбаризә үчүн бирлијә чағырды. Нәтичәдә кәндиләр силаһлы дәстәләр тәшкил едәрәк, онлары әксингилаби гүввәләри тез мәнв етмәк үчүн кәндәрди.

ләр тез әскәрләрнин габағына чыхдылар. Ратникин дәстәсини дашнаг забити дә көрмүшдү. Забит гызыл әскәрләрә јахынлашанда Ратник вә Акопјан партија тәшкилаты вә командалыг адындан она кәндә һакимијәти тәһвил вермәји вә дашнаг һәрби һиссәсини Дыгдан чыхармағы тәклиф етдиләр. Дашнаг забити өзүнү итирәрәк, хаһиш етди ки, она Корусла данышмаға имкан версинләр.

Командир Ратник кәнд коммунистләринин ичласыны чағырды вә бурадача ашағыдакы тәркибдә ингилаби комитә јаратды. Левон Афунтс (сәдр), һајк Мелик-Бархударјан (сәдрин көмәкчиси), Аванес Акопјан (ингилаби комитә катиби) вә ики нәфәр: Серкәј Оһачанјан вә Амбартсум Мелик-Бархударјан ингилаби комитә үзвү.

Зәнкәзурун дашнаг губернатору Мелик-Јолчујан, Ратники дашнаг һөкүмәт адамлары илә данышыг апармаг үчүн кәлмиш елчи һесаб едиб забит вәситәси илә она Коруса кәлмәји тәклиф етди.

Кизли Зәнкәзур гәза болшевикләр комитәсинин катиби Акоп-Камари¹ елә һәмнин күн өјрәнди ки, дашнаглар Гызыл Орду дәстәсини мәнв етмәк үчүн һәр чүр тәдбир көрүрләр. Вахты итирмәк олмазды. Камари корусла коммунист Јеҗо Газарјанла Дыг партија өзәјинә мәктуб кәндәрди. Мәктубда партија өзәјинә тапшырылырды ки, Ратникин дәстәсинә хәбәр версинләр ки, дашнагларын ордусу гат-гат онлардан чохдур, она көрә мүвәггәти олараг мүтләг кәндән чыхсынлар. Коммунистләрин хәбәрдар етдији гырмызы сүвариләр Забуг кәндиңә чәкилдиләр. Дыг кәндиңин 30-а јахын әһалиси, о чүмләдән коммунистләр дә онларла кәндән чыхдылар. Онлар истәјирдиләр ки, әкәр сүвари дәстә мүһасирә едилсә, јахуд дашнагларын сүвари полкунун һүчумуна мәрүз галса, о заман дәстәјә көмәк етсинләр.

Штејгерин башчылыг етдији совет сүвари дивизијасынын гәраркаһы Шушада, растабазар күчәсиндә, шәһәр клубунда иди. Дивизијанын командалыгы Ратнер вә Акопјандан өјрәнди ки, генерал Дронун сүвари ордусу чох тәләсик Зәнкәзурдан чыхмыш вә коммунистләрин фәалијәти нәтичәсиндә дашнагларын Корусдакы пијада баталјону дағылмышдыр. Она көрә дә сүвари гошуну Зәнкәзура јеритмәји гәт етдиләр.

¹ 1920-чи илнин мартында Шушадан кәлмиш Акоп Камари кизли гәза болшевикләр комитәсинин катиби иди. Она гәдәр Зәнкәзур кизли болшевикләр комитәсинин катиби Јеремја Бакуите иди.

Дыг кәндидән кәлән јолдашлары Шуша гәза ингилаб комитәсинин сәдри Баһадур Вәлибәјов гәбул етди. Вәлибәјов азачыг еһтијат әрзагындан Дыг кәндлиләринә 16 пуд гәнд, бир о гәдәр дә ширни, бир нечә јешик тутун вә сабуи верди. Булардан әлавә о, кери гајытмаг үчүн дыглылара фәтөн вә араба да верди.

Амо Бархударјан, бу һадисәдән хејли сонра Вәлибәјову хатырлајараг дејирди:

— Бизә көркәмли дәвләт хадими, јахшы коммунист вә көзәл бир јолдаш тәсири бағышлады.

Јухарыда һаггында данышдығымыз фәал Зәнкәзур коммунисти Аванес Ақопјан, Гарабагыи вә Зәнкәзурун фәвгәл'адә комиссары Чәмил Вәзировдан XI Гызыл Орду һиссәләринин Зәнкәзура чағырылмасы барәдә бинакүзарлыгыда олмагы хәтиш етди. Ақопјанын хәтишинин чавабында Вәзиров деди:

— Сизә лазыми көмәк едиләчәкдир. Ја мән еләрәм, ја да бу күнләрдә мәним јеримә кәләчәк Арменак Гарақөзов нә лазымдыр едәр.

Шушадан Забуга гәдәр бүтүн јол узуну чамаат 32-чи сүвари дивизијаны өз хиласкарлары кими гаршылады. Әтраф Забуг, Абдаллар, Маркиз, Кәрәвиз, Сус, Чәһазур кәндләринин чамаатынын топлашдыгы Таг Дәрәси кәндидә чағырылмыш митингдә Ләтиф адлы бир кәндли деди:

— Биз өмрүмүз боју рус халгына борчлујуг. О, азәрбајчанлылары вә ермәниләри азад едәрәк, јенидән көһнә дост кими бирләшдирди. Совет һакимийјәти һәмншә вар олсун!

Дашнаглар, Гызыл Орду һиссәләринин сәрһәддә јахынлашдығыны көрүб, Дыг кәндидә мөвгә тутдулар.

Командир, ган төкмәмәк үчүн дыглы коммунист Аванес Ақопјаны вә башгаларыны дашнагларын һиссәсинә көндәрди. Ақопјан сылдырым бир даға дырмашыб, Забуг көрпүсү јанында сәнкәрә кирмиш дашнаг әскәрләринә тышгырды:

— Мән Аванес Ақопјанам, һеч вахт әскәрләрә јалан демәрәм.

Ақопјан бу сөзләри дејиб, дашнаг әскәрләринә јахынлашды... Әскәрләр ону үзүк гашы кими араја алдылар. Ақопјан Гызыл Орду һиссәләринин јахылшдығыны онлара сөјләди вә тәклиф етди ки, бүтүн әскәрләр дағылышыб евләринә кетсинләр.

Ақопјан әскәрләрә деди:

— Сиз билип ки, мән һеч вахт һеч кәси алдатмамышам. Баша дүшүн: рус фәһлә-кәндли Гызыл Ордусу јахынлашыр. Бу орду дашнаг фырылдагчыларындан азад олмагда бизә көмәк едир. Сиз өз тәлејинизи бу ган ичән дашнагларла бағламамалысыныз. Бүтүн Русияда олдуғу кими Зәнкәзурда да Совет һакимийјәти гурулачар, динч һәјәт башланачар. Биз һәмншәлик истисмарчылардан азад олачағы!

Ақопјанын дашнаг ордусу ичәрсинә кирмәси мүнәгншәсиз кечмәди. Онуң әскәрләр гаршысында чыхыш етдијини ешидиб, дашнаг забити, тәләсик ора кәлди вә коммунисти һәбс етди. Һөјәчәһиланмыш әскәрләр онуң дәрһал азад едилмәсини тәләб етдиләр. Дашнаг әскәрләри елә гәтијјәтли иди ки, забит горхуб Ақопјаны бурахды.

Дыгда бөјүк митинг олду. Коммунистләр, битәрәф кәндлиләр бир-биринин ардынча чыхыш едәрәк, совет һакимийјәтинин үрәкдән алгышладылар.

Ијулуи 1-дә 32-чи сүвари дивизија Дыгдан кедәрәк, бир күллә белә атмадан Коруса дахил олду. Елә һәмн күн бу дивизијанын Гарјакки гәзасы тәрәфдән јахынлашан һиссәләри, Азәрбајчан кәнди олан Мәликәһмәдидә Самсон Бабаларјан вә Самвел Колунте јолдашларла растлашды. Онлар Хынзирәк кәндидә дашнаглар әлејһинә тәшкил олуимуш мај үсјанында иштирак етмиш вә инди дашнагларын әлиндән гачыб бурада кизләнмишдиләр. Онлар, дашнагларын кәнддә нә гәдәр сивләһлы гүввәси олдуғуну вә бу әскәрләрин кәндиләрини тәсири нәтичәсиндә өз командирләринин, үмумийјәтлә дашнаг һөкүмәтинин әлејһинә олдуғуну сүвари дивизијанын команданлығына билдирдиләр. 32-чи сүвари дивизијанын һиссәләри ган төкмәдән Хынзирәкдә олан дашнаг һәрби һиссәсини тәрксиләһ етди вә бурахды. Бир нечә саатдан сонра 32-чи сүвари дивизијанын һиссәләри Коруса дахил олду. XI Гызыл Ордунуң Ингилаби һәрби шурасы јанында ачылмыш командирләр курсунуң дивләјичиләри, башда командир Н. С. Јанушевски вә комиссар С. М. Можонтә олмагла Зәнкәзура көмәк етмәк үчүн Бақыдан кәлди. Онлар јерли партизанларла бирликдә Зәнкәзурда совет һакимийјәтинин илк күнләри дашнаглара гаршы мубаризә етдиләр.

Үч күндән сонра Зәнкәзурун фәвгәл'адә комиссары

Арменак Гаракөзов Коруса калди. Мән Арменакла или дэфэ 1917-чи илдә шәһәр ичрайјә комитәсинин милләтчи үзвләринин тәләби илә чагырылмыш ичласында көрүш-мүшдүм. Онула бирликдә Азәрбајчан К(б)П МК тәрәфиндән Зәнкәзур тәшкилатына көмәјә көндәрилмиш Бақы партија тәшкилатынын көһнә үзвләри, фәал коммунистләр—Михаил Чалјан, Михаил Манучарјан, Левон Арустамјан¹ вә Артјом Мирзојан да кәлмишди.

Ијулу 5-дә Зәнкәзур гәзә ингилаб комитәси јарадылды: Акоп Комари (сәдр), Михаил Чалјан (сәдрин көмәкчиси), Христофор Мкртычјан (катиб) вә Левон Арустамјан (ингилаб комитәсинин үзвү) сечилдиләр. Оларын һамысы көһнә, тәчрүбәли партија үзвләри² иди.

Бир гәдәр кечдикдән сонра ингилаби комитәнин сәдри Ајрапет Татјан олду. Акоп Комари партија ишинә кечди.

Ингилаби комитә јанында ашағыдакы шөбәләр јарадылмышды: дахили идарә, маариф, ичтиман тәминат вә сәһијә, торпаг, әрзаг, мүсәдирә, халг тәсәрруфат шурасы, рабитә вә телеграф, јол вә евләр идарәси.

¹ Левон Арустамјан Зәнкәзура совет һакимијәти гуруландан ики һәфтә әввәл кәлмишди вә дашнаглар тәрәфиндән һәбс олу-мушду. Гызыл Орду һиссаләри Коруса кәлән кими о, һәбсханадан азад едилди.

² Акоп Мирзочанович Комари (Бечанјан) индики Мардакерт рајонуни Лүләсәз кәндиндә анадан олмушду. О, 1905-чи илдә Гори мүәллимләр семинаријасыны гуртармыш вә һәмни ил РСДФП сыраларына дахил олмушду. О, болшевик гејри-легал «Соснал-демократ», «Рабочая Борьба» вә «Коммуна» (ермәни дилиндә) гәзәтләринин нәшриндә иштирак етмиш вә тез-тез мәгаләләр дәрч етдирмишди. Камари 1908-чи илдән 1910-чу ил гәдәр Дыг кәндиндә мүәллимлик етмишди. 1920-чи илин март ајында Шушадан Зәнкәзура кәлиб, кизли гәзә партија тәшкилатына башчылыг етмишди.

Коруслу Христофор Мкртычјан Шуша реални мәктәбиндә олу-мушду. 1916-чы илдә РСДФП сыраларына дахил олмуш, ики ил кечдикдән сонра исе Коруса гајдыб, Зәнкәзур болшевик тәшкилатынын бабагчыл ишчләриндән бири олмушду. О, 1920-чи илин ноябр ајынын орталарында Сисјан рајонуни Гаракисә кәндиндә әксингилаби дашнаг гижамы заманы өлдүрүлдү.

Михаил Мосесович Чалјан Бақыда дәмирјолчу аиләсидә дө-ғулмушду. О, 1905-чи илдә ингилаби фәалијәт үстүндә Тифлис шәһәр мәктәбиндән чыхарылмышды. Чалјан 1917-чи илин сентјабр ајында партијага дахил олмушду. 1918—1920-чи илләрдә Терек ил-ләјәтиндә вә Тифлиسدә кизли ингилаби иш апармышды.

Левон Агасјевич Арустамјан Корус рајонуни Коравич кәндиндә анадан олмушду. 1904-чу илдән партија үзвү иди. Арустамјан ингилаби иш үстүндә чар һөкүмәти заманы һәбс олунош вә 1908-чи илдән 1913-чу ил гәдәр Шамакы һәбсханасында јатмышды.

Зәнкәзурда Совет һакимијәти гурулмасы барәдә гәзә ингилаб комитәсинин мәлүматына Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин сәдри Н. Нәриманов телеграмла белә чаваб вермишди:

«Бүтүн Зәнкәзурда совет һакимијәти гурулмасы барәдә вурдугуруз телеграмы инди чә чох бөјүк севинчлә охудум. Бир дәгигә белә шүбһә етмирәм ки, чохран көзләнилән бу күн, Азәрбајчан вә Ермәнистан зәһмәткеш күтләләринин јарадычы сурәтдә бирләшмәси јолундакы бүтүн сон манеәләри һәмишәлик мәһв едәчәкдир. Зәнкәзуру әксингилабчы јыртычылардан хилас етмәк үчүн Совет Азәрбајчанынын әлиндән кәлән көмәји етмәк әзминдә олдугуруз сизә билдирдијимә сон дәрәчә шадам.

Шәргин сәрһәддиндә олан Загафгазијада фәһлә-кәндли һөкүмәтинин әсасыны мөһкәмләндирмәкдә Зәнкәзур зәһмәткешләринин тезликлә бизим үмуми ишимизә гошулмасыны әрзу вә тәбрик едирәм. «Нәриманов»¹.

Мән Тејмурмүскәнлидә ингилаб комитәсинин сәдри ишләјирдим. Чәһанбахш Абдуллајев ингилаб комитәсинин катиби иди.

Совет һакимијәтинин илк күнләриндән, демәк олар ки, гәзанын бүтүн кәндләриндә митингләр олуруду.

Ијулу әввәлләриндә Хынзирәк кәндиндә мәктәбин бабагындакы бөјүк мејданчада митинг олду. 1920-чи ил мајын 28-дә кенерал Дро бу кәнддә зәһмәткешләрин үсјаныны вәһшичәсинә јатырыб, оилара ганлы диван тутмушду. Зәнкәзурун фәвгәл адә комиссары Арменак Гаракөзову атасы Мкртыч Гаракөзову чамаатын көзү бабагында күлләләмишди. Арменак митингдә чыхыш едәрәк дејирди:

— Әлигулушағы кәндиндән бурада иштирак едән достларымыз Мәһәррәмни, Сәфәрин, Фәрһадын үзүнә баханда үрәјим агрыјыр. Бир һәфтә бунадан габаг онларын өз доғма јурдларына нечә гајытдыгларыны көрдүм. Лакин онларын јурдларынын изи белә галмамышды. Онлар инди өз евләринин харабалығы јанында палаз алтында јатырлар. Сорушурам, хынзирәкли Бағдасар ону өзү кими зәһмәткеш кәндли Фәрһаддан нә истәјирди? Әлбәт-тә, һеч нә! Бағдасар да, Фәрһад да һәмишә өз әлләринин зәһмәти илә јашајыблар, һеч кәси ичитмәјибләр, һеч вахт һеч нә мәнимсәмәјибләр. Бу адамлар бүтүн өмүрләри

¹ «Бакински работни» гәзети, № 35, 5 октјабр 1957-чи ил.

боју дост-мөһрибан јашајыблар. Онларын дүшмөнчилик еләмәләри, дава еләмәләри үчүн һеч бир сәбәб јох иди. Султановлара, Рүстәмбәјовлара вә Мелик-Јолчијанлара бу кәндиләрин эмәјинин бәһрәсини мәннәмәк үчүн онлары бир-бири илә вурушдурмаг хејрли иди. Сизин евләрин харабалылары вә Гала дәрәси кәндиндә ермәни евләринин харабалылары ермәни халгы илә Азәрбајчан халгынын дүшмәни олан дашнагларын вә мүсаватчыларын ким олдуларыны ашкар сүбүт едир. Бурада азәрбајчанлыларда ермәниләрин бир митингдә гардашчасына көрүшмәси мәннә севиндирир. Бир-бири илә көрүшәркән онларын сифәтләринин севинчдән нечә күлдүјүнү көрдүм. Севинин, јолдашлар! Хош күнләримиз һәлә габагдадыр! Гара күнләримиз гуртарды! Зәнкәзур торпагы коммунизм һәгигәти вә Совет шәфәғи нуруна гәрг олмушдур!

Әлигулуушағы кәндиндән олан Фәрһад Мәммәдов митингдә чыхыш едәрәк деди:

— Бизим гәлбимиздә олан бүтүн сөзләри Арменак деди. Бизим јалпыз бирчә арзумуз вар — динч јашамаг вә ишләмәк!

Достлуг көрүшләриндә һамылыгла әл-әлә вериб гоншу кәндләр арасындакы чәкишмәләрә сон гојдулар. Хынзирәк кәнди илә Әлигулуушағы кәнди арасында олан торпаг мүбаһисәсини биз Корусда ичласда һәлл етдик. Мүбаһисәдә бизим ингилаб комитәсини мән тәмсил едирдим, Хынзирәк ингилаб комитәсини исә Гаракин Саилјан тәмсил едирди. Јыгынчагда һәр ики кәндин адамларынын нүмајәндәси иштирак едирди.

Биз мүбаһисәни чох асаылыгла һәлл етдик. Чүнки ермәниләр дә, азәрбајчанлылар да коммунист кими, гаршыларында дуран вәзифәни ајдын баша дүшүрдүләр. 1920-чи илин јанварында вә мартында баш вермиш ганлы һадисәнин гаршысыны ала билмәдикләриндә көрә нидә хәчәләт чәкирдиләр.

Ермәни коммунистләри баш вермиш һадисәләр нәтичәсиндә дашнагларын азәрбајчанлы кәндләринин дағытдыгларыны нәзәрә алараг, азәрбајчанлы кәндиләрин етнмәдины итирмәмәк вә дашнаг-мүсават һакимијәтинин ағыр нәтичәләринин тез арадан галдырмаг үчүн чох күзәштә кетдиләр.

Зәнкәзурун һәнијә вә кәнд ингилаб комитәләри пар-

тија тәшкилатларынын рәһбәрлији алтында һәр јердә ингилаби гәјда-ғанун јарадыр, бәјләрин, мәликләрин, голчоматларын, килсә вә мәсчидләрин торпағыны алыб, аз торпагы кәндиләрә верирдиләр.

Зәнкәзурда Гызыл Орду һиссәләри дәјишилирди. Шәрант елә кәтирмишди ки, бурада 32-чи дивизијанын вә јеничә кәлмиш 28-чи пијада дивизијанын чох кичик һиссәләри галмышды.

Дашнаглар бундан истифадә едәрәк Гафанда вә Сисијанда ејни вахтда гиям галдырдылар. Гызғын вурушмада бригада һәрби комиссары А. И. Леонов, Гафан ингилаб комитәсинин сәдри Бағрат Артујан вә милис рәнси Акол Мкртычјан өлдүрүлдү.

Зәнкәзурда дашнаг силаһлы гүвәләринин башчысы кенерал Нжде Гафаны зәбт етдикдән сонра, өз гулдур дәстәсини Коруса јеритди. Бу вахт Даралакөз гәзасындан Сисијана гәјытмыш кенерал Дро да өз сүвариләри илә Коруса һүчүм етди. Ијулун 30-да дашнаглар Корусу тутдулар. Августун 7-дә Гызыл Орду һиссәләри өзләрини јетириб, дашнаглары эзәрәк, керн отуртду вә Корусу азад етди.

Һава, јерин мөшәлик вә дағыл олмасы дашнаглара көмәк едирди. Онлар һәлә дә һакимијәтләри алтында олан Сисијан, Гафан вә һәтта Мығри рајонларынын кәндләриндән силаһлы гүвә топлајырдылар.

Белә ағыр бир шәрантдә Зәнкәзур гәза партија тәшкилатынын гурултајы чағырылды. Гурултај 1920-чи ил декабр ајынын икинчи јарысында Корусда ачылды. Гурултајын ишинә Арменак Гаракөзов рәһбәрлик едирди. Гурултајын нүмајәндәләри Зәнкәзурун һәм ермәни, һәм дә азәрбајчанлылар һиссәсиндән олан партија тәшкилатларынын нүмајәндәләри иди.

Гурултај гәза комитәси сечди. Комитәнин рәјасәт һејәтинин үзвләри булар иди: Акол Комари, Христофор Мкртычјан, Мағич Машурјан, Оруч Бабајев, Кәрим Искәндәров, Ајрапет Татјан вә бу сәтирләрин мүәллифи.

Лакин гурултај гуртарандан бир нечә күн сонра дашнаглар јенидән Корусу тутдулар. Гызыл Орду һиссәләри Гарабаға чәкилди. Бу чәкилмә заманы Мағич Машурјан дашнаглар тәрәфиндән өлдүрүлдү. Бир нечә күн габаг исә Сисијанда корусла Христофор Мкртычјан вә чекист Беник Сәркисјан дашнаглар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү.

Коммунистларин бир hissəsi Гызыл Орду илэ Гарабага, бəзилəri Бақыја кетди. Бир hissəsi исə Губадлыја көчдү. Коммунистларин чоху Зəнкəзурда кизли ишə кечмэли олду.

1921-чи ил январын икинчи жарысында Губадлыда јенидэн гəза партија гурултајы чағырылды. Корусда сечилмиш гəза комитəsi дағылдығы үчүн јенидэн гəза комитəsi сечмэк лəзым иди. Гəза партија комитəсинин јени тərкибинə сечилмиш јолдашлардан бир нечəsi бунар иди:

Нүсəјн Абдулла оғлу Абдуллајев — кəндли оғлу иди, Мəзмəзək кəндиндэ анадан олмушду, 1917-чи илдэн партија үзвү иди; Әли Ағамəли оғлу Әмирасланов — Балаһсəили кəндиндэ анадан олмушду, Корус мəктəбиндэ, сонра исə Шамахы реалны мəктəбиндэ охумушду, 1920-чи илдэн партија үзвү иди; Оруч Бабајев — Дəмирчилэр кəндиндэ анадан олмушду, кəндли иди, Корус мəктəбини вə Јелизаветполда (индики Кировабад) сənэд мəктəбини гуртармышды, 1920-чи илдэн партија үзвү иди; Јегə Газарјан — Корусда анадан олмушду, 1919-чу илдэн партија үзвү иди, вəтəндаш мұһарибəsi заманы дашнаглара гаршы мұбаризэдэ иштирак етмишди, кизли Корус партија тəшкилатынын эн фəал иштиракчыларындан иди; Арсен Кјарунтс — Корусда анадан олмушду, 1919-чу илдэн партија үзвү иди, вəтəндаш мұһарибəсиндэ вə кизли партија ишиндэ фəал иштирак етмишди; Савалан Ширинов — јохсул кəндли иди, Шаһвердилэр кəндиндэ анадан олмушду, 1919-чу илдэн партија үзвү иди, вəтəндаш мұһарибəсинин иштиракчысы олмушду, кəнд коммунист өзəклəринин илк јарадычыларындан бири иди.

Гурултајда мəни гəза партија комитəсинин катиби сечдилэр.

□

Гызыл Орду hissəлəri Зəнкəзурдан чыхандан сонра, гəзанын јүз ијирми километрлик гəрб сəрһəдди бојунча дашнаглар дајанмышды. Гəза чəнубдан Иранла һəмсəрһəд иди. Бурада дəвлət сəрһəддини горујан јох иди. Буна көрə дə Араз чајы бојунча 35 километр мəсəфэдэ Гарадаг (Иран) гулдурлары түгјан едирди.

Гəзанын Шушаја вə Бақыја јолу, шимал-шəрг hissəsi, Әлјанлы кəндиндэ мəскən салмыш бəјүк гулдур дəстəsi тərəфиндэн тамам кəснлмишди. Гулдурлар бүтүв

јола нəзарət едир, нə гəзаја, нə дə гəзадан һеч кəsi вə һеч нə бурахмырдылар. Тəпəдэн дырнағадək силаһланмыш гулдурлар һəkəri чајынын сол саһилиндэ Јусуббəјлидэн Мүсəлманларадək сојгунчулуғ едир вə гырғын тərəдирдилэр.

Дижэр бəјүк гулдур дəстəsi, Дунјамалы Јүзбашынын (кечмишдэ Гарјакин гəзасында јүзбашы олмушду) вə Кечэл Казымын дəстəsi Араз чајындан тутмуш Тумас дағларына гэдэр Кəјən чəллəриндэ түгјан едирдилэр. Бу дəстэдэ јүз ијирмијə гэдэр атлы вар иди. Онлар габағларына ким чыхса, миллијəтиндэн асылы олмајарағ, гијмətли нəји олса тутуб алырдылар.

Сојгунчулуғ чох вахт өлүмлэ гуртарырды. Бунардан əлавə, гулдурлар вəзифəли шəхслəri вə коммунистлəri өлдүрүрдүлэр.

Нə Бақы илэ, нə дə гоншу Шуша илэ телефон, телеграф əлағəsi јох иди.

Белəликлэ, силаһлы дүшмən гүввəлəri Совет һакимийəти гурулмуш кичик Губадлы гəзасыны һэр тərəфдэн араја алмышдылар.

Инкилтərə вə АБШ тərəфиндэн гызышдырылан дашнаглар 1920-чи ил сентјабрын 24-дэ Бардиз вə Кетекə јахынлығындакы түрк гошунларына һүчум етдилэр.

Буну көзлəјөн, сəфəрбэрлији гуртармыш түрк гошуну дашнагларын һүчумуну дəф едэрək, əкс һүчума кечди. Сентјабрын ахырында түрклэр Сарыгамышы, Мəрдəлэки тутдулар вə Ермənистанын ичəрилəринə доғру ирəлилəмəјə башладылар.

Инкилис-Америка империалистлəринин һесабына көрə түрк ордусу бир гэдэр дə ирəлилəјиб, о заман Азэрбајчавда олан Гызыл Орду hissəлəri илэ тоғгушмалы иди.

Түрк гошуну руһдан дүшмүш дашнағ ордусунун чидди мұғавимəтинə раст кəлмэдэн, октјабрын 20-дэ Карс галасыны, нојабрын 7-дэ исə Александропол шəһəрини тутду.

Түрк гошунунун Ермənистаны тамам ишғал едəчəјини көрүб, — бу исə Совет фəһлэ-кəндли һөкүмəтинин мənəфəјинə ујғун дејилди, — Совет һөкүмəти нојабрын 11-дэ јенидэн Ермənистан вə Түркијə һөкүмəтинə өз вəситəчилијини тəклиф етди.

Нојабрын 18-дэ он күнлүк сүлһ мұғавилəsi бағланды.

1920-чи ил нојабрын 28-дә Диличанда Ермәнистан фәлә сифи вә зәһмәткеш кәндиләри ингилаби комитә жаратды. Ертәси күн комитә Ермәнистан Совет Сосналист Республикасы ярадылмасы һаггында декларасија верди. Ики күн сонра, 1920-чи ил 2 декабрда, Ермәнистан ССР-ин суверенлији һаггында РСФСР илә Ермәнистан ССР арасында мугавилә бағланды.

Беләликлә, Ермәнистанда совет һакимијјәти гурулду.

□

Бир гәдәр сонра Зәһкәзурун Татыв кәндиндә дашнаглар «Азад сјуник һөкүмәти» тәшкил етдиләр. Бу «һөкүмәт» өзүнә игамәткәһ Корусу дејил, чох арха вә тәбиәт етибарилә мүдафиә үчүн чох әлверилши јер олан Татывы сечди. Дашнаглар халға дејирдиләр ки, Татыв ермәни халгынын гәдимлијини тәчәссүм етдирир (Сјуник ады да бурадандыр), онларын дедијинә көрә куја бурада олан ермәни монастырларынын мүгәддәс вә гәдим олмасы кәнди алынмаз едир. Татывда 932-чи илдә тикилмиш монастыр вар иди. Бу монастыр 1931-чи илдә зәлзәләдән дағылды.

Ермәнистан әлләриндән чыхдыгдан сонра, дашнаглар кичик Зәһкәзурун ермәниләринә пәнаһ апардылар. Онлар үмид едирдиләр ки, мөһүмат зәһәри вә гәдим кечмишләри илә халгын башыны думанландырачаглар.

Дашнаглар Татывда чохлу фитнәкар мәзmunлу вә рәгәләр чап едирдиләр. Онлар азәрбајчанлыларә мұрачәтлә јазырдылар: «Болшевикләри говун, әл-әлә вериб, болшевикләрин јолуну кәсәк!» Әлбәттә, бунлар һеч бир нәтичә вермәди.

Дашнагларын бурада олан силаһлы гүввәләри зәһкәзурулулар үчүн бөјүк тәһлүкә иди. Дашнаглар мәркәзләри Татыв олмага Зәһкәзур гәзасынын бүтүн кәндләриндә өз һакимијјәт органларыны бәрпа етмишдиләр.

Биз, кизли ишләјән коммунистләр, һәмишә ајыг олмага мәчбур идик вә ермәни јолдашларын васитәсилә Корусу, Хызырәји вә Шинһери нәзәрәт алтында сахлајырдыг. Онларын васитәси илә биз кенерал Нжденин орада нә иш көрдүјүндән вә кәндиләрин әһвали-руһијәсиндән хәбәр тутурдуг.

Китабда Зәһкәзур коммунистләринин Азәрбајчан партија тәшкилатлары илә нечә чәтти бир шәрәнтдә әлә-

гә сахладыларыны көстәрән характерик эпизодлар вериләчәк. Дашнаг гошунларынын сајы вә тутдуғу мөвгә барәдә бүтүн мә'луматлар Шуша гәза партија комитәси васитәсилә Азәрбајчан К(б)П МК-ја чатдырылырды. Бу мә'луматлар әсасында мән, 1921-чи илнн мајында, Бақыда, Азәрбајчан К(б)П МК јанында Ермәнистан партија тәшкилатынын рәһбәр ишчиләри Саақ Амбартсумјанын, Јеремј Бакунсуи, Ајрапет Татјанын дахил олдуғу Ермәнистан К(б)П МК-нын нүмәјәндәләринә хүсуси мә'лумат вердим.

Дашнагларын әразисиндә олан хызырәкли коммунист-кәндиләрдән тәшкил едилмиш кәшфијјат дәстәсинә чәсур кәшфијјатчы, 1918-чи илдән партија үзвү, дашнаг әксингилабчыларына гаршы силаһлы чыхышын фәал иштиракчысы Аршак Балајан башчылыг едирди. Оун кәшфијјат дәстәсинә — Гукас Јузбашјан, Григори Балужан, Бахши Арушанјан, Тевос Шахназарјан, Матевос Асатурјан, Гаракин Диләнчијан вә Гаракин Кјалуите дахил иди.

Дашнагларын бүтүн чидд-чәһдләринә бахмајараг, Аршак Балајан Хызырәјә кирир, гошунун сајы, тутдуғу мөвгә вә гурдуғлары истәһкам барәсиндә бизә мә'лумат кәтирирди¹. Бир дәфә Балајанын үч коммунистдән ибарәт дәстәси кәнддән чыхаркән дашнагларын бир ротасы онлары мұһасирә едир. Бүтүн күнү атышырлар, анчаг јенә дә ахшам гаранлыг дүшәндә кәшфијјатчыларымыз мұһасирәдән чыхырлар. Бундан сонра дашнаглар өз пуллары илә Балајанын башы үчүн бир нечә милјон пул вә'д етдиләр.

Бир дәфә Аршак Балајан карванла Шушаја кедән бир дәстә партизаны гуртармышды. Карван Губадлы кәндиндә дүзәлдилиб, әрзаг кәтирмәк үчүн Шушаја кедирди. Дашкәнд кәндиндән олан Николај Ајријанын башчылыг етдији јени тәшкил олуимуш партизан дәстәсинә гошулмаг үчүн карванла бирликдә бир дәстә ермәни јолдашлар да кедирди. Партизан дәстәси, Тодорскинин команданлыг етдији Гырмызыбајраглы Гафгаз корпусунун сәрәнчамында иди. Сонралар Азәрбајчанда совет ишчиси кими мәшһур олан Свиридов исә корпусун комиссары иди.

¹ Балајаны вә онун јолдашларыны Әлигулуушағы кәндиндән олан коммунистләр — Әбдул Чәфаров, Чәлал Мусајев вә б. гаршылар вә јола салардылар.

1921-чи ил мајын 5-дә Шушаја кедән карваны гулдурлар Акара кәндиниң јанында мұнасираја алыб, бүтүн силаһлары тәһвил вермәји тәклиф едирләр. Лакин партизанлардан башга карванчыларын һеч бириндә силаһ јох иди.

Карванчылардан бири гулдурларла данышмаға башлајыр вә төләб едир ки, јолдан чыхсынлар. Гулдурлар билдириләр ки, онлар партизанлары тәрк-силаһ етмәк истәјирләр. Булар бурада беләчә данышаркән, Аршак Балајан хәлвәтчә јахындакы чајы адлајыб гулдурларын архасына кечир вә орадан көзләнилмәдән онлара атәш ачыр, белә агыллы бир тәдбирлә гулдурлары карвана јол вермәјә мәчбур едир.

□

Губадлы гәза партија комитәсиниң үзвләри Јеҗо Газарјан вә Арсен Кјарунтс Корусла әлагә сахлајырдылар. Кечә биз онлары дашнагларын әразисиндә олан Мағанчух кәндиниң јанында Амбарсум бәјин бағына гәдәр јола салыр, кери гајыданда исә шахталы гыш олмасына бахмајараг, бир адамын көрәчәјиндән горхараг, көрпүдән кечмәјиб, гуршагадәк суја кирир, Бөркүшадын дајаз јериндән кечирдик.

Белә вахтлар Имран Мәммәдовла мән һәр сәһәр сәбирсизликлә ишарә көзләјирдик. Сәһәрин ала торанлығында Күрчүдүјә үч-дөрд километр галмыш Јеҗо Газарјан онатыландан ики дәфә атәш ачыр, бунунла да Корусдан сағ-саламат гајытдығыны бизә билдирди.

Дашнагларын әразисиндә олан Шинһер кәнди илә коммунистләрдән Аршак Арамјан, Арсен Агасијан, Парсег Аракелјан, Сукес Агасијан, Гукас Мкртычјан, Татевос Абкарјан, Асатур Хуршидјан, Авак Агамалјан, Серкеј Багдасарјан, Арутјун Товмасјан әлагә сахлајырдылар. Бу јолдашлары биз дүшмән әразисинә Мәзрә кәндиндән јола салырдыг, орада онлары бизим нүмајәндәмиз Таһир һәзијев гаршылајыр вә јола салырды.

Бу дәстәнин үзвләриндән Сукес Агасијан дашнагларын јалан сөзләринә алданды, јолдашлары илә кери гајытмады, Шинһер кәндиндә галды. Бир нечә күндән сонра ону тутуб, Татыв кәндинә көндәрдиләр. Дашнаглар ону дири-дири Татыв монастырынын о вахт олдуғу јердән учурума тулламышдылар.

Дашнаглар һисс етдикдә ки, азадлыг ордусу олан Гызыл Ордунун хејринә кәшифијат ишләри апаран коммунистләрдән өз әразиләрини мұдафиә едә билмәјәчәкләр, ән алчаг фитнәкарлыға әл атмаға башладылар. Онлар Мәзмәзәкдә кизләниши Амбарсум Тер-Оханесјаны¹ чағырыб, она Корусда ачыг јашамаға имкан вердиләр. Амбарсум өзүнү коммунист кими гәләмә вермиш, сонра исә куја өз марксист мәсләкниниң зијанлы олдуғуну баша дүшәрәк, нәһајәт, христијан монастырына гајытмышды. Кешин Корусда, ермәни килсәсиндә, чамаатын көзү габағында Тер-Оханесјанын кұнаһыны бағышлатды вә е'лан еләди ки, көнүллү олараг христијан дининә гајыдан һәр бир коммунистин кұнаһы бағышланачагдыр.

Дашнаглар Шинһер вә Хынзирәк кәндини гырмызы кәнд адландырды. Доғрудан да бу кәндләр һәмишә болшевикләрин дајагы олмуш вә хејли ингилабчы вермишди. Бақы тәшкилатынын көһнә коммунистләри, 1904—1905-чи илләрдән партија үзвләри — Андриас Апријан, Александр Багдасаров, Магич Арзанјан вә башгалары Хынзирәк кәндиндән чыхмышдылар.

Гәза комитәси дашнагларын Шинһер вә Хынзирәк кәндинә мұнасибәтиниң билдијинә көрә, һәмин кәндләрдән олан коммунистләрин һәбс олунмаг вә өлдүрүлмәк тәһлүкәси олдуғу үчүн онлара тәклиф етди ки, ораја гајытмасынлар. Лакин әнләләриндән никаран галан јолдашлар кәндләринә гајытмаға мәчбур олдулар. Гајытдыгдан сонра Мосес Агасијаны вә Абкар Абкарјаны мөһкәм (һәрәсинә 100 зогал чубуғу) дөјмүшдүләр. Буна бахмајараг онлар Губадлыда олан ермәни коммунистләри әлә вермишдиләр.

Хынзирәкдә олан дашнаг забити, оғулары бизимлә олан једди гочаны чағырыб килсә вә кенерал Нжденин адындан дилә тутмушду ки, евләринә гајытмаг үчүн өз оғланларына тә'сир етсинләр. Дашнаг, гочалара сөз вермишди ки, онларын оғланларыны дөјмәјәчәкдир. Экс һалда, гочаларын әиләсини мөһв етмәклә һәдәләмишди.

Гочаларын једдиси дә Әбдүлчә кәндинә, бизим јанымыза кәлди. Онлар бир һәфтәдән артыг бурда галдылар,

¹ Тер-Оханесјан 1922-чи илдә кәч коммунист, гәза комитәси рајасәт һејәтиниң үзвү Молла Әһмәдди кәндиндән олан Очағтулу Мусажевни өлдүрүлмәсини тәшкил етдији үчүн 1924-чү илдә ифаза едилди. Буна көрә о 1924-чү илдә Јереванда күлләләнди.

жалварыб огланларыны евларинэ гайтармаға чалышдылар.

Ахырда гочалар элачсыз галыб Хынизрәјә гайтдылар. Оиларын һамысыны һәбс едиб, бәрк дөјмүшдүләр. Севи Шаһнәзәрјаны исә дашнаглар өлдүрмүшдүләр. Аршак Балајанын арвады Маргаританы вә Макар Агабајанын анасы Тәзәкүлү дә бәрк дөјмүшдүләр.

1921-чи илин мајында Гызыл Орду Даралакөз вә Гарабаг тәрәфдән Зәнкәзура јахылашан вахт да дашнаглар Губадлы гәзасында олан коммунистларин тутуб күлләләмәјә чалышырдылар. Бунун үчүн оилар коммунистларин аталарыны: Серкеј Богдасарјанын атасы Худабахышы, Татевос Абкарјанын атасы Галусту, Татевос Аконјанын атасы Артүнү вә Аршак Абрамјанын тардашы чаван оглан Александры Хаилыг кәндиңә, бизим јанымыза кәндәрмишдиләр. Коммунистларин гоһумларыны биз керн гайтмаға гојмадыг. Бир нечә һәфтәдән сонра оилар партизаниларла кедиб өз кәндәринин дашнаглардан азад олунмәсында иштирак етдиләр.

Ермәнистанда совет һакимијәтинин мүвәггәти чәтинликләриндән истифадә едәрәк, дашнаглар империалист һөкүмәтларин јахындан көмәји илә әксингилаби гијам галдырыб, 1921-чи ил февралын 18-дә Јереваны тутдулар.

Белә сон дәрәчә чәтин һәрби-сијаси вәзијәттә дашнаглар Губадлы гәзасыны әлә кечирмәк үчүн Зәнкәзурда һәр чүр тәдбирләрә әл атырдылар. Дашнаглар мүсаватчы-бәј үнсүрларин көмәји илә өз архаларыны коммунистләрдән тәмизләмәјә, Губадлының чәрәји илә гошунларыны тәмин етмәјә вә тезликлә оилары, Гызыл Орду тәрәфиндән мүһасирәјә алынмыш Јереваны хилас етмәк үчүн кәндәрмәјә чалышырдылар. Бундан әлавә, оилар Зәнкәзурда олан гошунларының бир һиссәсини Гарабаға, орада ағалыг еләјән фырылдагчы Теванын көмәјинә кәндәрмәк истәјирдиләр. Теванын архасында Гарабағда совет һакимијәти әләјинә әксингилаби гијам галдырмаға чалышан гәддар дашнаглар (Армеиак Тер-Давиделјан вә б.) кизләнмишдиләр.

Мәһз бу мәгсәдлә «Азад Сјуник һөкүмәти» Јеревандан, дашнагларын башчыларындан, тапшырыг алмышды ки, Губадлының әксингилабчы һиссәси илә — бәјләрдә, голчомагларла, мүртгәчә руһавиләрдә вә с. достлуг әлагәси јаратсын. Ајдындыр ки, Зәнкәзур дашнаглары, Губад-

лыда коммунист тәшкилатларыны дағымағы вә бурада әксингилабчы мүсават һакимијәти јаратмағы бу достлугун әсасы һесаб едирдиләр.

Бу мәгсәдлә кенерал Нжде 1921-чи ил мартын 21-дә Коруса јахын олан Азәрбајҗан кәндәринин «нүмајәндәләринин» јығынчағыны чагырмағы гәрәра алды.

Биз бу јығынчағын чагырылачағыны Хочаһанда ешитдик. Гәза партија комитәси мәнә, Јего Газарјана вә Көјүш Нүмбәтәлијевә тапшырды ки, кәндләрә кедиб, дашнагларын бу фитнәкарлығыны позаг.

Кенерал Нжде јығынчаға «нүмајәндә» сечмәк үчүн Ејвазлылар кәндиңә бир дәстә дашнаг кәндәрмишди. Биз ора кәләнәдәк дашнаглар үч нәфәр «нүмајәндә» сечмишдиләр. Ејвазлыдан Ејвазбәјову, Ширнухудан һачы һәшимя, Мәлик Әһмәдлидән исә варлы малдар Кәрбәләји Ағамәмәди.

Јолдашлар кәндләрдән гайдыб бизә бу барәдә хәбәр вердиләр вә билдирдиләр ки, дашнаглар әһалинин азәрбајҗанлылар һиссәсиндән сечдикләри «нүмајәндәләри» өвләри илә көтүрүб апарылар. Биз сабаһы күн Нжденин јанындан гайтмыш «нүмајәндәләрдә» көрүшүб, оиларын кенералла көрүшүнүн нә илә гуртардығыны өјрәндик. Нжде «нүмајәндәләрә» бәхшиш пәјламыш вә сөз вермишди ки, әкәр азәрбајҗанлылар дашнагларла бирләшсә, дашнаг гошунларыны Гарабаг дағларына чыхарыб, Совет гошунуну Зәнкәзура кирмәјә гојмајачаг. Сонра кенерал «нүмајәндәләрә» билдирмишди ки, әкәр оилар бүтүн шәртләрә әмәл етсәләр, инкилисәр сөз верир ки, Тәбннәдә олан анбарларындан чохла сәнәјә маллары кәндәрәчәк вә Зәнкәзурда боллуг јарадачаглар.

Кенерал «нүмајәндәләрә» билдирмишди ки, белә бир јығынчаг апрелин 6-да Агарака да олачагдыр.

Мартын 31-дә биз Доидарлыда јығынчаг чагырдыг. Шаһсуварбәј Кәләнтәрову вә Бәһлул Әфәнди Бәһчәти дә дәвәт етдик. Чүнки оилар апрелин 6-да Агарака кедиб, орада данышыглары поза биләрдиләр. Һәр һалда биз, бу јығынчағын тәшәббүскарлары — Оруч Бабајев, Јего Газарјан, Нүмбәтәлијев вә мән — аз да олса, буна үмид бағлајырдыг. Чүнки Агарака јахын кәндләрдә нүфузумуз аз олдуғу үчүн ораја коммунистләри кәндәри билмирдик, јолдашларымызы итирмәкдән горхурдуг.

Биз билирдик ки, Бәһлул Әфәнди вә Кәләнтәров истә-

сәләр чох адамы кеңерал Нжденин јанына јығынчаға кетмәјә гојмазлар.

Јығынчагда мән вәзијјәти әтрафлы изаһ едиб, «нүмајәндәләрдән» хаһиш етдим ки, Нжденин планыны позмаға чалышылар.

Биринчи Бәһлул Әфәнди чаваб верди:

— Биз билирик ки, һәр бир һөкүмәт мөјјән мүддәт бөһран кечирир. Көрүнүр, инди, Совет һакимијјәтинин дә бөһраны башлајыб, она көрә биз кәрәк ајры һөкүмәт кәләнә гәдәр гајда-ғануну көзләјәк.

Бу фитнәкар чыхыша мән белә чаваб вермәли олдуми

— Әкәр сиз Гызыл Ордунун мүвәггәти олараг бир гәзадан чәкилмәсини Совет һөкүмәтинин бөһраны һесаб едирсинизсә, чох јанылырсыныз. Јахын күнләрдә Зәнкәзурда Совет һакимијјәти гурулачагдыр. Биз сизә зор еләмирик. Анчаг сиз, халгынызын мәнәфејини һәр шејдән үстүн тутурсунызсә, бизә көмәк етмәлисиниз. Бир ил бундан габаг бу кеңерал Нжденин нә ишләр тутдуғу сизә мә'лумдур, инди исә о, азербәјчанлылара «достлуг әли» узадыр.

— Бизим дүшмәнимиз ермәниләр дејил, дашнаглардыр. Ермәни коммунист Газарјан бурда бизим јанымыздадыр. Сизә мә'лумдур ки, коммунист ермәниләр дашнаглара гаршы амансыз мүбаризә апарырлар.

Чәтинликлә дә олса, ахырда бу ики нәфәр, кеңерал Нжденин мүшавирәсини позмаг үчүн әлләриндән кәләнә едәчәкләринә сөз вердиләр.

□

Апрелин 6-да ахшам Хочаһан кәндиндә АҚ(б)П гәзә комитәси рәјасәт һејәтинин ичласы олду. Ичласда Әли Әмирасланов, Нүсәји Абдуллајев, Гара Илјасов, Кәрим Искәндәрөв, Гулу Әбдүләзимов, Савалан Ширинов, Јегә Газарјан, Ләтиф Шәфијев, Арсен Кјарунтс, Оруч Бабајев, Аршак Балјан вә Әли Шаһмурадов иштирак едирдиләр. Ичласда дашнагларла мүсаватчыларын дилбир ола биләчәкләри тәһлүкәси мүзакирә едилди, онлар Агарақла данышыб, бизи мүһасирә едә биләрдиләр. Ичлас сәһәрә гәдәр чәкди.

Сәһәр көзләнилмәдән Чинкиз Илдырым атлы кәлди. О, гулдурларын түгјән еләдији Гарјакин гәзасыны кечәтәк кечиб кәлмишди. Чинкиз АҚ(б)П МК-нын советләрә

сечкиләр һаггында тапшырығыны бизә јетирди. Биз гәзада вәзијјәт барәдә Чинкизә мә'лумат вердик. О өлкәнин дахили вә харичи вәзијјәти илә бизи мүфәссәл таныш етди.

О деди:

— Дашнагларын силаһлы һиссәләри Гызыл Ордунун тәзјиги илә кери чәкилир, тезликлә Даралакәздән сонра, Загафгазијада әксингилабын сон јувасы олан Зәнкәзур азад едиләчәкдир. Биз билирик ки, сизин вәзијјәтиниз чох чәтиндир, лакин бу чәтин күнләр чох аз галыбдыр. Көрдүјүнүз кими, партијанын мәркәзи комитәси бу чәтин күнләрдә белә имкан тапыб сизинлә әлағә сахлајыр. Мән хусуси тапшырыгла кәлмишәм: нечә олурса-олсун сизин јанымыза кәлим, дедикләримиз сизә чагдырым, бәзи сөзләр дә дејәчәјәм.

Советләрә сечкиләр мәсәләсинә кечәркән, Чинкиз Илдырым нәзәрдә тутулан сечки системинин маһијјәтинин, ингилаб комитәсинин советләрлә әвәз етмәјин зәрури олдуғуну бизә изаһ еләди. О, гејд етди ки, вәтәндаш мүһарибәси давам еләдији үчүн гәзада бизим ингилаб комитәләри өз ишләрини көрүб гуртара билмәмишләр. Тубадлы истисна тәшкил еләјә билмәз, она көрә, бүтүн коммунистләри Советләрә сечкиләр кечирмәјә чәлб етмәк ләзимдыр.

Чинкиз Илдырымның Азербәјчан Совет Сосналист Республикасының нүмајәндәси кими кәлмәси Гызыл Ордунун Гарабағдан чәкилиб кетмәси барәдә дашнагларын јайдыглары шајиәләрини тамам јалан олдуғуну көстәрди вә гәзанын чамаатыны руһландырды. Советләрә сечкиләри кәндиләр Совет һакимијјәтинин мөһкәмләнмәси әләмәти кими гијмәтләндирди.

□

Кеңерал Нжденин јанына Агарақа мүшавирәјә хејли азербәјчанлы кетмишди. Булар Хочаһан, Минчиван, Хурама, Искәндәрбәјли вә дикәр кәндләрдән олан анти-совет әһвали-руһијјәли, зәһмәткешләрин ингилабчы тәбәгәсинин, илк нөвбәдә коммунистләрин әлејһинә фәал мүбаризә апармаға һазыр олан бәјләр вә голчомаглар иди.

Кеңерал Нжде деди ки, Совет һөкүмәти илә мүһарибәдә дашнаг Ермәнистаны тәк дејил. Түркијәни бу мүһарибәјә чәлб едәчәк инкилис-Америка империалистләри онларын архасында дајанмышдыр. О, билдирди ки, аме-

рикалылар və никилисләр Ермәнистанын әһалисини белә әрзаг вә сәнајә маллары илә, ордуну исә силаһ вә палтарла тәмин едирләр.

Аптанта империалистләри, доғрудан да, дашнагларын гошунуну лазым олдугундан да артыг әрзаг вә силаһла тәмин едирди. М. Б. Траскунов «Гафгазскаја Краснознаменнаја» китабында архив сәнәдләринә әсасланараг јазыр:

«Дашнаг ордусу Америка чөрәји јејирди. Јалныз 1920-чи илин ијулунда АБШ Ермәнистана 50 мин әскәр үчүн әрзаг, силаһ вә һәрби сурсат көндәрмишиди.

АБШ-ын дашнаглара белә јахынлыг еләмәси Инкилтәрәјә, Франсаја, Италијаја вә диқәр империалист һөкүмәтләрә Јахын шәрғдә, Загафгазијада вә Ермәнистанда әрази зәбт етмәјә мане олмурду. Ллојд-Чорч һөкүмәти дашнаг ордусунун дөјүш габилијјәтини јүксәлтмәк гајгысына галараг, 1920-чи илдә она 40 мин әскәр үчүн силаһ вә палтар көндәрмишиди, Франса исә 10 мин түфәни вә 10 милјон патрон вермишиди».

Биз билирдик ки, Зәнкәзурда кәндиләр әрзагдан корлуг чәкирләр. Бу, кенерал Нжденин мартын 27-дә Корусда Губадлы гәзасынын әксингилабчы нумәјәндәләри илә кечирдији мушавирәдән сонра, ермәниләр тахыл алмаг үчүн тез-тез Азәрбајчан кәндләринә кәлмәјә башлајанда, даһа ајдын һисс олунду.

Дашнаг гулдур дәстәләринин өзбашывалыгы, Загафгазијанын башга халглары арасында гардаш гырғыны салмалары, бүтүн кишиләрин учдан тутма дашнаг ордусуна сәфәрбәр едилмәси — бүтүн булар ермәни халгынын һәјәтыны чох агыр вә дөзүлмәз етмишиди. Ермәни кәндиләри белә агыр вәзијјәтдә олдуглары үчүн даһа шәһәрә тахыл көндәрмирдиләр.

1920-чи ил сентјабрын 4-дә Бақыда чағрылмыш Шәрғ Халглары гурултайына Ермәнистан зәһмәткешләри нумәјәндәләринин көндәрдији бәјанәтдә дејилир:

«Ермәнистан игтисади чәһәтдән олдугу кими, мә'нәви чәһәтдән дә дүшкүнләшмишиди, о, ири аддымларла учурума кедир. Ермәнистанын фәһлә-кәндли күтләси маузерчи-гулдурларын көмәји илә сон дәрәчә горхудулушдур»¹.

Кенерал Нжденин чағырдыгы мушавирәјә бир дә гајыдаг. Губадлы гәзасындан кәлмиш бәјләр вә голчо-

маглар, кенералын бош сөзләринә инанараг, түфәни вә хәтчәләрини ојнадараг, дашнаглара һәр чүр көмәк едәмәкләринә сөз верирләр. Анчаг бу гәрибә мушавирәнин ахырында Искәндәрбәјли кәндиндән олан гоча Аслан бәј Султанов сөз истәјир:

— Чәнаб Нжде, кәрәк унутмајасыныз ки, сизин команданыз алтында олан дашнаг ордусунун бурада јүзләрдә кәнди мәһв етдији, чохлу силаһсыз бәдбәхт адамлары күлләләдији һәмин ганлы һадисәләрдән һеч бир илдә кечмәјиб. Мән сизә билдирәм: мүсәлманлар сизә инанмырлар вә инди бурада мејдан охујан бу башыбош адамларын архасынча һеч ким кетмәјәчәк.

Бу чыхыш бура топлашанлары, хүсусән кенерал Нждени ајылдыр, о һәмин дәгигә дөнүб, евә кедир.

Аслан бәј чох да варлы адам дејилди. О, шәрғ әдәбијјәти классикләрини: Фирдовсини, Сә'дини, Һафизи, Өмәр Хәјжамы чох јахшы билирди. О, милләтиндән вә дининдән асылы олмајараг адам өлдүрмәји он бөјүк чинајәт һесаб еләјирди. О, күнаһсыз инсанларын ганыны сел кими ахыдан, инди исә һәр шеји унутмуш кими, адамлары болшевикләрин әләјинә бирләшмәјә чағыран бу һәрбчи адамы көрмәк белә истәмирди.

Беләликлә, Нжде илә азәрбајчанлы әксингилабчыларын данышыгы баш тутмады. Буну бизә Агаракда мушавирәдә иштирак етмиш бир нәфәр данышыды. Тәкәббүрлү Аслан бәј исә өмрүнүн сонуна кими бу барәдә һеч кәсә бир кәлмә данышмамышды.

Кенерал Нжденин јанында чағрылмыш мушавирәдән сонра дашнагларын тутдугу әразидән адамлар Азәрбајчан кәндләринә кәлмәјә башлады. Бир дөфә Јегә Газарјан, Көјүш Һүмбәтәлијев вә мән мешәдән чыхыб, Новлу кәндинә Көјүшүн евинә кедирдик. Бирдән бурада коруслу үч нәфәр ермәни көрдүк. Онлар бизи, хүсусән болшевик кими таныдылары Јегону көрүб, кетмәк истәдиләр, лакин биз онлары гајтардыг.

Бу үч нәфәрлә көрүшүмүз чох јеринә дүшдү. Сон бир нечә күндән бәри, јолдашларымызы итирәчәјимиздән горхараг, биз һеч кәси Коруса көндәрмәмишидик. Инди бу гәрара кәлдик ки, бу үч нәфәри чағырдыгымыз митингә апараг. Биз, гәзада дашнагларын нәзарәти алтында олан кәндләрдә јаранмыш вәзијјәт барәдә митингә кәндиләрә мә'лумат вермәли идик. Биз һесаб етдик ки,

¹ Шәрғ халглары журналы, № 1, Октябр, 1920-чи ил, сәһ. 49.

ичласа чагырылмыш үч ермәни бурада ешитдикләрини кедиб Корусда халга данышачагдыр.

Биз митингдә Совет республикаларынын бејнәлхалг вәзијјәти һаггында, Загафгазијанын үч республикасында олдуғу кими, бүтүн Русијада, һәмчинин Украинада, Белорусијада, Түркүстанда совет һакимијјәти гурулмасы барәдә данышдыг.

Биз дедик:

— Јалһыз бирчә Зәнкәзурда, бу кичичик јердә, дашнаглар ағалыг еләјир. Лакин ермәни халгы тезликлә Зәнкәзур чамаатына, һәјасызчасына өз халгынын мәнәфејини гәрбин империалистләринә сатан фырылдагчы-дашнаглардан азад олмаг ишиндә көмәк едәчәкдир. Вәтәндашлар, бу барәдә кимә бачарырсыһыз данышын, олар исә өз нөвбәләриндә гој һамыја билдирсинләр ки, Зәнкәзур тезликлә, ермәни халгынын гәддар дүшмәни олан дашнаглардан азад олачагдыр.

Чыхышымызы митингдә иштирак едән бүтүн кәндиләр, о чүмләдән коруслу гонаглар алгышладылар.

Дөрдүнчү фәсил

СОВЕТЛӘРӘ ИЛК СЕЧКИЛӘР

Гәза партија комитәсинин гәрары илә Зәнкәзуруи Губадлы даирәсиндә сечкиләрә рәһбарлик етмәк Ләтиф Шәфијевә вә мәнә тапшырылмышды.

Биз он күнүн әрзиндә Губадлынын бүтүн кәндләриндә Советләрә сечкиләри тәшкил етдик. Сечкиләр ачыг сәс вермә илә кечирилрди. Јыгынчаға топлашанлар сечкидән әввәл һеч кәсдән гөрхуб-чәкинмәдән ирәли сүрүлмүш намизәд барәсиндә өз фикирләрини сөјләјирдиләр.

Республиканын бир чох гәзаларындан фәргли олараг, Губадлы гәзасында гадынлар кишиләрдән јашынмырдылар, чадрасыз кәзирдиләр. Гызлар әр евинә көчәнә гәдәр үзләрини өртмәздиләр: олар әрә келәндән сонра дә јалһыз бир нечә ај јашынмырдылар. Буна көрә Губадлыда Советләрә сечкиләрдә гадынлар да иштирак едирди.

Бүтүн јыгынчагларда әсәсән совет һөкүмәтинин гурулмасында фәал иштирак етмиш адамлар — јохсул зә ортабаб кәндиләр депутат сечилрдиләр.

О заман бирбаша сечки системи јох иди. Кәнд Советләринә депутатлар сечиләркән, ејни заманда, даирә Советләр гурултајына нүмајәндәләр дә сечилрди. Даирә гурултајларында исә гәза Советләр гурултајына нүмајәндәләр сечилрди, орада исә өз нөвбәсиндә Азәрбајчан Советләр гурултајына нүмајәндәләр сечилрди.

Бүтүн кәндләрдә вә даирәләрдә сечкиләр, бир гәјда олараг, зәһмәткешләрин фәал иштиракы илә кечирилрди. Зәһмәт адамлары кәнддә, даирәдә, гәзада вә һәттареспубликада һакимијјәт башында кимин дурачагынын онларын ирадәсиндән асылы олдуғуну баша дүшдүкләри

үчүн төсадүфи адамларын, хүсусилә, бәј вә голчомаг «әләлтыларынын» намизәдләрини һеч нәдән чәкинмәдән, гәтијјәтлә рәдд едирдиләр. Кәндләрдә белә һадисәләр олурду.

Новлу кәндиндә, һалә мұзакирә башламамыш, сечкичләр бир ағыздан тәләб етдиләр ки, ким тәрафиндән исә намизәдлийи ирәли сүрүлмүш Чәфәргулу бәјин ады сијаһыдан силивсин. Әбилчә кәндиндә бир күндә кизләнмиш Һачы Тејмур бәји ичласдан чыхармыш вә ону сәс вермә һүгугундан мәһрум етмәк һаггында гәрарларыны протокола јазмышдылар. Чохлу бәј аиләси олан Хочаһан кәндиндә бәјләр бүтүн кәндлиләри сәс вермәк һүгугундан мәһрум етмәјә чалышмыш, ләкин нәтичәдә сијаһыдан өзләри силинмишдиләр.

Советләрә сечкиләр заманы дашнагларла да аз-чоҳ ачыг тоггушма олурду:

Биз сечки кечирмәк үчүн Тејмурмүскәнилдән Әлигулуушағына кетмәјә һазырлашырдыг. Көзләнилмәдән Көјүш Мәммәдов кәлди. О нағыл етди ки, дүнән ахшам Мәлик Әһмәдли кәндинә Хинзирәкдән бир нечә забитлә дашнаг капитаны кәлмишди. Балача бәј Гасымбәјов вә Әлигулуушағындан олан ики гачаг да онларла кәлмишди. Онлардан бири Көјүш Мәммәдова тапшырыб ки, бизим архамызча көз-гулаг олсун. Биз јухары кәндләрә кәләндә тез онларә хәбәр версин...

Гасымбәјов вәд еләмишди ки, бу хәбәрчилијин әвәзиндә Јего Газарјанын онатылан инкилис түфәнкини Көјүш Мәммәдова бағышлајачаг.

— Ушаглар, Јего Газарјанын түфәнки о гәдәр јахшыдыр ки, бојун гачыра билмәдим, — дејә Көјүш Мәммәдов сөзүнү зарафатла гуртарды. Көјүш дашнагларын Әлигулуушағында олдуғуну хәбәр вермәсинә бахмајараг, биз јенә дә ора келиб Советләрә сечки кечирмәји гәрар алдыг.

Биз дашнаг акеңтләриндән хәлвәт кәндә ахшам кирдик вә тез кәндлиләрин сечки ичласыны тәшкил етдик. Мәп сечкичләрә тәлиматы баша салдым вә Совет һөкүмәтинин наилијјәтләриндән данышмаға башладым. Бирдән тәләдән дырнагадәк силаһланмыш Балача бәј Гасымбәјовун өз дәстәси илә јахынлыгда дајандығыны көрдүм. Көрүнүр, онлар чоҳдан бизи иләјирмишләр. Инди исә бир кәнарда дајаныб бизә күлүрдүләр, санки дејирдиләр: «Ејби јохдур, ејби јохдур, сиз өз депутат-

ларынызы сечин, онсуз да бу јерләрдә болшевикләр олмајачаг».

Бу вахт мән дедим:

— Республиканын бәзи јерләриндә һалә дә елә адамлар вар ки, болшевикләрин, халг һакимијјәтинин гәти гәләбәсинә инанмырлар. О чүр адамлар сизин аранызда да, бу кәнддә дә вар. О чүр адамларә биз бу күн дејирик: нә гәдәр кеч дејил силаһынызы јерә гојун, халгә гаришын, сонра сизин үчүн пис олар.

Ичласа топланмыш кәндлиләр бир дәстә силаһы гулдурун јахында дајанмасынын тоггушмаја сәбәб ола билмәјини алајыб, онларә тәклиф етдиләр ки, бурада бош-бошуна мејдан охумасынлар, сағ-саламат чыхыб кетсинләр. Анчаг дашнаг акеңтләри јенә дә чыхыб кетмир, бир-биринин үзүнә бахыб күлүрдүләр.

Кәндлиләрлә силаһы дашнаглар сөзләшдикләри вахт дөрд нәфәр хәлвәтчә ичласдан чыхыб түфәнк кәтирмәк үчүн евләринә кетди. Мән, ачыг сәсә гојмаг үчүн намизәдләрин сијаһысыны тутурдум, анчаг һеч фикримдән чыхмырды ки: «бу саат атышма башланачаг. Нечә олсун?»

Дашнаг акеңтләри ичласда олан бир нечә кәндлинин әлиндә түфәнк көрүб, баша дүшдүләр ки, бу дәфә дә бир иш көрә билмәјәчәкләр, бәлкә дә ишләри даһа пис олачаг. Гачаглар чыхыб кетдиләр.

Ичлас гуртардыгдан сонра биз керә гајытдыг. Әлигулуушағындан дөрд нәфәр түфәнкли кәндли бизи Тејмурмүскәнијә гәдәр өтүрдү.

Кәнд Советләринә чоҳ вахт јохсул-кәндлиләр, бир нечә ил газанч даһынча Бакыја кетмиш, пролетар әиләсиндә јашајыб зәһмәт чәкмиш адамлар сечилирди. Ејвазлы, Әлигулуушағы вә Новлу кәнд советләринә, кечмиш Бакы фәһләләри — Фәрһад Ширинов, Фирдовси Чәфәрә вә Сәлим Чаббаров сечилмишди. Һәмзәли кәнд совети сәдрлијинә јохсул-фәал Мухтар Мәһәррәмәву сечдиләр.

Губадлы, Зәңкилан вә Сәфјан даирә ичрайјә комитәси сәдри вәзифәсинә кәндлиләрдән Гара Илјасов, Ибраһим Һачыјев вә Аслан Әсәдов сечилмишдиләр.

Гәза ичрайјә комитәсинин пленуму АК(б)П МК-нын төвсијә етдији нүмајәндәни — шушалы Һүсү Һачыјев сәдр сечди. Советләрә сечкиләрин кечирилмәсиндә Һүсү Һачыјев дә јахындан иштирак етмишди.

Гәза Советләр гурултаҗы биринчи Азербайҗан Советләр гурултаҗына он нумажәндә сечди. Онларын арасында Губадлыдан кәндли Рамазан Мәммәд оғлу, Тејмур-мүскәнли кәндиндән Талыб (фамилијасы хатиримдә дејил), Чинкиз Илдырым, Нүсү Начыјев, Гара Илјасов, мән вә башгалары вар иди.

Фәһлә, кәндли, гызыл әскәр вә матрос депутатларын биринчи Үмум Азербайҗан Советләр гурултаҗы 1921-чи ил мајын 6-дан 19-дәк Бақы шәһәриндә давам етди. Азербайҗан халгынын тарихиндә биринчи дәфә олараг гурултаҗ Азербайҗан ССР-ин конститусијасыны гәбул етди.

Гурултаҗ конститусијаја әсасән Азербайҗан ингилаб комитәси әвәзинә республиканын али ганунверичи вә тәшкилатчы органы — 74 үздән вә 25 намизәдән ибарәт АЗМИК (Азербайҗан Мәркәзи Ичрайјә Комитәси) сечди. Бу сәтирларын мүүллифи дә АЗМИК-ин үзвлүјүнә сечилди.

Гызыл Ордунун зәрбаләри алтынды дашнаг гошунлары кетдикчә Јеревандан узаглашырды. Онларын чоху Даралакәзә топланмышды. Дашнагларын Зәнкәзурда олан силаһлы дәстәләри дә бураја кәлирди. Онлар Гызыл Орду тәрәфиндән мұһасирәја алынмыш Јеревана кәмәјә тәләсирдиләр.

Кенерал Нжде бурада Даралакәздә, Гызыл Орду команданлығынын нумажәндәсини гәбул етди. Нумажәндәләр дашнаг гошунларынын тәслим шәртләрини она вердиләр. Нжде тәләбләрә чаваб көзләмәдән, кечә ханнчәсинә совет гошунлары үзәринә һүчум етди.

Лакин дашнагларын мугавимәти тезликлә гырылды вә Совет гошунлары Даралакәзә, Сисјанын јахынлығындакы кәндә кирди.

Башда Вратсјан олмагла дашнаг һөкүмәти Татыва көчдү. 1921-чи ил апрелин ахырларында бурада «Азад Сјуник һөкүмәтинин» әвәзинә јенә дә Вратсјанын башчылығы илә, «Јени Ермәнистан һөкүмәти» јарадылды. Бир нечә күндән сонра голчомагларын вә руһаниләрини ништирақы илә дашнагларын гурултаҗы чагырылды. Гурултаҗы парламент елан етдиләр. Апрельин 27-дә бу парламент башда кенерал Нжде олмагла «Дағлыг Ермәнистан һөкүмәтинин» тәшкил етди.

Дашнаглар инкилисләрин көмәји илә, тәбиәтән мүдафиә үчүн әлверишли олан Зәнкәзурда чох галачагларына

үмид едирдиләр. Буна көрә онлар гәзанын әразисиндә суй-гәсди күчләндирир, ермәни вә гоишу азербайҗанлы зәһмәткешләрини горхулар, ејни заманда Гызыл Орду һиссәләринин Даралакәзә вә Гарабаг тәрәфдән Зәнкәзурә јахынлашдығыны кизләдирдиләр.

Дашнаглар Азербайҗан кәндләринин әһалисинә дикчлик вермирдиләр. О заман чәми 5—6 ев олан Софулу кәнди Бәркүшадын саһилинда, ермәни кәнди Маганчугун гаршы тәрәфиндә иди. Узун илләр ермәни голчомагларына муздурулуг етдијинә көрә ермәни дилини чох јахын билән Дадаш Сәфәров Софулуда јашајырды. Дашнаглар елә күман едирди ки, Сәфәров ермәни коммунистләри илә бирликдә Зәнкәзур кәндләриндә кәшфијат апарыр. Әслиндә исә белә дејилди. Коммунист Салам Адыкәзәлов да һәмийн Софулу кәндиндә јашајырды.

Дашнаглар думанлы-чәнли кечәнин бириндә сакитчә чаы кечиб, кәнди мұһасирә етдиләр. Дадашла Саламы тутуб өзләри илә апардылар.

Лакин гаршы тәрәфдә, чајын солунда олан Давудлу кәндини чамааты бундан хәбәр тутду. Давудлулар дашнагларын Дадашла Саламы апардыгларыны көрүб, онлары бурахдырмағы гәт етдиләр. Бу вахт дашнаглардан бир нечә адам ажрылды. Хәләвәтчә Дадашы кәнара чәкиб, јолда өлдүрдүләр. Давудлулар Саламы апаран дашнаглары сахлајыр, онларын һәдә-һәрбәләринә фикир вермәјиб, дустағы бурахмағы тәләб етдиләр. Дашнагларын карыхдығыны көрән Салам гачыб давуудлуларын арасында кизләнди.

Биринчи Азербайҗан Советләр гурултаҗындан сонра, 1921-чи ил ијулун әввәлиндә мән Бақыдан Ханлыга кәлдим. Бир нечә күндән сонра мән дашнаглар тәрәфиндән тутулмуш сәрһәд кәндләринә кетмәли олдум.

Мән, һүмбәтәлијев вә Исахов Ханлыгдан ахшам чыхдыг. Сәһәр тездән, күн чыхмамыш Күрчүлү кәндинә чатдыг. Евимиз бомбош иди: һәјәтдә иә бир һејван, иә дәит вар иди. Сәсимә әним гызы Зивәр чыхды. Демә, Зивәр ат ајағы таппылтысы ешидиб, гачыб кизләнибмиш, елә билиб ки, кәлән дашнаглардыр. Зивәр билдирди ки, бүтүн аилә мешәја гачыб. О деди:

— Күндүз хәбәр кәлди ки, Балача бәј Гасымбәјовла капитан сәни тутмаг үчүн кечә бизим евә басгын еләјәчәкләр.

Биз атлан дүшмәмиш аиләни ахтармаға кетдик. Нава

иштыглашанда бизимкиләри Новлу кәиндә бир саманлыгыда тапдыг. Атам деди ки, дашнаг капитан бизи һәдәләйиб дејирмиш ки, әкәр мәни тапмаса, евимизи дагыдачаг, аиләмизи дә Хынзирәја апарачаг.

Жола нәзарәтчи гојуб, дашнагларын Хынзирәкдә нә етдијини өјрәймәк үчүн Әлигулуушагына етибарлы бир адам көндәрдик.

Ахшам Әлигулуушагындан хәбәр кәлди. Дашнагларын һамысы јахынлашмагда олан Гызыл Орду һиссәләринин вә партизанларын габагыны сахламага һазырлашырдылар.

Хынзирәкли коммунист һајг Даниелјан әлигулуушагылы Фәрһадын васитәси илә бизә чатдырды ки, әкәр бу дашнаг әкентләри бир күн әввәл Әлигулуушагында, Мәлик Әһмәддидә коммунистләрин вар-јохуну талап етмәк, аиләләрини әсир алмаг, сун-гәсд планы гурурдуларса, инди һеч кәсин көзүнә көрүнмүрләр. Бизим евә басгын етмәјә һазырлашан капитан Хынзирәјин мүдафиәсини јахшы тәшкил етмәк үчүн ојан-бујана гачырды.

Бизимкиләри Новлуда гојуб, кечә башга кәидләрә кетдик.

Ермәнистан Халг Комиссарлар Советинин сәдри А. Мјасниковун 1921-чи ил ијунун 19-да дәрч олунмуш республика зәһмәткешләринә мүрачәһәтдә дашнагларын Зәнкәзурдакы фырылдаглары барәдә дејилди:

«Ермәнистан һөкүмәти Зәнкәзурун да Гарабаг кимидиңч јарадычылыг ишинә гошулмасы үчүн чох күзәштләрә кетди...

Чох тәәссүф ки, Зәнкәзурда кизләнмиш гулдулар вә чинајәткар башчылар бууу баша дүшмәдиләр. Совет Социалист Ермәнистаны һөкүмәтинин вахтында нота вермәсинә бахмајараг, онлар мајын 16-да сәһәр тездән бизим гошууларын үзәринә һүчум етдиләр...

Беләликлә, онлар Зәнкәзур кәндиләринин вә Ермәнистан зәһмәткешләринин үмидләрини пуча чыхармага киришдиләр. Мүбаризә башланды. Бу мүбаризәнин гәләбә илә гуртарачагына бизим шүбһәмиз јохдур»¹.

Совет гошуулары Ермәнистан тәрәфдән Зәнкәзура үч истигамәтдә кедиди: Ермәнистан Гызыл Ордусунун 1-чи, 2-чи вә 3-чү полку Веди — Даралакөз — Сисјан тәрәфдән; 184-чү, 4-чү сүвари полку Нахчыван — Бичәнәк —

¹ Бәјүк Октябр Социалист ингилабы вә Ермәнистанда Совет һакимиятинин гәләбәси. Сәһәләр мәчмуәси. Јереван. Ајпетрат, 1957, сәһ. 567.

Сисјан тәрәфдән; 177-чи вә 178-чи полклар Нахчыван — Ордубад — Мыгри тәрәфдән; 1-чи Гафгаз корпусу ивә Гарабаг тәрәфдән Зәнкәзур үзәринә һүчума кечди.

Совет гошуулары дашнагларын мүгавимәтини дәрһал гырараг һәр тәрәфдән Зәнкәзурун әразисилә ирәлиләмәјә башлады. Јерли әһалидән олан дашнаг әскәрләри командирләринә табе олмајараг, евләринә дагылышырдылар.

Ијулун 2-дә 1-чи Гафгаз корпусу Коруса дахил олды. Онларын архасынча Сисјан тәрәфдән кәлән һиссәләр дә шәһәрә кирди.

Дашнаг һөкүмәти, башда кенерал Нжде олмагла Гафан дагларына чәкилди вә Мыгридән Ирана адлады.

1-чи Гафгаз корпусунун һәрби комиссары Свиридов Мјасниковун адына вурдугу телеграмда билдирди:

«Корус. 3. VII. 1921-чи ил. Зәнкәзур дашнаг әксингилабчыларындан тамам тәмизләнәндән вә орада фәһләкәндли һөкүмәтинин гәти гәләбәсиндән сонра бүтүн Зәнкәзурда ингилаби гәјда-танун јарадылдыгыны билдирмәклә, Гафгаз корпусу өзүнү хошбәхт һесап едир. Ингилаби комитәләрә иши тәшкил етмәјә башламаг үчүн өз һүтуглары вә вәзифәләри барәдә тәлимат верилмишидир... Башда Нжде олмагла фырылдагчылар дәстәси Ирана гачды. *Һәрби комиссар Свиридов*»¹.

Бу мәлүматла алағәдар олараг, Азәрбајчан К(б)П МК катиби јолдаш Комински Бақыда һәмкарлар иттифаглары гурултајында хәбәр верди:

«...Телеграм алынмышдыр ки, Нждејә гаршы апарылан һәрби әмәлијат гәләбә илә гуртармыш, ијулун 2-дә сәһәр саат 4-дә әксингилабчы дәстәнин мәркәзи олан Корус икид гырмызы әскәрләр тәрәфиндән тутулмушдур»².

Дашнаглары нә ағалары инкилис-Америка империалистләри, нә дә инкилисләрини көстәриши илә достлуг етдикләри бәј-мүсаватчылар хилас едә билдиләр.

Зәнкәзур кәндиләри һәмшәлик Совет һакимияти гурдулар.

Мәним ермәни јолдашларым бизим зилә үчүн о гәдәр әзиз вә доғма олмушдулар ки, атам-анам онлары бир

¹ Бәјүк Октябр Социалист ингилабы вә Ермәнистанда Совет һакимиятинин гәләбәси. Сәһәләр мәчмуәси. Јереван. Ајпетрат, 1957, сәһ. 565—566.

² «Бакински работни» гәзети, 4 ијул, 1921-чи ил.

аз көрмәжәндә мөндән чоһ онлардан никаран олурдулар. Тәк бизим аиләдә дејил, бизим кәнддә вә Бөркүшадын саһилиндә олан башга кәндләрдә дә бүтүн аиләләр азәрбајчанлы коммунистләрдән чоһ ермәни јолдашлардан никаран галырдылар.

Дашнаглары көрмәжә көзү олмајан азәрбајчанлы кәндлиләр ермәни коммунистләрини үрәкдән сеvirдиләр. Марағлы бир әһвалат данышым:

...1921-чи ил мај ајынын әввәлләри иди. Кәндимизә бир дәстә ермәни коммунист кәлмишди. Әлигулуушағындан хәбәр вердиләр ки, дашнаглар буну билиб, кәндә силаһлы дәстә көндәрирләр. Башда Аршак Балјан олмагла коммунистләр дашнаглары гаршыламағ үчүн Лазар көрпүсүнә тәрәф јола дүшдүләр. Бизим кәндин коммунистләри вә силаһлы битәрәфләр дә онларла кетди. Бир аз кечдикдән сонра атышма сәси кәлди. Атышма кәсилдикдә ким исә шајиә јайды ки, дашнаглар бүтүн коммунистләри көрпүдә гырыб, бизим кәнди дағытмаға, таламаға кәлирләр.

Јего Газарјан бизим евдә хәстә јатырды. Јериндән тәрпәнә билмирди. Биринчи нөвбәдә ону хилас етмәк лазым иди. Гадынлар она арвад палтары кејиндириб, гоча гарыларын арасында кизләтдиләр. Анчаг бүтүн тәшвиш әбәс имиш. Дашнаглар Ағјазы тәрәфдән күрчү лүләрин вә әлигулуушағылыларын атәши алтына дүшүб, ваһимә ичәрисиндә Ајнахлы дәрәсинә чәкилмишдиләр.

Бизим халгларын гәлбиндә гардашлығ һисси әсрләрдән бәри јашајыр. Ермәни илә азәрбајчанлы арасындакы сөһбәтләрдә һәмишә «биз дин ајры гардашығ» сөзләрини ешитмәк оларды.

Азәрбајчанлыларла ермәниләр һәм мәшһәтдә, һәм дә иш-күчдә бир-бири илә сых бағлы иди. 1905, 1918, 1919, 1920-чи илләрдә баш вермиш һадисәләр заманы һеч бир гадаған онларын көрүшүб данышмасына мане ола билмәмишдир. Ијрәнч милләтчилик сијасәти илләриндә онлар һеч бир тәһлүкәдән чәкинмәдән бир-бири илә гардаш кими көрүшүрдүләр.

1905-чи илдә Данзавер бәјләри олан Султановлар кичик ермәни кәнди Еритснатуму мүнәсирә етдикләри заман, бәјләрин ирадәси әксинә оларағ, көһнә дост олан ермәни вә азәрбајчанлылар сәнкәрләрдән чыхыб, бир-бирини гучаглајыр, өпүшүр, узун мүддәт ајрылмырдылар. Мәчбуран ајрыланда исә дејирдиләр:

— Артүн, сәнин чанын үчүн мән атмајачағам!

— Сәнин чанын үчүн, Микајыл, мән дә атмајачағам!

Ермәниләрлә азәрбајчанлылар бир дағын, бир тәбиәтти огул-гызларыдыр. Оилар бир торпағын чөрәјини јејирләр.

Дүшмәнләр бу ики халгы парчаламағ истәмәсинә бахмајарағ, һәјат онлары әсрләрдән бәри давам едән гардашлыға чағырырды. Дин хадимләри бу ики халгда бир-биринә гаршы нифрәт ојатмаға чалышырдылар. Дин хадимләри һәинки башга диндән оланлара, диния гојдуғу бу гадағанларын доғрулуғуна чағырырды. Азачығ шүбһә еләјән адамлара да хор бахырды.

□

Мән, Јего вә атам бизим евдә отурмушдуг. Евимиз ики гатлы, узун бир саманлығ иди. Гачынлығдан гајындан сонра бураны биртәһәр ев еләмишдик. Саманлығын бир тәрәфинә мал-гара үчүн саман вә от јығылмышды. Ортада мал-гара сахланырды. Өзүмүз исә евин о бири башында јашајырдығ. Мал-гара јеринә биз тәрәфдән кечиб кедәрди. Саманлыгда аракәсмә-зад јох иди. Пејин јаш олаида, бизим мүнәсирә евиниздә нәфәс алмағ олмурду.

Евин таванындан очағын гырағында отуранларын үстүнә тез-тез торпағ төкүлүрдү. Бөрк јағыш јағанда су ичәри долурду. Белә вахтларда евин үстүнә чыхыб, ағач мала илә палчығы һамарлајыб, јарығлары тутардығ.

Белә мүнәсирә олмајан бир шәрәнтдә бир дәфә Јего дини мүнәсирә ачды. Исанын варлығыны инкар еләди, Атам үзүнү мәнә тутуб деди:

— Дејәсән, Јего мүнәсирә олмағ истәјир. Мадам ки, Исаны даныр, демәк Мәһәммәдә биәт етмәлидир. Еләдирми?

Јего чаваб верди:

— Исадан да ағылсыз Мәһәммәдә биәт еләмәк? Хејир, мән нә ону, нә дә о бирисини танымағ истәмирәм. Мән һеч аллаһын өзүнү дә танымағ истәмирәм.

Атам өзүнү итирмиш һалда гышгырды:

— Сәсини кәс, динсиз! Мән күнаһкарам, аллаһ гәсиримдән кечсин! — О сөзүнә давам еләди: — Јего, сән дәлсән! Нә үчүн мән динсиз еләмәк истәјирсән?

— Ата, бир фикирләш, — дејә Јего чаваб верди, —

әкәр аллаһ гадирдирсә, бәс нә үчүн сөз вар-јохдан чых-
дыныз? Әкәр чох рәһмлидирсә нә үчү, буна јол верди?

Атам узун мүддәт бу сөзләрин тәсири алтында гал-
ды, амма гоча вахтында үрәк еләјиб диндән үз дөндәрә
билмәди.

Буна көрә бир дәфә Јегәја деди:

— Биз сизинлә гардашыг, аччаг динимиз ајрыдыр.
Биз Јегә, дин ајры гардашларыг. Белә дејилми?

Һәмий 1921-чи илин ғышында шинһерли коммунист
Арменақ Маилјан вә еритснатурму коммунист Јепрем
Артунјан шаһвердили Очагтулунун очагынын кәнарына
да отуруб сөһбәт едирдиләр. Јепрем Очагвердијә деди:

— Сән аллаһа инанмырсан, амма намаз ғылырсан.
Демәк, аллаһы алдадырсан. Буна көрә, аллаһ сәнә гәним
олар.

Очагверди гонағын сөзләрини чидди гәбул едиб, ча-
ваб верди:

— Мән аллаһа инанырам, өзүм дә намаз ғылан вахт
нә олурса-олсун јарымчыг кәсмәрәм. О анда мәнә күллә
атсалар да кәсмәрәм.

Күн батырды. Ахшам намазынын вахты чатмышды.
Очагверди дуруб, намаздан габаг дәстәмаз алды, сонра
халчанын үстүндә үзүнү гибләјә тутуб намаз ғылды.
Намазыны гуртардыгдан сонра о сакит һалда деди:

— Сиз мөндән инчимәјин. Мән һәмишә дејирәм: биз
сизинлә гардашыг, аччаг динимиз ајрыдыр.

Арменақ деди:

— Гулаг ас, Очагверди, кәл нә аллаһа, нә дә астваса
инанаг. Биз коммунизм идејаларына, Ленин идејаларына
инанаг. О заман сөзсүз һәгиги гардаш оларыг!

Савалан Ширинов евә кириб деди:

— Сән доғру дејирсэн, Арменақ. Азәрбајчанлыларла
ермәниләр гардаш олублар, гардашдырлар вә гардаш
олачаглар!

□

Мән ирәлидә «гәза партија комитәси» дејәндә индики
охучу елә дүшүнә биләр ки, бу комитә гәза шәһәринин
көзәл биналарындан бириндә иди, онун нечә-нечә отағы,
шө'бәләри варды, һәр күн ора сајсыз-һесабысыз мәктублар
кәлирди. Аччаг белә дејилди. Гәза комитәсинин бүтүн
вачиб сәнәдләри бир говлугун ичиндә сахланырды, биз
ону өзүмүлә кәндбәкәнд кәздирдик. Адәтән, әксинги-

лабчы гачагларын басгынына мә'руз галмамаг үчүн кәнд-
ләрә 5—10 нәфәрлик силаһлы дөстә илә кедирдик.

Гәза комитәсинин һеч отағы да јох иди. Катиб, гәза
комитәсинин үзвләри, тәлимагчылар вә оператив тапшы-
рылары јеринә јетирән дикәр ишчиләр (онлар 20 нәфәрә
гәдәр иди) Әбилчә кәндидә һачы Тејмур бәјни евиндә,
бир отагда јашајырдылар.

1921-чи илин сонунадәк Губадлы партија тәшкила-
тында нә јенидән гејдә алма, нә дә тәмизлик апарылмыш-
ды. Губадлы партија тәшкилатында олан коммунистләри
јенидән гејдә алмаг үчүн 1921-чи илин мај ајынын ахы-
рында, Јерем Бакунтсдан, Очагтулу Мусајевдән вә бу
сәтирләрин мұәллифиндән ибарәт илк комиссија јарадыл-
ды. Комиссија коммунистләри гејдә ала билмәди, чүнки
1921-чи илдә Зәнказур Ермәнистана дахил иди. Бакунтс
вә Мусајев иса совет Ермәнистанында партија тәшкила-
тында учотда идиләр. Бизим комиссија беләчә дағылды.
АК(б)П МК-нын тәшкил етдији икинчи комиссија өз
ишини 1922-чи илин әввәлләриндә гуртарды.

Бүтүн даирә комитәләри кими, гәза комитәси дә һеч
јердән пул алмырды. Гәза комитәсинин вә даирә комитә-
ләринин ишчиләри мааш алмырдылар. Бир дәфә вәзјјәт
о јерә чатды ки, Хочаһан мүлкәдары Исфәндијар бәј,
Зәнкилан даирәсиндән гајыдан бир јолдашымызы әлә
салараг демишди:

— Нијә өзүнүзү белә әлдән салырсыныз? Мән чәлтик
гурудан вахт кәлиб сәрчәләри говсаныз, күнүнүзә бир
кирвәнкә дүјү верәрәм, ачгарына бу кәндләри кәзмәкдән
о јахшыдыр!

Күзәрәнымызын бу чүр ағыр олмасына бахмајараг,
биз һәддиндән чох, сәмәрәли ишләјирдик, тәшкилатымыз
күндән-күнә бөјүјүрдү. 1921-чи илин январындан авгу-
стунадәк, сәккиз ај әрзиндә, ғырх бир кәнддә партија өзә-
ји јаратдыг. Бу партија өзәкләриндә 163 партија үзвү
вә 55 намизәд фәал чалышырды. Бунлардан башга, отуз
дөрд кәнддә коммунист партијасына рәғбәт бәсләјән 265
кәндли вар иди¹.

Гәза партија комитәси кәндләрдә бүтүн ишләрини
партија өзәкләри васитәси илә көрүрдү. Онлар кәндли-
ләр арасында тәблиғат иши апарыр, кәнд ингилаб коми-

¹ Азәрбајчан КП МК-нын Партија Тарихи Институтунун партија
архиви, Ф. 1, сјаһы 125, иш 214/160.

төлөрүнүн, сонралар исе кэнд советләрнүнн фэалијјэтинэ рәһбәрлик едирдиләр.

Бүтүн коммунистләр силаһлы иди. Онлардан алава, бир чох зәһмәткеш кәндлиләрдә дә силаһ вар иди. Онлар коммунистләрлә бирликдә мүбариз дәстәләр тәшкил едир, һәнки өз районларынын кәндләриндә, башга кәндләрин саһәсиндә дә әксингилабчы дәстәләрә гаршы тез-тез фәал мүбаризә апарырдылар.

Әлбәтте, бизим партија ишиндә тәчрүбәмиз јох иди. Гәза Бакидан узаг олдугундан АК(б)П МК-нын директивләрини вә күндәлик әдәбијјаты вахтында ала билмирдик. Белә шәраитдә Гызыл Орду кәләһәдәк һәр јердә Совет һөкүмәтини горумағы биз партија тәшкилатларынын әсас вәзифәси һесаб едирдик. Бизим бүтүн ишләримиз бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә јөнәлдилмишди.

Мәним јеримдә гәза партија тәшкилатынын катиби олан Аббас Султанов өзүнүн 10 декабр 1921-чи ил һесабатында, гәза партија тәшкилатынын о дөвр фәалијјәтини (јанвар — сентјабр 1921-чи ил) характеризә едәркән јазырды:

«Губадлы гәза партија тәшкилаты бүтүн күчүнү дашнаглара гаршы мүбаризә чәһәсинә топламышды... О, һәрби ишдән август ајынын әввәлләриндә азад олмушду. Бу узунмүддәтли чәһә иши партијалы јолдашлары дөјүшчүјә чевирмиш вә динч ишдән узаглашдырмышды... Губадлы гәзасы јохсул ермәни зәһмәткешләринин дүшмәни олан дашнаглары иләјһинә апардығымыз мүбаризә ишиндә партија-мүбаризә гәраркаһы иди.

Аббас Султанов әксингилабчы гүввәләрлә мүбаризә мәсәләсинә тохунаркән јазырды:

«Губадлы партија тәшкилаты нә гәдәр гурбанлар вермиш, мүвәггәти кизли ишә кечәркән нечә агыр дәгигәләр кечирмишдир... Губадлы партија тәшкилаты ағ чанавар сүрүсү ичәрисиндә мәдәни-тәшкилати ишләрдән әл чәкиб, јохсуллары сајылыгла мүдафиә етмәли олмушду. Бунун үчүн атлы дәстәләр дүзәлдир, Зәһкәзурун кизли ишләјән сијаси адамлары илә әлагә јарадыр, чәһә ишләри илә мәшғул олурду»¹.

¹ Азәрбајҗан КП МК-нын Партија Тарихи Институтунун партија архиви. Ф. 1, сијаһы, 125, сах. гов. 498/428, в. 12.

БАНДИТИЗМЛӘ МҮБАРИЗӘ

Иңгилаби гәјдә-ганун јаратмағ, мүсаватчыларын вә дашнагларын дағытдығы тәсәруфаты бәрпа етмәк, бәјләрин вә ханларын мүсавирә едилмиш торпагларыны јохсул кәндлиләр арасында бөлмәк — Совет һакимијјәт органларынын бүтүн бу тәдбирләри әксингилабчыларла амансыз мүбаризә шәраитиндә һәјата кечирилрди.

Зәһкәзур вә Губадлы гәзаларында мүсаватчыларын вә дашнагларын Совет һакимијјәтинин ганунларына вә сәрәнчамларына ачыгча табе олмамағ тәдбирләри гуртардыгдан сонра, силаһлы мүгавимәт көстәрмәјә, гачагчылыға башладылар.

Харичи империалистләр тәрәфиндән тәшкил олунмуш мүсават вә дашнағ бандалары бу ики гәзанын кәнд вә обаларыны дағыдыр, зәһмәткеш әһалини амансызча сојур, мәс'ул партија вә совет ишчиләрини өлдүрүрдүләр.

Кечмиш һачысымлы мүлкәдарлары Хосров бәј вә Султан бәј Султановлар бөјүк бир антисовет банданын фәалијјәтинә башчылығ едирдиләр. Дикәр Султановлар Губадлы саһәсиндә Ләтифин вә Кәримин бандасына башчылығ едирдиләр. Сонралар бу банда бир дашнағ бандасы илә бирләшәрәк ики гәзанын әразисиндә доланмаға башлады.

Зәһкилан районунда, Иран сәрһәддиндә Минчизан бәјләри Бәһмән бәјин бандасыны тәшкил етмишдиләр.

Мәним ашағыда тәсвир едәчәјим бир нечә әһвалат мүсаватчылар вә дашнагларын Совет һакимијјәти әләјһинә нечә ијрәңч әмәлләрә әл атдығарыны ачығ көстәрәчәкдир.

Бизим геза тэшкилатымыз Әжин кәндиндә, даһа доғ-
русу, онун јахынлығында чадырларда иди. Иш бунда иди
ки, јајда һәкәри вә Бәркүшад чајы боју бүтүн кәндләрин
чамааты өз мал-ғаралары илә ај жарымлыға јајлаға —
Асланлар јајлағына көчәрдиләр. Ағчағанады өзүнә чәкән
мал-ғара кедәндән сонра (очағ јанмадығы үчүн инди ағ-
чағанады түстү говмурду) кәнддә јашамағ мүмкүн ол-
мур, әрзағ тапмағ да олмурду. Бүтүн бунлар вә биринчи
нөвбәдә күтлә арасында даима иш апармағ зәруријјәти,
геза партија тэшкилатыны јајлаға көчмәјә мәчбур
едирди.

1921-чи ил ијул ајынын ахырларында мән Әжин кән-
диндә гыздырмалы һалда чадырда јатмышдым. Милис
нәфәри геза ичрайјә комитәсинин сәдри һүсү һачыјев-
дән мәнә бир мәктүб кәтирди. һачыјев ики күн әввәл
ингилаби һәрби шура үзвү Әлиһејдәр Гарајевин чағы-
рышы илә Шушаја кетмишди. һачыјев мәнән хаһиш
едирди ки, тез Ғаралар кәндинә, онун јанына кәлим.

Бу чағыршдан әввәл белә бир әһвалат олмушду. һүсү
Һачыјев Шушадан гајыдаркән АҚ(б)П геза комитәсини
хәбәрдар етмәдән о, бир дәстә милислә Әлјанлы кәндинин
Дешдаһат көчүнә кетмәји гәт едир. Дәстә тәпәни ашыб
обаја чыхыр. һачыјев вә мұавини Оруч Бабајев бир ала-
чыға, галанлары исә башға алачыға дүшүр. Оруч Баба-
јев алачыгда тәк бир ғары галдығыны көрүб, бандитлә-
рин гурдуғу тәләјә дүшдүкләриндән шүбһәләнир. Ғары
онун сорғу-суалына белә чаваб верир: кишиләр ашағыда,
кәнддә бичин бичмәјә галыблар.

Һачыјевлә Бабајевни мұшајнәт едән дондарлы милис
рәиси Әли Бәјләров тәшвишлә билдирир ки, о бири ала-
чығларда да киши јохдур.

Ғары баша дүшмәмәк үчүн Бабајевлә Бәјләров русча
Һачыјевә дејирләр ки, көрүнүр, кишиләр көч дүшән та-
ланын әтрафындакы мешәдәдиләр. Хејли мұбаһисәдән
сонра онлар һачыјевни мұтләг бурадан чыхыб кетмәјә
разы салырлар. Ғәрара кәлирләр ки, әввәлчә ики милис,
онларын архасынча бир милис нәфәри илә һачыјев,
онлардан сонра исә галан адамлар кетсин. Белә дә едир-
ләр.

Һәгигәтән дә мешәдә кизләнмиш бандитләр буну кө-
рүб он нәфәрлик бир дәстәни кәсә јолла ики сылдырым
тәпәни арасындан кечән чај кечидинә көндәрирләр. Чајы
кечиб, јамача галхмағ анчағ тәк-тәк мүмкүн иди. Бизим

адамлар көч јериндән чыхан кими, чајын кечид јериндән
вә мешә тәрәфдән күллә атылар. Дәстә тәпәни дөшүң-
дә ики тәрәфдән атәш арасында галыр.

Чајын кечидиндә кизләнмиш бандитләр ики мили-
си — маһмудлу Салман Новрузову вә гајалы Нәбини
вурурлар. һачыјев атдан сычрайыб, ағачын далына ки-
рир вә атышмаға башлајыр. Јолдашлары да аты-
шырлар.

Бу заман фәрәчанлы Әзиз дәрәнин о бири јамачы
илә Һарал кәндиндән евинә кедирмиш. О, ишин нә јердә
олдуғуну баша дүшүб, бир ағачын архасына кирир, бан-
дитләрә сәрраст атәш ачмаға башлајыр. Милис рәиси
Бәјләров буну көрүб, бандитләрин үзәринә атәши күч-
ләндирир. һачыјев вә бир нечә јолдаш бундан истифадә
едәрәк, чајы кечирләр. Бу вахт Оруч Бабајев көч јерин-
дән дүшәркән бандитләр ону өлдүрүрләр. Бандитләр көч
дүшән таладан дәрәнин о тәрәфиндә ејни һүндүрлүкдә
олан јердә Әзизин кизләндијини көрүб бир нечә сәрраст
күллә илә ону сусдурурлар. Инди һәм бунлар, һәм дә
кечидә кизләнән бандитләр Бәјләрову атәшә тутурлар,
ону да, јанында олан милиси дә јаралајырлар. Күл-
лә Бәјләровун ајағыны парчалајыр, о һушуну итирир.
Бандитләр чатыб, Дондарлы милис рәисини ғылычча
доғрајырлар. Атышма заманы геза милис рәисини мұави-
нини вә Ханлығ милис рәисини мұавини јаралашыр.
Өлдүрүлмүш дөрд нәфәрин силаһы вә ијирми ат бандит-
ләрә галыр.

Ғеза комитәси рәјасәт һеј'әтинин бүтүн үзвләри Һарал
кәндиндә топланмышды. Дешдаһат бандитләрини излә-
мәк үчүн әтрафлы план һазырланды. Онлара башға гол-
чомағ бандит дәстәләринин дә гошула биләчәјини нәзәрә
аларағ, Зәнкәзур гезасындан көмәк истәмәк ғәрарына
кәлдик. О заман хүсуси тәјинатлы һиссәни — ХТҺ-ни
күчлү бир һиссәси һәлә Корусда иди. һүсәји Абдуллајев-
ни вә мәнн ора көндәрмәк ғәрара алынды.

Ики ај әввәл коммунистләрә амансыз диван тутан,
фырылдагчы даһнағ кенералы Нжденин игәмәткаһы
олан Корусда инди һакимијјәт башында бизим садиг
јолдашларымыз иди. Онларла мәсләһәтләшиб, бу ғәрара
кәлдик ки, көмәк үчүн ијирми әскәр вә ХТҺ-дән ики
пулемјот көтүрәк.

Биз Һаралда бу ғәрара кәлдик ки, башға кәндләрдә
олан әлијанлылары чағырағ, мүмкүн олса онлары Деш-

даһат бандасыны изләмәжә чәлб еләжәк. Бу вахт дешдаһатлылар көчүб һара исә кетмишдиләр. Чанларыны гуртармага чалышырдылар.

Әлижанлыда чох һөрмәтли адам олан сәксән яшлы Мәһәммәд Кәрбәләҗы Сары оғлуны ики оғлу илә вә оларын дикәр ағсаггалы олан Бабашы бачысы оғлу илә һарала чагырдыг. Олар һәмишәки кими јахшы сәләһләмишдылар.

Олардан сорушдуг:

— Јахындакы дәрәдә атышма башланганда ниҗә милсләрин көмәҗинә кәлмәдиннә?

— Биз нә биләҗдик ки, милсләрә атырлар? Ахы бу барәдә бизә габагчадан хәбәр вермәмишдиләр! Гоҗ, јолдаш һүсү һачыҗев өзү десин: о бизә һеч нә демәмишди!

Бизә бу чавабы узун өмрү боју јүзләрлә күнаһсыз адам өлдүрмүш, маһир фырылдагчы вә гәдлар чивәҗәткар гоча Кәрбәләҗы Мәһәммәд верди. О, үзүнү оғлаиларына тутуб сорушду:

— Сизә бир сөз демәҗибләр ки? Бәлкә сизә хәбәр еләҗибләр, мәнә демәмишиннә? Доғрусуну деҗин: бурада јалан данышмаг олмаз! — О бу сөзләри деҗәркән чох мәналы-мәналы бизә бахды. — Аҗыг олуң, бу јолдашлар гәзә һөкүмәтинә башчылыг едирләр.

— Нә данышырсаң, ата! Биз сәндән һеч нә кизләтмирик. Олардан да һеч нә кизләмәрик. Аллаһа анд олсун ки, биз һеч нә билмирдик.

Гоча чиииләрини чәкәрәк бизә деди:

— Көрүсүнүзүмү? Олар мәнә јалан демәзләр! Биз һеч нә билмирдик!

Һүсү һачыҗев оилара деди:

— Елә күман еләк ки, сиз кимни кимлә атышдығыны билмирдиннә. Дешдаһатлыларын һарада олдуғуну ки, билирдиннә?

— Биз ону билirik ки, олар дүнән алачыгларыны јыгышдырыб һара исә көчүбләр. Деҗирләр ки, Зиҗарәт дағына тәрәф кедибләр. Кәлиң јохлајаг.

Мән гочадан сорушдум:

— Бизимлә оиларын дағынча кедәрсиннә?

— Бу нә сөздүр? Совет һөкүмәтинә көмәк еләмәк бизим борчумузду. Әлбәттә сизинлә кедәчәҗик вә нә әмириңиз олса јеринә јетирәчәҗик.

Аҗдындыр ки, бандит дәстәләрини тутмаг ишиндә гоча Кәрбәләҗы Мәһәммәдә үрәк гыздырмагда биз бәҗүк сәһв

еләдик. Анчаг биз буну бир гәдәр сонралар баша дүшдүк, даһа сәһвимизи дүзәлтмәк мүмкүн деҗилди.

Сәһәри күн биз башда әлижанлы бәләдчиләри Зиҗарәт дағына тәрәф јола дүшдүк. Бу зирвә, Гарабаг даг силсиләсинин төпәсиндә, Кирсән чәнубдадыр. Бу јерләрдә көзәл отлаглар олу. Јајда бу јерләрә өз мал-һаралары илә һәнки әлижанлылар, һәтта Гарҗакин гәзасынын бир нечә көчәри тајфасы да кәлир. Әлижанлылар бу көчәри тајфаларла чох дост идиләр.

Бизә јол көстәрән гоча Мәһәммәд тез-тез оғлаиларына гышгырырды. Оун чырылдаган сәси бүтүн маһалы бүрүүрау:

— Еј, ај ушаглар! Саҗыг олуң! О көпәк оғланлары бирдән бу төпәнин дағында оларлар!

— Еј, һәсән! Тез габагдакы мешәни јохла, олар бурада да кизләнә биләрләр!

Кирсә гәдәр јолүстү биз бир нечә кәндә чамаатла сәһбәт еләдик, оғурлуғла, гачаглығла, адам өлдүрмәклә мүбаризә апармағын вә динч һәҗәт сүрмәҗә кечмәҗин зәрури олдуғуну оилара баша салдыг.

Биз бир күндә хеҗли јол кедәрәк Кирсин чәнуб тәрәфиндән Гарабаг даг силсиләсини кечдик, анчаг Дешдаһат бандитләрини һеч јердә тапа билмәдик. Ахшам Гарҗакин гәзасындаң јағләвәдиләрини көчүндә галдыг. Маршрутумузду Кәрбәләҗы Мәһәммәд мүәҗҗән едирди. Елә бу обада да онун мәсләһәти илә дүшмүшдүк.

О деди:

— Дешдаһатлылар көчәриләрә гарыша биләрләр. Биз бурада кечәләмәлиҗик. О јарамазлары тапмаг үчүн һеч бир фүрсәти әлдән бурахмаг олмаз...

Сонралар биз билдик ки, Кәрбәләҗы Мәһәммәд һаҗкүј салмағла бизим һансы тәрәфә кетдиҗимизи вә нә гәдбир көрдүҗүмүзү бандитләрә билдирирмиш.

Әлбәттә, биз Дешдаһат бандитләрини о сәфәрдә тута билмәдик.

□

1922-чи илиң јаҗы иди. Ахшамлар чох гаранлыг олу, кечә јаҗы аҗ чыхырды.

Кичик ағылда бир нечә ияк вә өкүз фыңхырды. Бу јахыңларда гардашы өлдүрүлмүш кәнд совети сәдри коммунист Шүкүр Хәсан оғлуңун арвады итин сәсинә

ажылды. Арвад јата билмәди: дүнән инәкләри доғмушду, инди ушагла ра вермәжә бол сүдләри олачағды. Јорғун әрини ајылтмамағ үчүн, арвад еһмалча артырмаја чыхды.

Күндүз бичдикләри тахыл арвадын көзүнүн габағын-дан кетмирди. Долу сүнбүллү, һүндүр, галын зәми дәнин агырлығындан әжилрди. Балача меһ әсчәк зәми дәннз кими далғаланыр, хышылдајыр, уғулдајырды. Арвад дәннзи чох көрмүшдү: о да буралы бир чох арвадлар кими, Бибиһејбәт нефт мә'дәнләриндә јашамышды.

Хышылты ону фикирдән ајырды. О башыны галдыранда дәһшәтдән јериндә донуб галды. Чәпәрин далындан папағлы бир баш көрүнүрдү. Бәрк горхмуш галын сакитчә евә кирди. Әри јатырды. Дүнән онун гардашыны өлдүрмүшдүләр, бу күн исә чәпәрин далында бир папағ көрүнүрдү... Арвад түфәнки вә патрондашы дивардан көтүрдү...

Ит даһа бәрк һүрдү... Нәһажәт әри ајылды. Итин сәсинә јериндән дик атылды. О, арвадыны јанында әнн түфәнкли көрдү. Арвад һасарын дибиндә адам олдуғуну пычылты илә она деди.

Шүкүр тез кејинди, түфәнки көтүрүб, евин тининдә кизләнди. Јарысы чәпәрин далындан көрүнән бандит дә түфәнкли иди.

Шүкүр сорушду:

— Кимсән, нә истәјирсән?

Бандит боғуг сәслә чаваб верди:

— Нәр кимәмсә, сәнә евә гајытмағы мәсләһәт көрүрәм, јохса өлдүрүләчәксән.

Бу тәһгир иди.

— Мән сәнин евиндә дејиләм, сән мәним евимдәсән. Нә гәдәр сағам, гојмарам ағылымдан бир бузов да чыхарсылар. Ағлыны башына јығ, сағ-саламат бурадан чых кет.

— Мән бузов оғурлуғуна кәлмәмишәм. Мән сәни, коммунисти өлдүрәчәјәм. Сән дә гардашын кими өләчәксән!

Бандитин күлләси јајыды. Шүкүрүн күлләси һәдәфә дәјди, бандит јерә сәрилди.

Шүкүр бир гәдәр көзләди; сонра еһтијатла чәпәри ашыб, өлмүш алчағын башынын үстә дајанды. Арвады ағлаја-ағлаја јахынлашды: о ган интигамындан горхурду. Өлән кимдир?

— Кәрбәлајы Хәлил бәјин оғлудур!

— Ој, даш башымыза! Инди бизим һамымызы өлдүрәчәкләр...

— Арвад, инди ғышгырмағ вахты дејил. Кет ушагла ры ојат. Јүнкүл шејләри фәрмәшә јығ. Бу саат аты вә өкүзү чыхарым, шејләри јүкләјәк, ушагла ры да үстүнә миндирәк, чыхағ бурдан кедәк.

— Нара кедәчәјик? Гачыб онларын әлиндән гуртармағ олар?

— Дыга кедәрик. Орада, ермәни кәндиндә, бизи тапмазлар.

Күллә сәси дәрәләри ашыб Хошкәдик кәндинә дә чатды. Өлдүрүлмүш бандит бу кәндә јашајырды...

Кәрбәлајы Хәлил бәј бәрк тәшвиш ичиндә иди. О билрди ки, оғлу һәкәри тәрәфләрә кетди, ораларда кими исә өлдүрмәк истәјирди. Бәј өзүнүн ики бөјүк оғлуну вә гардашы Мәшәди Нурулла бәји, онун оғланларыны ојатды. Онларын алтысы да кәнди ортасында дајандылар. Кәрбәлајы Хәлил бәј бүтүн силаһлы кәндлиләри чағарды вә һәкәридәки атышмадан әлијанлылары хәбәрдар етмәк үчүн чапар көндәрди.

Һәкәридә күллә сәсинә вә гадынларын ғышгыртысына кәндлиләр евдән чыхдылар. Шүкүрүн бүтүн јахын гоһумлары ишин нә јердә олдуғуну билчәк динмәзчә евләринә гајыдыр, онун кими тәләсик гачмаға һазырлашырдылар.

Силаһлы-кәндлиләр кәндиң әтрафында сәнкәрә кирдиләр. Хошкәдиклиләр кәләндә, аиләләр вә мал-гара тәһлүкәсиз јерә чыхана кими атышачағдылар. Бир кечәнин ичиндә бүтүн кәндлиләр өз кәндләрини тәрк едиб, гоишу Дыг, Хыңзирәк, Корнидзор вә с. кәндләрә көчдүләр.

Әлијанлылар башда Кәрбәлајы Хәлил олмагла кечәнкән һәкәрија кәлди. Сәнкәрә кирмиш кәндлиләр овлара тәклиф етди ки, кери гајытсылар, јохса ахыры пис олачағ.

Бәј чаваб верди:

— Наны оғлум! Гој о чыхсын, онда биз кери гајыдарығ!

— Сизин оғлунуз бура кәлмәјиб.

— Бәс кечә о атышма нә иди?!

— Билмирик, биздән узагла рда атышырдылар. Көрүнүр јол кечәнләр имиш. Јолларда азмы адам вејләнир...

— Бәс нә үчүн бура кәлибсиниз?

Әлижанлылар севинирләр: аһа, тәләјә дүшүбләр! Лакин һәкәрилиләр чох сакит идиләр.

— Биз дә атышма сәсинә чыхмышыг.

— Онда биз сизә гонаг кәлмишик.

Һәкәрилиләр буну көзләмирдиләр. Билмәдиләр нә десивләр. Нәһәјәт онлардан бири деди:

— Сизин оғлуңузу, Кәрбәләјы Хәлил бәј, кечә көрүбләр. О јолла Малхәләф тәрәфә кедирмиш.

Инди оғлуңун Һәкәриндә өлдүрүлдүјүнә Кәрбәләјы Хәлилин шүбһәси галмады. Сәнкәрә кирәнләрә биринчи о атәш ачды, ондан сонра о бириләри.

Лакин чаваб атәши о гәдәр күчлү олду ки, онлар бир аддым ирәли кедә билмәдиләр. Иш белә олдугда Мәшәди Нурулла бәј оғулары илә һәкәрилиләрин атәш ачдыгы тәһәнин архасына кечди вә архадан вурмаға башлады. Тезликлә һәкәрилиләр бир нечә јаралыларыны да көтүрүб, кәндән чыхдылар. Кәндә һеч кәс галмады: нә адам, нә дә мал-гара. Кәндә гәбир сүкүтү чөкдү. Һәтта итләр дә һүрмүрдү: онлар да өз саһибләри илә кетмишдиләр.

Сәһәр хошкәдиклиләр бүтүн Һәкәри кәндини тутдулар, өкүзләрини кәтириб, хырманда тахыл дөјмәјә башладылар.

□

Дыг кәндүндә бир нечә адам карвансарајын јанына јығышыб, диггәтлә узаға бахырды. Буңлар Мартирос Баратјан, Серкеј Бархударјан, Ајрапет Марутјан, Николај Бархударјан, Аветис Ејвазјан, Аслан Папалунјан иди. Лап узагда, ашағыда Чичимли дәрәсиндән санки гара бир лент узанырды. Узагдан бунун адам, мал-гара, јахуд да елә һәр икиси олдуғуну сечмәк олмурду...

Әлиндә дурбин олан алчаг бојлу чаван бир оғлан онлара јахынлашды... Онун ити чәнәси, еңли үзү, сәрчә кими балача, лакин чејран көзү кими меһрибан көзләри вар иди. О, әјиннә һәрби пенчәк, галифе шалвар кејмишди, һүндүр дабаңлы үзүнбоғаз чәкмәси онун бојуну бир гәдәр уча көстәрирди, башында јан гојулмуш шапка варды. Саг чијиндән тахта гобурлу онатылап тапанча асмышды.

Мартирос Баратјан маузерли кәңдән хәһиш етди ки, бахыб көрсүн Чичимли дәрәси илә кәлән кимләрдир? Бу

шух кәңч Зәнкәзурун көркәмли коммунисти Аванес Ақоңјан иди. О, дурбинлә бахды вә бир дөгигәдән сонра деди ки: узагда ашағыда адамлар мал-гара илә Дыг кәндинә тәрәф кәлир.

Бу адамлар ким ола биләрди? Ақоңјан тәклиф етди ки, чығыр даш јола чыхан јердә һәмни адамлары гаршыласыңлар. Белә дә етдиләр.

Бу адамлар, өз мал-гарасы илә һара исә чыхыб келән һәкәрили танышларыны көрәндә, тәәччүб галдылар. Арвадларың үзләри чырылмышды, ушағларың көз јашлары һәлә гурумамышды, јорулуб әлдән дүшмүш кишиләр мәјус вә гашгабағлы идиләр.

— Шүкүр, нә олуб?

— Һеч сорушма, јолдаш Аванес, дәрдимиз бөјүкдүр!..

Дығлылар кечән кечә баш вермиш һадисәни мәјусмәјус динләдиләр. Онлар ахырда дедиләр:

— Олан олуб, кечән кечиб... Бизим кәндә дүшүң. Бир мүддәт галарсыңыз, сонра көрәк ахыры нечә олур... О бандитләр бура бурунларыны сохмаға чүр'әт елә билмәзләр... Бир ил олмаз ки, биз дашнағларың әлиндән гуртармышыг, инди дә бу мүфтәхорлар сизә әзијјәт вериләр.

Һәкәрилиләрин чохунун бурада достлары варды: Кеворк Галустјан, Арустам Шегунс, Ага Шегунс, Асрат Асратјан, Семјон Сурнуверанс вә башгалары... Шүкүркил бурда галдылар. Бир һисәси исә Корнидзорда вә Хыңзирәклә достларының евинә дүшдү.

Бир нечә күндән сонра Шүкүрә гоһумлуғу чатмајан һәкәрилиләр өз евләринә гајытдылар. Әлбәттә, әлижанлылар онлары гојуб кетдикләри евләринә бурахмадылар, аичаг чајын саг тәрәфинә дүшмәләриннә мане олмадылар. Јазыг һәкәрилиләр назик чубуг алачыларың үстүнә палаз чәкиб, өзләрини бурада гызмар күнәшдән горујурдулар.

Әлижанлылар онларың көзүнүн габағында тахылларыны дашыјыб, хырманларында дөјүрдүләр.

Гәзә ичраијјә комитәсинин сәдри мән вә АҚ(б)П гәзә комитәсинин катиби Аббас Султанов тәзә гајгыңлары белә ачыначағлы бир вәзијјәтдә көрдүк. Биз һәмни пис әһвалаты ешидиб бура кәлмишик. Гадыңларың аһ-наләси, ушағларың һычгыртысы, кишиләрин мәјус көркәми...

Хошкәдиклиләр тутдуғлары кәнди гајтармаг истәмирдиләр. Кәрбәләјы Хәлил бәј вә Мәшәди Нурулла бәј би-

зимлә данышан заман билдирдиләр ки, бурадан һеч јерә кетмәјәчәкләр, гатили вә онун гоһумларыны өлдүрмә-миш сакитләшмәјәчәкләр.

Кәрбәләјә Хәлил бәј деди:

— Тәк гатил дејил, онун гоһумларындан да бир адам сағ гојмајачағы!

Биз, бу өсләриндән чыхмыш гулдурларын башына ағыл гојмағ итәдик:

— Ахы онларын һеч бир күнаһы жохдур. Әкәр кечә бир адам һәјәтивизә кәлиб, сизә күллә атса, сиз ону өлдүрмәзсиниз?

Кәрбәләјә Хәлил бәј һәјасыз-һәјасыз деди:

— Биз өлдүрсәк дә кәндимиздән гачмаздыг, өзүмүзү мүдафиә едәрдик. Һәр адам кәрәк өз күчүнү билсин!

— Иш ки, белә олду, онда биз дә Совет һөкүмәтинин нүмајәндәси кими гәзада әмин-аманлыг јаратмағ үчүн мүәјјән тәдбир көрмәјә билмәрик! — дејә биз бу ган төк-мәјә һазырлашан нитигамчылара билдирдик.

Нәһәјәт, Хәлил бәј ағзындан гачырды:

— Биз тәк дејилик! Бизим архамызда Султан бәј вә Искәндәр бәј Султаповлар дајаныблар!

Мән о заман Губадлы гәзасында баш вермиш ики бә-јүк һадисәни гысача тәсвир етдим. Милис органларында, Дөвләт тәһлүкәсизлик органында, нәһәјәт, Сәфијан даирә ичрайјә комитәсинин сәдри, јахшы бир коммунист Аслан Әсәдовун бәјүк китабында, әлијанлы гачагларын төрәт-дији чохла сојгунчулуг, өлүм һадисәләри гејд едилмиш-дир.

Әлијанлы бандитләри илә мүбаризә мәсәләси дәфә-ләрлә гәза ичрайјә комитәсинин вә АК(б)П Гәза коми-тәсинин Рәјасәт һеј'әтиндә мүзакирә едилмишди. Һәр бир һадисә јеринә нәинки тәк гәза милис рәиси, гәза си-јаси бүросунун рәиси (о заман Дөвләт тәһлүкәсизлик органы белә адланырды) һәтта гәза партија комитәсинин вә ичрайјә комитәсинин рәһбәрләри дә дәфәләрлә ке-дирдиләр. Лакин һәр дәфә гатилләр вә гулдурлар дәстә илә дағларда, мешәләрдә кизләнир, чох кәндләрдә исә, садәчә олараг гочалар онлары кизләдирдиләр.

1922-чи илин јанвар ајында гәза партија комитәси-нин катиби Аббас Султанов АК(б)П МК-ја јазмышды:

«АК(б)П МК-ја билдирирәм ки, бу илин јанвар ајы-нын 10-дан һәкәри чајынын сол тәрәфиндә Балы Сул-танлы кәндидән Үчтәпә кәндиңә гәдәр олан јол динч

әһали үчүн бағлыдыр. Бандитләр бу јолу кәсир, аиләси үчүн әрзаг апаран адамлары сојурлар. Даһа чох ач Күрдүстан¹ әһалиси зијан чәкир. Онлар ахырынчы инәк-ләрни кәтириб Биринчи Ағалы даирәсиндә дүјүә деји-ширләр...

...Бандитләр нә бәдбәхт гадыңлара, нә дә јетим ушаг-лара рәһм еләјирләр, һамысыны сојурлар. Сојгунчулуг сон һәфтә даһа тәһлүкәли характер алмышдыр»².

Губадлы гәзасында 1922-чи ил сентјабрын 14-дән 23-дәк бандитизмә гаршы мүбаризә барәдә баш милис ида-рәсинин мә'луматында билдирилир:

«Губадлы гәзасынын сөрһәддиндә олан Әлијанлы кәнди һөкүмәтә табе олмур. Гоншу кәндләрин әһалисинә диван тутур, онлары сојур, өлдүрүр, һејванларыны апа-рыр, динч әһалини дайма горху алтында сахлајырлар»³.

Һәмин ил октјабрын 1—7-нә олан мә'луматда әләвә көстәрилир:

«Сајы 300 силаһлыја чатмыш, өз мәгсәдләринә чат-мағ үчүн әлверишли мөвге тутмуш Әлијанлы бандитлә-ринин өзбашыналығы гәзада күндән-күнә артыр»⁴.

Сон дәрәчә тәһлүкәли Әлијанлы бандитләринин ләгә етмәк үчүн гәзада силаһлы гүввә чатмырды. Буна көрә гәзанын рәһбәр органлары АК(б)П МК-ја гәзада вәзи-јәт барәдә мүфәссәл мә'лумат јазыб, көмәк көстәрмәсини хаһиш етди.

Бизә, әлбәттә, көмәк етдиләр.

1922-чи ил октјабрын 5-дә Хаһлыгдан Чәбрајла ке-дирдик. Јолумузу дәјишмишдик — Дунјамалы јүзбашы илә Кечәл Казымын дәстәсинин нәзарәти алтында олан Кәјән дүзүндән кечирдик.

Биз дөрд нәфәр идик: Көјүш һүмбәтәлијев, Гулу Әсә-дов, милис нәфәри Шаһмурад вә мән. Шаһмурад бизи Гарабағ дағ силсиләсинин әтәји илә апарырды. Гаран-лыг, чискили бир кечә иди. Јашајыш мәнтәгәләриндән аралы, чыгыр дүшмәмиш јерләрлә кедирдик.

Мән Чәбрајлда Гарјакин гәзасынын рәһбәрләри вә хүсуси дәстә командри илә көрүшмәли идим. Тә'јин олуимуш вахтда сәһәр саат 8-дә кәлиб чатдыг. Бизи һүсү

¹ Лачын рајону мәзәрлә тутулур.

² Азәрбајҗан КП МК Партија тарихи институтунун партија ар-хиви, ф. 1, сијаһы. 125, сах. гов. 498/428, в. 2.

³ Аз. ССР Дөвләт архиви, ф., 27, сијаһы. 5, иш 52, в. 4.

⁴ Јенә орада, в. 5.

Гачыёв гаршылады. О, АК(б)П Гаржакин гэза комитэ-
синин катиби иди. Бизи, көһнэ иш јолдашларыны көрөн-
дө, һәмншө олдуғу кими, чох севиңди. Чох вачиб ва мәс-
улијјәтли ишдә биз бир-биримизә көмәк етмәли, ики
гэзанын динч әмәјини сојғунчу-бандитләрдән горумалы
идик.

Һүсүнүн кабинетиндә кичик, оператив бир мушавирә
олду. Гаржакин гэза ичрайјә комитэсинини сәдри Мәм-
мәдхан Мәммәдханов вә хүсуся дәстә командири Журба
да мушавирәдә иштирак едирди. Һүсү хәбәр верди ки,
бизим гэзаларда бандитизмин көкүнү кәсмәк үчүн хүсу-
си дәстә јолдаш С. М. Кировдан вә Н. Нәримановдан
тапшырығ алмышдыр.

Мушавирәдә Әлијанлы бандитләрини мәһв етмәк
үчүн оператив план һазырлады. Белә гәрара кәлдик ки,
әлијанлылардан гәрбдә биз мөвге тутаг: милисләр, си-
лаһлы коммунистләр вә битәрәф кәндлиләр. Бу о демәк
иди ки, биз Мурадханлы, Һарал вә Амудух кәндләриндә
јерләшмәлијик. Бизим вәзифәмиз — әсәс түввәләр шәрғ-
дән, Гарабағ дағ силсиләси тәрәфиндән бандитләрин
үзәринә һүчума кечәндә, онларын габағыны кәсмәк иди.

Әмәлијјат ертәси күнә тәјвин олуңду. Мән һәмнин кечә
гајытмалы, бүтүн күнү адамлары топламалы вә сабаһ
кечә ишә башламалы идим.

Кечә һәмнин јолдашларла, һәмнин јолла Ханлыға га-
јытдығ.

Силаһлы адамлары нечә топлајағ ки, бандитләр хәбәр
тутуб, мүдафијә һазырлашмасынлар, јахуд дәфәләрлә
олдуғу кими гачмасынлар? Адамлары хәлвәт топламағ
мүшкүл иш иди. Она көрә шајиә јайдығ ки, Дүңјамалы
јүзбашынын дәстәси әлејһинә әмәлијјата һазырлашырығ.
Әлбәттә, бу барәдә Дүңјамалы һеч нә билмәјәчәкди, чүн-
ки ора һеч кәс кетмирди.

Мән сәһәрә јахын биринчи дәстә илә тәрпәндим.

Мурадханлы кәндини кечәндә көрдүк ки, әлијанлы-
лар архајын, һеч нәдән шүбһәләнемәдән, әкин әкирләр.
Јухары кәнддән зурна-нағара сәси кәлирди. Әкәр орада
тојдурса вә бурада әкин әкирләрсә, демәк, бизим әмәлиј-
јат кизли галыбдыр...

Ирәли кетдик. Марағланыб сорушанлара чаваб ве-
рирдим ки, республика рәһбәрләриндән бири Ағдама
кәлиб, онун јанына кедирик, чағырыбдыр.

Әлијанлылардан бири сорушду:

— Хејир ола?

— Хејирдир! Бизим рајон јахшы рајон сајылыр! —
дејә мән чаваб вердим.

Һарал кәндиңә јахынлашыб, јары мүһасирәә алдығ.

Кәндиң о бири тәрәфи учурум иди, гачмағ мүмкүн
дејилди. Јаваш-јаваш ирәлиләдик, нәһәјәт, кәндә кирдик.
Анчағ һеч кәси тапа билмәдик.

Хошкәдик кәнди бура јахындыр. Кәрим Искәндәрову
вә Гулу Әбдүләзимову кичик бир дәстә илә ора көндәр-
дик. Онлара тапшырдығ ки, хошакәдиклиләрә билдирсин-
ләр ки, Әлијанлы бандитләри мүһасирә олунубаар. Јал-
ныз көнүллү сурәтдә бизим дәстәјә кәлмәклә чаңларыны
гуртара биләрләр. Белә данышыб гәрара кәлдик ки, әкәр
буна разы олсалар, Искәндәров онлары тәрксиләһ едиб,
мәним сәрәнчамама көндәрсин. Бизим архамызча кәлиб
Мурадханлы кәндини тутмуш Аббас Султановла вә
Амудух кәндини тутмуш дәстә командири илә дә белә
данышыб разылашмышдығ...

Искәндәров Хошкәдији мүһасирәә алыб, тәләб етди
ки, кәндиң бүтүн силаһлы кишиләри јанына кәлсин. Да-
нышығ үчүн Кәрбәләји Хәлил бәј вә Мәшәди Нурулла
бәј онун јанына кәлдиләр. Онлар силаһлары алынма-
мағ шәрти илә бизим дәстәјә гошулмаға разы олдулар.
Искәндәров једди нәфәри тәрксиләһ едиб, јанында сах-
лады вә алты нәфәри силаһлы бизим јанымыза көндәр-
ди. Ахырда онларын һамысы тәрксиләһ едилди, пәјәјә
салыныб үсләринә, күчлү кешикчи дәстәси гојулду. Бәс-
дир түғјан етдијиниз!

Сәһәри күн Мурадханлы кәндиндән Аббас Султанов-
дан тәхминән бу мәзмунда бир мәктуб алдым:

«Инди 30 Әлјанлы бандити јанымдадыр. Силаһлары-
ны вә чинајәткарлары вермәк шәртләри барәдә онларла
данышырам. Онлар һәләлик өзләрини сакит апарырлар,
Горхурам ки, пис бир иш олдуғуну билсәләр, вуруш-
суңлар. Мәним адамым аздыр, хаһиш едирәм көмәк көн-
дәрин!»

Сәфјан, Мәликпәјә вә Һәкәри кәндләриндән бизә
гошулмуш 30 нәфәр кәндлини о саат Мурадханлыја көн-
дәрдик.

Күнортаја јахын мәлүмат алдығ ки, Дешдаһат кән-
диндә әмәлијјат заманы бизим дәстәдән бир нечә нәфәр,
о чүмләдән командирләрдән бири, коммунист Гулам Ис-
мајылов өлдүрүлүбдүр. Бизә тәклиф етдиләр ки, һәмнин

дәстәҗә көмәк үчүн Дешдаһата һәрәкәт едәк. Биз ора тәләсирдик, галын мешәдән кечиб кедирдик, габагчадан кашфијат апармамышдыг, бир-биримиздән 25 метр аралы һәрәкәт едирик. Мешәдә һеч кәси тапмадыг. Тез онларын далынча Дешдаһата кетдик. Кәнди тез тутдуг, лакин бандитләри тута билмәдик, онлар өз аиләләри илә мешәҗә чәкилмишдиләр.

Дәстә командири Мурадханлыја јола дүшмәји әмр етди. 30 силаһлы кәндли һалә ораја чатмамышды. Мән габага кечдим ки, Аббас Султановун јанына чағырдыгы Әлијанлылар, кәндлиләрин дәстәсини, јахуд бизим дәстәви көрүб, атәш ачмасынлар.

Јолумуз Дешдаһат вә Башарат тәрәфдән қалән ики чајын бирләшиди јарғанын диби илә кечирди. Бу ики чај чох гәдим замаялардан бурада бирләшәрәк чәнуба доғру узанан сылдырым дағларын арасындан өзләринә јол ачмышды. Бурада чајын ени 10 метр, сылдырым јарғанын һүндүрлүју исә 100 метрдән артыг олар. Дағын шимал вә чәнуб голу шәргә бурулуз вә Әлијанлылар кедән јолу тамам кәсир. Онларын бүтүн кәндләри, әтәји илә ики чај ахан бу ики дағ голунун арасында иди. Мөһкәм тәбии истәһкам!.

Бу дәфә бизим дәстә јухары илә, баш Гарабағ дағындан кедирди, гачаглар һеч јерә кедә билмәдиләр. Лакин онларын чоху гачыб дағларын јамачында олан мешәләрдә кизләнә билмишди.

Мурадханлыја чатыб, Аббас Султановун гәраркаһы јерләшән Чүмшүд бәјин евинә кетдим.

Аббас Султанов отагда бухарынын габагында отурмушду. Әлијанлылар исә дивар боју әләшмишдиләр. Намысынын јанында түфәнк вар иди. Мән ичәри кирәндә әлијанлылар ајага галхдылар.

— Отурун!

Сакитчә отурдулар.

Мән рус дилиндә Аббас Султанова дедим:

— Сән чох мәнәрәтлә онлары топламысан, буну һами бачармазды. Анчаг бир һалда ки, онлар силаһларыны вә чинајәткарлары вермәк истәмирләр, — ахы, онлар өзләри дә чинајәткардылар, өзләри өзләрини нечә әлә версинләр?.. Гысасы, кәл онлары бу саат бурдан апараг. Биз һөкүмәт адындан данышырыг, онлар үчүн инди мұһасирә олдуғлары вахт, «һөкүмәт» сөзү чох бөјүк гүввәдир.

Бир онлара бах: көр бу «гарталлар» инди нечә горхаг гарғаја дөнүбләр.

Аббас Султанов сорушду:

— Сәнинлә адам кәлдими?

— Әлбәттә! Ев мұһасирә едилиб. Онлар һеч јерә чыха билмәзләр.

Мән әлијанлылар мұрачнәт едиб, бүтүн вәзијәти онлара данышдым вә әмр етдим ки, түфәнкләрини, хәнчәр-бычагларыны тәһвил вериб, бир-бир отагдан чыхсынлар.

Аббас Султановла јанашы отурмуш һәсәнхан бәј јаваш-јаваш ајага галхды. Ондан сонра о бириләри дә галхдылар. Онлар сынајычы вәзәрләрлә кәһ Аббас Султанова, кәһ да мәнә бахыр, сифәтимиздә азачыг тәрәддүд кәлкәси көрмәјә чалышырдылар. Биз өткәм-өткәм күлүмсүнүрдүк. Онлар башларыны ашағы салыб, мәјус-мәјус стола јахылашыр, силаһларыны онун үстүнә гојур вә бир-бир отагдан чыхырдылар...

Горхулу вә тутулмаз банда бу чүр мәнв едилди.

□

Чавад вә Гарјакин гәзасынын көчәриләри дә Зәнкәзурун азәрбајҗанлылар јашајан һиссәсинин малдарлары кими лап гәдимдән јайда Зәнкәзурун оту бол јайлағларына көчәрдиләр.

Анчаг 1918-чи илдән көчәриләр бу јайлағлардан мәнрум олмушдулар. Мүсаватчыларын вә дашнағларын ағалыгы дөврүндә малдарлардан һеч ким Зәнкәзур јайлағларына галхмырды.

1922-чи илдә, бүтүн Зәнкәзурда Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра көчәриләр бураја көчмәјә јенидән имкан тапдылар. Мајын икинчи јарысындан башлајараг, көчәриләр өз сајсыз гојун сүрүләри, гарамаллары вә ат илхылары илә арасыкәсиләмәдән әсрләрдән бәри тапданмыш көч јолу илә үчтәпәләрдән вә Малдашдан кечирдиләр.

Хәјли мүддәт иди ки, Зәнкәзур гәзасынын јолларында түгјан еләјән бир банда — ермәни вә азәрбајҗанлылардан ибарәт, кинајә илә «бејнәлмиләлчи» адландырылан, јахшы силаһланмыш бир гулдур дәстәси — онлары јыртычы һејван кими күдүрдү. Бу банда тез-тез сојғунчулуғ едир, һәтта адам өлдүрмәкдән чәкинмирди.

Узун мүддәт бу банданы мәнв етмәк мүмкүн олмады. Бәзән онлар тутулмаз олурду. Кечә бир јердә сојғун

баш верирди, сәһәр исә банданын сәси елә узаг јердән кәлирди ки, инанмаг олмурду.

Бу «гудрәтли» банда илә јанашы Халлава кәндиңдән олан Кәримни вә Халач кәндиңдән олан Ләтифин бандасы Зәнкәзурда туғјан едирди. Бу банда әввәлчә он беш нәфәрдән ибарәт иди, сонра сур'әтлә артыб чохалмышды.

Бу ики банда ики гәзада нормал һәјаты тамам позмушду. Һәр чүр әксингилабчы үнсүрләр баш галдырмышдылар. Иш о јерә чатмышды ки, орда-бурда галмыш мүсаватчы вә дашнаг үнсүрләри аз галырдылар ки, бизим гәзанын бу вә ја дикәр рәһбәрини өлдүрмәји онлардан тәләб етсиләр. Кәримлә Ләтифин Бәркүшад дағларында, Кәпәзин јахынлыгында, мешәдә кизләнмиш бандасы ики дәфә Гара Илјасовун вә мәним үстүмә дүшмәк истәмишдиләр. Анчаг баш тутмамышды. Бир дәфә биз онлар көзләдијиндән бир гәдәр әввәл кечиб кетмишдик, икинчи дәфә исә бандитләр, бизи милисләр мушәјјәт етдијини көрүб, атәш ачмаға чүр'әт етмәмиш, кизләнмишдиләр.

Бир гәдәр кечдикдән сонра Кәримни вә Ләтифин бандасы «бејнәлмиләлчи» илә бирләшди. Нечә дејәрләр, бирләшдиләр, үмуми дил тандылар...

Бир дәфә Гафандан гајыдаркән биз Кәпәзин сылдырым, чылнаг дөшүндә бир булаг башында тәпәдән дыр-нағатәк силаһлы ики адама раст кәлдик. Онлар дағын тәләсиндә биздән јухарыда дајанмышдылар. Анчаг о гәдәр јахын идиләр ки, биз онлары таныдыг. Икиси дә Әјин кәндиңдән иди. Биринин ады Әјјуб, о бирининки исә Фарман иди. Гәзада Совет һакимијјәти гуруланадәк онларын икиси дә ара-сыра сојгунчулуғ едәрдиләр. Анчаг инди башга дөвр иди, онлар адамлары сојмагдан әл чәкмишдиләр. Инди гәфләтән... башымызын үстүнү кәсиб, түфәнки бизә тушламышдылар. Әјјуб вә Фарман тәләб едирдиләр ки, биз силаһлары јерә төкәк. Мән габагда идим, архамча гәза милис рәисини мұавини Әзиз Гулијев, биздән хејли архада исә бир нечә атлы милис кәлирди. Биз бу басгынын фитнәкарлығ мәгсәди илә ким тәрәфиндән тәшкил едилдијини баша дүшүб, онлара дедик:

— Әкәр јашамаг истәјирсинизсә, чыхын кедин!

Бу сөзләри дејиб, атымызы дөндәриб чыхыб кетдик.

Сабаһы күн сәһәр ертә Султанов ики гардашы илә Мач кәндиңә Мәшәди Тағы бәјин көчүнә, мәним јаныма кәлди. Бәјләри дүнән күндүз мешәдә раст кәлдијимиз

гачаглар мушәјјәт едирди. Мән чох тәәччүбләндим. Кәләләрин беши дә тәпәдән дыр-нағадәк силаһлы иди. Бу вахт көчдә мәндән башга киши јох иди. Һамы сүбһ тездән јайлагдан тарлаја, тахыл јығмаға кетмишли. Гәфләтән төкүлүб кәлмиш бу адамлар атдан дүшәндән сонра, Султанов, тәкәббүрлә бығыны ешәрәк деди:

— Ешитдим ки, дүнән бу икиси, — о, Фарманла Әјјубу көстәрди, — тәсәдүфән, мешәдә, булагын үстүндә, сизи танымајыб дикбашлығ еләјибләр. Мән буна чох мәјјус олдум. — Султанов голларыны ачды вә өзүнү пешман кими көстәрди. — Аллаһ һаггы, онлар сизи танымајыблар! О гәдәр хәчәләт чәкирләр ки, бу күн мәни дилә гутуб, бура кәтрибләр ки, јанымда күнаһларыны бојунларына алыб, сиздән үз истәсинләр.

Мән пешман олмуш бу күнаһкарлара бахдым. Онларын һеч вечинә дә дејилди. Мән Султанова дедим ки, әкәр бу ики нәфәр кәләчәкдә өзләрини сакит апарсалар, онлары чәзаландырмаг фикрим јохдур.

Мән гонағларыма јола дүшмәк вә һара кетмәк истәдијими дедикдә, Султанов билдирди ки, о да өз јолдашлары илә елә о тәрәфә кедир.

Јолда, даға чыхдығымыз заман, бир сүрү мал-гара көрдүк. Онлары сағмаға апарырдылар. Он алты јашлы нахырчы Шүкүр бизи көрүб, мәнә деди ки, бизим инди кечәчәјимиз мешәдә он нәфәр силаһлы адам ағачларын дөлында кизләнмишди. «Онлар мәндән сорушдулар ки, сән Шамсыза кетмисән? Мән о саат баша дүшдүм ки, онлар сәнинлә елә-белә марагланмырлар. Чәваб вердим ки, сән чохдан Шамсыза кедибән. О заман силаһлы адамлар ағачларын архасындай чыхыб, тәләсик Кәпәзә тәрәф кетдиләр».

Шүкүрүн пердији хәбәр Султанову бәрк һиддәтләндирди. О, һәмин он нәфәри изләмәји мәнә тәклиф етди. Мән Султановун фикрини баша дүшдүм. О, гәсдән Ләтифин вә Кәримни дәстәсини мешәдә пусгуда гојмушду. О, әввәлчә мәнә һәдә-һәрбә кәлди, деди ки, гәзанын бүтүн тәшкиләт рәһбәрләри кими мәни дә һәр вахт, һәр јердә өлүм көзләјир. Султанов ријакәрлығ еләјирди. Бандитләри изләмәји тәклиф етмәклә, мәни инандырмаг истәјирди ки, онлары мәһв етмәјә һәминшә һазырдыр. Мән өзүмү елә көстәрирдим ки, куја она инанырам. «Изләмәк», көзләнилдији кими, һеч бир нәтичә вермәди. Биз Султановла сакитликлә ајрылдыг.

Ертәси күн Зәнкәзурдан калмиш мәс'ул милис ишчиси Макар Агабабов бизә хәбәр верди ки, Султановун вә онун бә'зи достларынын «бејнәлмиләтчи» бандә илә әләгәси вар. Бу бандә өз гаршысына јалһыз сојғунчулуғ дејил, маһалын рәһбәр ишчиләрини чисмән мәһв етмәји дә мәгсәд гојмушду. Һәм дә буну елә тәшкил едирдиләр ки, өзләри судан гуру чыхыр, һеч ким, һеч вахт онлары чинајәт үстәдә тутә билмирди...

Милис ишчиләринин чох һиссәси, инди һаггында сөһбәт ачдығымыз күнләрдә, Аразы кечиб Ирандан калмиш бөјүк бир банданы Сусан мешәләриндә изләмәклә мәшғул иди. Һәмин әмәлијјат заманы гәзә милис рәиси вә бир нечә милис јараланмышды. Анчағ бандә да мәһв едилмиш, мал-гараны говуб Ирана апара билмәмншиди.

□

Фәһлә-кәндли балаларындан ибарәт милис һеч нәдән чәкинмәдән гәзәдә Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәси уғрунда мәрдиклә, шүчәәтлә мүбаризә апарырды. Милисин Совет һөкүмәтинә нечә сәдагәтли олдуғуну көстәрән һадисәләр ичәрисиндә ашағыдакы әһвалат чох парлаг сүбүтдур.

1920-чи илин јайында Зәнкилан даирә милис рәиси Чәбрајыл Шириин оғлу зәнкиланлы гәничән Тејмур бәј Чаванширову һәбс едиб, Бакыја көндәрди. Бунун интиғамыны алмағ үчүн Зәнкилан бәјләри Чәбрајылы өлдүрмәк үчүн Гарадағ бандити Тәһмәзи дилә тутурлар. Бир дөфә мал-гара говуб апараркән Тәһмәз бир тәпәнин архасында кизләнир, билир ки, Чәбрајыл мүтләғ оғруну изләјәчәкдир. О, бурадан, марыгдан Чәбрајылы вурду. Бу вахт Чәбрајылын кичик гардашы Ибадулла өзүнү јетириб бандити өлдүрдү. Анчағ өзү дә Тәһмәзин күлләсиндән өлдү.

Бә'зән Совет һакимијјәти әлејһинә мүбаризә сырф идеоложи форма алырды. Бунунла әләгәдар оларағ, Бәһдул Әфәндиинин бизим рајонда апардығы тәхрибатчылығ барәдә хүсуси данышмағ лазымдыр. О панисламизм бајрағы алтында сүнниләрлә шиәләри бирләшдирмәк истәјирди. Дејирдиләр ки, һәтта бир китаб да јазыб, орада сүбүт етмәк истәјир ки, индијә гәдәр имам Һүсејнә тә'зијә сахламајан сүнниләр дә имам Һүсејни ағламалыдыр.

Һәкәри кәнди чамаатынын Әлијанлы бандитләринин

горхусундан ермәни кәндләринә гачмасы да бу вахт олмушду.

Гәзәдә вәзијјәт чох кәркин иди. Биз кечәләр јатмыр, һәмишә атлы кәзир, ат белиндә мүркүләјирдик. Бүтүн коммунистләр вә мәс'ул совет ишчиләри сәфәрбәр едилмишди. Бандалары ләғв етмәк үчүн Зәнкәзурда һәтта хүсуси сүвари дәстә дүзәлдилмишди. Дәстәнин рәиси е'тибарлы адамлар васитәси илә мүнтәзәм оларағ бандитләрин планлары вә јахын күнләрдә нечә һәрәкәт едәчәкләри барәдә мә'лумат алырды. Бир дөфә рәис хәбәр тутду ки, бандә ики дәстәјә бөлүнүб, Сицијан дағларында көчәриләрә ики јердә басғын етмәк истәјир. Рәис онлары изләмәји гәрара алды. Бир кечәдә бандит дәстәләринин икиси дә мүһасирәјә алынды. Онлар мөһкәм мүғавимәт көстәрирдиләр, буна бахмајарағ тамам мәһв едилдиләр. Бу, башгаларына да ибрәт олду.

Бу бөјүк вә тәһлүкәли банданын мәһв едилмәсинә Зәнкәзур гәзә ичранијјә комитәсинин сәдри Артүнјан, гәзә дөвләт тәһлүкәсизлик идарәсинин рәһбәри Аршақун вә гәзә милис идарәсинин рәиси Саилјан рәһбәрлик етмишдиләр. Онлар әмәлијјатын кедиши һагда бизә мүнтәзәм мә'лумат верир, нәинки бүтүн бандә, һәтта онун кичик бир һиссәси бизим гәзәјә кечәндә тез бизи хәбәрдар едирдиләр. Анчағ бандә әсасән Зәнкәзур әразисиндә фәалијјәт көстәрирди.

Зәнкәзурдакы бөјүк бандә мәһв едилдикдән сонра, көчәриләр сојулачағларындан вә өлдүрүлчәкләриндән еһтијат еләмәдән архајын өз јолларына давам едирдиләр. Чохлу кичик гачағ дәстәләри дә бәрк гөрхүја дүшмүшдүләр. Онларын чоху инди милисдән гачырдылар.

Бәһмән бәј адлы бирисинин дәстәси хејли мүддәт Зәнкилан рајонунда түгјан еләди. Бу дәстәни Минчиван вә Хурама бәјләри тәшкил етмишди. Бурада, Иранла сәрһәд олан јерләрдә, бандитләрин иши јахшы иди. Чүнки о вахтлар дөвләт сәрһәдди әмәлли-башлы горунмурду. Изләнән бандитләр асанлыгла Ирана кечирдиләр. Бу банданы да мәһв етмәк лазым иди.

Зәнкилана кәлән милис дәстәси кечәни Минчиванда галды. Һәмин кечә бәјләр Рүстәм бәјни евинә топлашыб, бизим дәстә Тири кәндинин јанында Зәнкилан чајыны кечәркән ону нечә мүһасирәјә алыб, мәһв едәчәкләрини мүзакирә едирдиләр. Бәјләр белә гәрара кәлдиләр ки, милис дәстәси чајы кечәркән Хурамалы Әли бәј Тири да-

гы тәрәфдән һүчүм етсин, Рүстәм бәј иса өз дәстәси илә архадан-вурсун.

Рүстәм бәјни евиндәки мәчлисдә иштирак еләјән бәјләрдән бири сәһәри бизә хәбәр верди ки, Рүстәм бәј вә башга бәјләр милис дәстәсиниң силаһы илә өз адамларыны силаһландырыб, гәзада һакимијјәти әлә кечирмәк, бүтүн коммунистләри вә мәс'ул ишчиләри өлдүрмәк нијјәтиндәдирләр. Лакин кечә бәјләр разылыға кәлә билмәдиләр. Чүнки бәјләрин бири дедү ки, бу план онун хошуна калмир вә о бу план барәдә милис дәстәсинә габагчадан хәбәр верәчәкдир. һәмни кечә бәјләр милис дәстәсинә һүчүм етмәк һаггында һеч бир гәрар гәбул етмәдән дагылышырлар.

Сәһәр бизим дәстә истигамәтини дәјишмәдән Тири тәрәфә һәрәкәт етди. Јолда һеч кәсә раст кәлмәдән биз Ағојух дүзүнә чыхдыг. Бир гәдәр кедиб, Хурама кәндиңә чатдыг. Кечә Рүстәм бәјни евиндә олмуш Әли бәји бурада тапдыг.

Биз она дедик:

— Бизә хәбәр верибләр ки, сиз кечә Рүстәм бәјкилдә олубсунуз. Бу дөгрудурму?

Әли бәј турп кими гызарды. Биз сөзүмүзә давам етдик:

— Биз бу күн гәсдән бура кәлмишик. Истәјирик сизә дејәк ки, бу саат сизи һәбс елә биләрик. Анчаг биз буну етмәк истәмирик. Бизим мәгсәдимиз — совет адамларына јашамаг вә ишләмәк үчүн шәраит јаратмагдыр. Әкәр биз буну мүгавимәтсиз еләјә билсәк, чох јахшы! Јох, әкәр бириси бу ишдә бизә мане олмаг истәсә, совет ганунлары илә дәрһал чәзасыны алачагдыр.

Ертәси күн сәһәр дәстә Кечикли кәнди јахылыгындагы таланы мүһасирә етди. Бәһмән бәј башда олмагла бандитләр бурада, кәчдә кечәләмишдиләр. Онлар 12—15 нәфәр иди. Гадышлар вә ушаглар вә бир хәта тохундурмамаг үчүн бандитләрин кечәләдикләри алачыглар вә күллә атмадыг. Онлар буидан истифадә едәрәк, бир-бир Зәнкилан милиси дајанмыш мешәли дәрәјә чәкилдиләр. Милисләр гачан бандитләрә атәш ачды. Бурада бөјүк бир сәһвә јол вердик. Милисләрин бир һиссәси өз адамларыны вурмамаг үчүн вә мешәли дәрәдән бандитләрин оwsуз да чыха билмәјәчәкләрини күман едәрәк, атәш ачмадылар. Милисләрин арасында елә адамлар да варды ки,

кәләчәкдә ган итигамындан горхараг, бандитләрә дејил, һара кәнди атәш ачырдылар.

Бу мүвәфғәијјәтсиз әмәлијјатдан сонра бир мүддәт Зәнкилан әразисиндә сојғунчулуг вә гәтл баш вермәди. Бәһмән бәјни бандасы сонралар гәза чаматтыны јахындан көмәји илә мәһв едилди.

□

Көһнә вәһши ган итигамы чох вахт итигилаби ганунчулуг уғрунда мүбаризәјә мане олурду, лакин бәзи һалларда көмәји дә олурду. Әмәлијјат заманы әкәр бизим арамызда итигамчы гәбиләләрдән бирчә адам олса иди, бизә һеч бир банд вә күллә атмазды. Белә бир әһвалат олду: бир дәфә банд вәһши гырагында, пусгуда дајаныб, бизим рәһбәр ишчиләри көзләјирмиш. Онлар Ашагы Моллу кәндиңдән олан Мәһәммәд Исахову бизимкиләрин арасында көрүб, онлар атәш ачмырлар. Бандитләр һамыны јахшы бәләд олдуғу Моллу тајфалары илә өмүрлүк дүшмән олачагларындан горхмушдулар. Билирләр ки, онлар буну әвәзсиз гојмазлар, она көрә онларын тајфасындан олан аламын јапында күллә атмамышдылар. Бандитләр дәфәләрлә Исахова хәбәрдарлыг етмишдиләр ки, о совет ишчиләри илә кәзмәсин. Лакин Исахов бу хәбәрдарлыға фикир вермир вә беләликлә дә бандитизм әлејһинә мүбаризәдә милис ишчиләринә көмәк едирди.

Тезликлә бизим вә бизә гоншу бүтүн гәзаларда бандитләр мәһв вә тәрксилаһ едилди. Әввәлләр онларын мүвәфғәијјәтинә севинән вә бизә мејдан охујан адамлар инди милиси узагдан көрәндә икигәт олурдулар.

Бу чүр әһвалатлардан данышмаға даһа еһтијаж жохлур. Тәсвир етдијим әһвалатлар Совет һакимијјәтинин илк илләриндә узаг Губадлы гәзасында бандитизмә гаршы нечә кәркин, чәтин вә тәһлүкәли мүбаризә апардығымызы ајдын көстәрир.

ЧӘЈИРТКӘ

Республикада халг тәсәррүфатыны бәрпа етмәк уңрунда һамылыгга, инадлы мүбаризә башламышды. Азәрбајчан нефт сәнәјесини бәрпа етмәк сәнәсиндә Бакы нефтчиләрини элдә етдикләри илк мүвәффәғијјәтләр бејналхалг империализмин вә оиларын агентләрини Бакы нефт мәдәниләрини харичи коссесияларын элине вермәк үмидләрини кәсди. Фәһлә вә мүһәндисләрин фәдакар, инадлы әмәји сәјәсиндә нефт сәнәјеси техникә чәһәтдән көкүндән јенидән гурулду: желонка — дәрилик насосу илә, зәрбә илә газмаг исә — роторла әвәз едилди. Кәнд тәсәррүфатында әкин сәнәси илдән-илә артырды, тахылын вә памбыгын мәһсулдарлыгы чохалырды.

Бүтүн Азәрбајчанда олдуғу кими, Губадлы гәзасында да мүлкәдар торпаглары мүсадирә едилиб, торпагсыз вә аз торпаглы кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлүрдү. Гәза ичранјјә Комитәсини Торпаг шө'бәси торпаг бөлмәклә мәшгул иди. Ашағы һәмзәли кәндиндән олан коммунист Исмајыл һачы һәсән оғлу һачыјев бу иши јахшы көрүрдү. Гәзада учуб дағылымыш евләр бәрпа олунурду. Демәк олар ки, бүтүн кәндлиләрин сығыначағы варды. 1921-чи илдә дә ондан әввәлки 20-чи ил кими, республикада јахшы тахыл топланмышды.

Торпагсыз вә аз торпаглы кәндлиләр Совет һакимијјәтинин онлара вердији торпагда әлә мәһсул јетириб руһланырдылар. Нәинки јохсул кәндлиләр, һәтта ортабаблар да өвләрини совет һөкүмәтинә борчлу билдирдиләр. Чүнки о, Азәрбајчан кәндлисини гулдур, милләтчи партијаларын дүчар етдикләри өлүмдән гуртармышды.

Республикада кәндли күтләсинин әсас һиссәси советләрин тәрәфинә, јени һәјат гурмаг јолуна кечмишдиләр.

Совет һакимијјәтинин бу мүвәффәғијјәтләри әксингилабы һиддәтләндирирди. Халг тәсәррүфатында һәр дәфә јени мүвәффәғијјәт газаныланда онлар араны гарышдырыр, мүхтәлиф бөһтаилар, шајнәләр јайырдылар.

1922-чи илин јазында Азәрбајчанын аран рајонларына чәјирткә кәлди. Дүшмәниләр севинир, шәйлик едир, бу фәләкәтдән совет һөкүмәти әлејһинә истифадә етмәјә чалышырдылар. Руһаниләр һәр јердә шајнә јайырдылар ки, аллаһ чәјирткәни аллаһсыз болшевикләрә бала көндәрибдир. Онлар кәнди, обанын чамаатына мәсләһәт көрүрдүләр ки, кәләчәкдә, даһа дәһшәтли фәләкәтдән, иланларын һүчумундан јаха гуртармаг үчүн совет һөкүмәтиндән үз дөндәрсинләр.

Әксингилаб торпаг идарәләринин чәјирткә илә апардығы мүбаризәни позмаға, ачлыг салыб кәндлиләри совет һөкүмәтиндән наразы салмаға чалышырды. Әлбәттә, сијәси дүшмәниләр буна наил ола билмәдиләр. Совет һөкүмәтинин көрдүјү тәдбирләр сәјәсиндә республикада әкинләрин тамам мәһв олмасынын гаршысы алынды.

□

1922-чи илин мај ајы иди. Бизим гәза тәшкилатларынын јерләшдији Ханлыг кәндиндә хош, күнәшли бир күн иди. Кәнди бүтүн евләри јашыллыг ичәрисиндә итмишди. Үстү ағ вә чәһрајы чичәклә долу мејвә бағларына тамаша едикчә, адамын көзләри динчәлирди.

Гарангушлар евләрин дамында өвләринә јува тикмишди, тезликлә бала чыхарачагдылар. Лејләкләр узун, үчкүнч ганадларыны јелләјә-јелләјә бу ағачдан о ағача учур, сөјүд, чинар вә гарағач ағачларына гонурдулар. Гыжов һәкәри чаы бүлбүлләрин, билдирчиләрин, торағайларын сәсини батырырды. Кәндлиләр һәрдәнбир кәләчәк мәһсулу хәјалән көзләри габагына кәтирәрак, белләрини дүзәлтмәдән ишләјирдиләр. Онларын чохусу шалварларыны чирмәјиб, бүтүн күнү дизә гәдәр сујун ичиндә ләкләрдә чәлтик әкирди. Арвадлар ширин сөһбәт еләјә-еләјә әрләринә тарлаја јемәк апарырды. Бир ичә кәндли арвады һәкәри чаынын лилли сујунда халчапалаз јујур вә тоггачла чырпырдылар.

Азад нәфәс алаң кәндиләр фәрәһлә динч һәјата киришмишдиләр.

Белә ајдын баһар күнләринин бириндә биз гәза тәшкилатында дәһшәтли бир хәбәр аадыг. Кәјән дүзү илә бизим гәзаја тәрәф јолда габагына чыхан һәр шеји мәһв еләјән чәјирткә кәлир!

Кәндли үчүн бундан дәһшәтли фәлакәт јохдур! Һәр шејдән әввәл адамның аглына, һамының көз диқдији бол мәһсулуң батачагы кәлир! Ачындан үзүлмүш, әлдән дүшмүш, шишмиш ушаглар вә гадыңлар кәлиб көзүңүң габагында дурур. Елә бил күнәшли ајдын күндә, бир аң ичәрсиндә бүтүн көј үзүңү зүлмәт кими бир гаранлыг бүрүјүр...

Аббас Султановла Кәјәнә кетдик. Көзүмүзүн габагында мүдһиш бир мәнзәрә ачылды: үзүңүлүгү ијирми километр, ени беш километр бир саһәдә хышылыты сала-сала, далғалана-далғалана сел кими чәјирткә ирәлиләјирди. Бу саһәдә торпағын үстүнү, сүр'әтлә ирәлиләјән ири чәјирткәләр өртмүшдү. Бу ирәлиләјән, даһа доғрусу, чәј кими ахан күтләјә аңчаг бирчә аң бахмаг оларды. Әкәр бир аз чоғ бахсан, сәнә елә кәлир ки, өзүн дә бу чәјирткә сели илә бирликдә ирәлиләјирсән...

Сабаһы бүтүн гоншу вә әтраф кәндләрини кишиләри, арвадлары, јенијетмәләри әлләриндә сүпүркә, јаба, дырмыг, чөлдә чәјирткә гырырдылар. Ахшамүстү кәркни ишдән үзүлүб әлдән дүшмүш јорғун, үмидсиз адамлар башлары ашагы, гәлбләриндә ағыр кәдәр сәвә гајыдырдылар. Инди әввәлки севинч вә руһ јүксәклији јох иди. Инди кәндиләрин үзүндә јалныз гүссә, кәдәр вә көз јашы көрмәк олурду.

Сәһәрә јахын чәјирткә артыг Хаңлыг кәндинә јахынлашырды. Лакин кәндә чатана кими, бу ачкөз һәшәрәт ики бөјүк еңли канал кечмәли иди. Чәјирткә биринчи каналла чатдыгда суја төкүлүр, бир гәдәр ахдыгдан сонра о бири тәрәфә кечирди. Бу, бизим аглымыза бир шеј салды: каналларын јанында ири чалалар газмаға башладыг. Алачыгларың чәтәңләрини сөкүб, бура кәтирдик. Кәндиләр чәтәңлә каналын габагыны кәсмәјә башладылар. Су илә ахан чәјирткә кәлиб бу чәтәңләрин габагына топлашыр, кәндиләр ону ведрә илә, газанла, әлләринә кечәи һәр чүр габла кәтүрүб чалаја төкүрдүләр. Чала агзына кими доландан сонра исә онун үстүнә торпаг төкүб басыдырдыг. Торпаг тәрпәнирди, аңчаг биз үстүнә бир

гат да торпаг төкүрдүк, јалныз бундан сонра чәјирткә мәһв олурду.

Һәкәри чәји боју Әфәндиләр кәндиндән башлајараг, чәјән ашагысына Мәммәдбәјли кәндинә гәдәр чәјирткәни гырмаг үчүн белә сәмәрәли үсулдан истифадә едирдиләр.

Биринчи каналдан адлајан чәјирткәләр, икинчи каналла төкүлүр вә орада да бу гајда илә мәһв едилирдиләр. Кимјәви дәрман вә зоологлар кәлиб чыхана гәдәр, биз бу јолла хејли чәјирткә мәһв етдик.

Сәһәрсин Бақыдан бизә көмәјә кәлмиш халг комиссарлар советинин нүмајәндәси Исрафил Ибраһимов (она «Сағгал» дејирдиләр) јени үсулла нә гәдәр чәјирткә гырыдығымызы көрәндә тәәччүб галды. Оңларын кәтирдији кимјәви мәддәләри һавәда учан чәјирткәләри гырмаг үчүн ишләтдиләр.

Һәкәри чәји боју кәндләрини чамаатының тәләсик көрдүјү тәдбирләр гәзаның башга кәндләриндә вәзијјәти бир аз јүңкүлләшдирди. Инди оңлар јалныз орада-бурада топланыб галмыш вә сонра Ирандан учуб кәлән чәјирткә дәстәләрини гырырдылар. Чәјирткә гәзаның кәнд тәсәррүфатына бөјүк зијан вурмушду. Буна бахмајараг, биз Губадлы чамаатыны ачыгдан гуртара билдик.

Аббас Султанов о заман АК(б)П МК-ја јаздыгы мәлүмәтдә кәстәрирди:

«Ганадланмыш чәјирткәләр Губадлы гәзасының дәмәк олар әкин саһәсини јарысыны (40%) мәһв етди. Чәјирткә фәлакәти кәндиләри руһдан салды. Милли гыргының бүтүн ачылыгыны көрмүш Губадлы чамааты тәәччә өз јувасына гајыдыб, Совет гурулушундан бәһрәләнмәјә башламышды ки, бу тәрәфдән чәјирткә онун дәрдини үстүнә дәрәд гојду. Партија сајыг иди, һәр чүр фитнәкарлыға гаршы ишкүзар тәблиғәт апарыб, сүбүт етди ки, бөјүк агроном билијинә малнкдир. Карыхмыш кәндиләрә тәклиф едилди ки, суварылан саһәләрдә гаргыдалы, лобја вә диқәр биткиләр, суварылмајан саһәләрдә исә дары өксиләр. Кәндиләр мәсләһәтә бахдылар. Бол јагыш жағдыгы үчүн, сөзсүз јахшы мәһсул олачагдыр! Беләликлә чәјирткәнин јазлыг әкинә вурдугу зијаның әвәзи, бәлкә, пајызлыг әкиндә чыхды»¹.

¹ Азәрбајҗан КП МК-ның Партија Тарихи институтунун партија архиви, ф. 1, сјаһы 125, иш 204, в. 4.

Азербайжан халг комиссарлары Советинин таклифи илэ мэн Араз чайны кечиб, орада чэјирткэни гырмаг үчүн, бизим дәстэнин Иран эразисинэ кечмэси үчүн јер-ли ханла данышмалы идим.

Шэртләшдијимиз күн мэн вэ мэни мушајијет едэн иш-чи бэрэ илэ Минчиван сэмтдэн Аразы кечдик вэ чайн са-һилиндэ Иран ханы илэ көрүшдүк.

Биз јакынлашан вахт о, дөшәјин үстә отуруб, јастыға дирсәкләнмишиди. Дөшәк, көј отун үстә сәрилмиш бөјүк бир халынын үстүнә салынмишды. Молла дизләрини гучаглајыб ханын гаршысында, лап ајағынын јанында отурмушду. 70 нәфәрә гэдәр кәндли кәнарда дурмушду. Булар кешикчи идими?

Хан бизи көрүб ајаға галхды. Биз әјнимизә шинел кејмиш, үстдән тахта гобурлу маузер бағламышдыг. Нәзакәтсизлик билиб, өзүмүзлә түфәнк көтүрмәмишидик.

Ханын вэ молланын әлини сыхыб, биз бурада дајанан кәндлиләрин һамысына әл вердик. Онлар чәкинә-чәкинә, кәлә-көтүр, габарлы әлләрини бизә узадыр, бизим кими бөјүк адамларын (һәр һалда хандан бөјүк адамларын, чүнки хан бизи көрүб ајаға дурмушду) онларла бәрәбәр адам кими көрүшмәсинә инанмырдылар.

Биз отурдуг. Хан да отурду. Кәндлиләр ајаг үстә да-јандылар.

Мән онлара мүрачнәтлә дедим:

— Әјләшин!

Кәндлиләр бир-биринә бахдылар, сонра каһ мәнним, каһ да ханын үзүнә бахдылар. Хан динмирди — мәнним кәндлиләрә «әјләшин» демәјим ашкар онун хошуна кәл-мәмишиди.

Мән хана дедим:

— Бизим өлкәдә инди гајда беләдир: ја һамы отур-малыдыр, ја да һамы ајаг үстә дајанмалыдыр. Биз бүтүн адамлары бәрәбәр һесаб едирик.

О, мәчбур олуб, һирслә кәндлиләрә деди:

— Әјләшин!

Мән кәлишимизин мәгсәдини сөјләдим.

— Чәнаб хан! Бизим чэјирткә гыран дәстәләрә ичазә вери, сизин эразиниздә олан чэјирткәни гырсынлар. О заман биз Гарадаг чамаетыны да ачлыгдан хилас едә-рик...

Хан мәнә чаваб верди:

— Аға! Чәнаб! Чэјирткә аллаһын көндәрдији бәла-дыр! Һеч ағлым кәсмир ки, адамлар онун гаршысыны ала билсин!

— Шәриәтдә вэ Мәһәммәд һаггында һәдисләрдә деји-лир ки... — Елә ки мән «Мәһәммәд» ады чәкдим, молла учадан авазла деди:

— Аллаһүммә сәлли әлә Мүһәммәд вэ али Мүһәммәд!

Биздән башга, бураја топлашан адамларын һамысы молланын дедијини бир ағыздан тәкрар еләдиләр.

Мән тәзәдән данышмаға башладым, анчаг бјагкы әһвалат тәкрар едилмәсини дејә, пејғәмбәрин адыны чәк-мәдим:

— Шәриәтдә вэ һәдисләрдә дејилир ки, аллаһ ин-санлара мин бәла вэ мин бир дәрман көндәриб. Бирчә өлүмә чәрә јохдур. Белә мә'лум олур ки, шәриәтә көрә дә һәр бир фәләкәтә гаршы мүбаризә еләмәк лазымдыр. Чэјирткәјә гаршы она көрә мүбаризә еләмәк лазымдыр ки, — мән кәндлиләри көстәрдим, — чамает ачлыг чәк-мәсин. Чэјирткә илэ нечә јакшы мүбаризә апармағы он-лара өјрәтмәк лазымдыр.

Молла чаваб верди:

— Бәли! Сиз, чәнаб, доғру бујурусунуз! Анчаг бунун үчүн ағамыз Мәһәррәм ханын, — аллаһ онун чаныны сағ еләсин! — ичазәси лазымдыр. О инди Әһәрдәдир¹.

Молла бурадакы ханы нәзәрдә тутараг сөзүнә давам еләди:

— Кәрим хан ичазә верәр, јазыб Мәһәррәм хандан ичазә истәрик.

Кәндлиләрин јанында шәриәт мәсәләләриндән хәбәр-дар бир адамла мүбаһисә етмәк истәмәјән молланын бичлијини баша дүшдүм. Лакин она е'тираз еләмәк чә-тин иди.

Мән суаледичи нәзәрләрә хана бахдым. О, башыны тәрпәтмәклә, молланын дедикләрини тәслиг етди. Сонра алава етди:

— Мән Әһәрә јазарам вэ үч күндән сонра сизә хәбәр верәрәм. — О, Мәһәррәм ханын адыны чәкмәди. Көрү-нүр кичик, јохсул феодалла, бөјүк, варлы феодал ара-сында нә исә бир ичклик вар иди.

¹ Әһәр — Иранын Гарадаг маһалынын мәркәзидир.

Даһа бир иш галмамышды. Бунула да данышыгы гуртардыг.

Азербайжанлы вә ермәни руһаниләрин јайдыглары шајиәләрә гаршы мүбаризә апармаг, фәлакәтин һәгиги сәбәбини вә чәјирткә илә мүбаризә апармагын үсулла-рынны чамаата изаһ еләмәк үчүн биз һәр базар күнү Хочаһанда вә Зәнкиланда кечирилән һәфтәлик базардан истифадә едирдик. Инди бу сәтирләри охујан адам нәзәрә алмалыдыр ки, кәндлиләр башдан-баша савадсыз олдугу үчүн бизим о заман һөкүмәтимизин һәјата кечир-дији тәдбирләри мәтбуат вәситәси илә онлара чатдыр-маға имканымыз јох иди. Буна көрә гәзаның рәһбәр иш-чиләринин, әксәр һалларда исә гәза партија комитәси катибинин, јахуд гәза ичранјјә комитәси сәдринин кәнд-ли базарларына топлашанлар гаршысында чыхыш едиб, мүһүм бир мәлумат вермәси, јахуд әксингилабчыларын јайдыглары фитнәкар бир шајиәни ифша етмәси ади һадисә иди.

Демәк лазымдыр ки, базар мејданчасына натиг кәлән кими, хусусилә гәза комитәсинин, јахуд гәза ичранјјә комитәсинин рәһбәр ишчиләри кәлән кими кәндлиләр мәннунијјәтлә топлашыр вә она диггәтлә гулаг асырды-лар.

Мән бир дәфә Зәнкилан базарында столун үстүнә чыхыб нитг дејирдим. Кәндлиләр үчүн чох мүһүм олан бир нечә мәсәләјә тохундугдан сонра, руһаниләрин фит-нәкарлыгларындан данышдым:

— Моллаларын дедији кими, әкәр аллаһын гошуну чәјирткә вә иландан ибарәтдирсә, мән о чүр аллаһы һеч танымаг истәмәрәм! — Бу вахт көрдүм ки, бә'зи кәндли-ләр мәним сөзүмдән һәјәчавланды. Мән о саат баша дүшдүм ки, «һеч танымаг истәмәрәм» демәклә бөјүк сәһвә етдим. Әкәр сәһвими дүзәлтмәсәм, кәндлиләрлә сәһбәт апармаг мүмкүн олмајачаг. Она көрә нитгим илә гур-дум ки, «нозән биллаһ билә тәшбәһ!» — лап јеринә дүшдү.

Топлашанлар сакитләшиб диггәтлә мәнни динләмәјә башладылар.

Ијун ајынын ахырларында ермәни кәнди Кәрәвинчә чәјирткә кәлмәси бүтүн гәзанын кәндләрини һәјәчавлан-дырды. Һамы елә билирди ки, мајын әввәлләриндә о сәк-сәкәли күнләрдә апарылан мүбаризәдән сонра бу ачкөз һәшәрәтын көкү кәсилди, лакин гәзада тәзәдән фәлакәт башламышды.

Ијун ајында Кәрәвинч кәндиндә чамаат бағда мејвә јыгырды. Әлә мәһсул јетишмишди. Уча, назик будаглы ағачларын үстү гырмызы вә ағ ширин киласла долу иди. Киланар да гызармаға башламышды. Әрик ағачларынын тәләси јерә дәјирди. Тәнакләр гора илә долу иди. Үчтә-пәләр дүзүндә арпа-буғда јаваш-јаваш дән тутурду.

Кәндлиләр бу рәнкарәнк бол мәһсулу ачкөз һәшәрәт-лардан горумаг үчүн әл-әлә вериб, чәјирткәни гырмаға киришдиләр. Саһаләрин бириндә тарлада, сон дәстә чә-јирткәни чалаја долдуруб үстүнү торпагламыш кәндли-ләрин арасында гоча, диндар кәндли Шамхал Аллаһвер-дијан һәјәчанлы нитг сөјләјирди:

— Кечә јухуда Иса јаныма кәлиб деди сизә чатдырым ки, болшевикләрдән үз дөндәрин. Јөхсә бүтүн дүнија мәһв олачаг! Иши бурахын! Чәјирткәнин кәлмәси — аллаһын хәбәрдарлыгыдыр! Онсуз да сиз ону гырыб гуртара бил-мәјәчәксиниз! Сиз чәһд етдикчә онун сајы даһа да чо-халачаг! Бу күн гырдыныз — сабаһ кәләчәк, јахуд ики күн сонра кәләчәк. Мүтләг кәләчәк!..

Кәндлиләр дәрин фикир ичәрисиндә дағылышдылар.

Ахшам кәнд коммунистләринин ичласы олду. Исанын зүһуру мәсәләси музакирә едилирди. Гәрара алынды ки, сабаһ наһар вахты ичлас чагырылсын вә Аллаһвердијан ора дәвәт олунсун. О, көрдүјү јухуну ичласда даныш-сын, коммунистләр исә она лајигинчә чаваб версинләр. Анчаг ичласы чагырмаздан әввәл бир иш дә көрмәк ла-зымды...

...Кечә јарысы Шамхал Аллаһвердијанын ити јалныз бирчә дәфә һүрдү. Гүввәтли әлләр бир көз гырпымында бу сәс-күјлү кешикчинин боғазындан јанышыб учурум-дан ашағы туллады.

Шамхал нефт чырағынын тутгун ишығында антисовет прокламасијанын ермәнинчә мәтнинин бир вәрәгә көчү-рүрдү. Онун еви кәндиң конарында иди. Кечәнин бу вахты бураја јад адам кәлмәзди. Шамхал гапынын чы-рылтысыны ешидиб башыны галдырды, ичәри кирән та-нынш кәндлиләри көрдү. О габагындакы кағызы столун үстүндән көтүрүб, чибинә сохмаг истәди. Анчаг кеч иди. Әзилмиш, јарысы көчүрүлмүш вәрәг артыг коммунист-ләрин элиндә иди.

Сабаһы кәндлиләрин ичласында коммунистләр Ал-лаһвердијанын евиндәки әһвалаты данышдылар вә фит-нәкарлыг вәрәгини охудулар. Аллаһвердијанын өзү дә

**БӘЪЛУЛ ӘФӘНДИ БӘҢЧӘТИН
ФИТНӘСИ**

ичласда иди. О, кәндлиләрдән бағышланмасыны хаһиш етди. Деди ки, ону јолдан чыхарыблар.

Ичласда иштирак еләјәнләр учадан күлә-күлә ондан сорушдулар:

— Сән Исаны јухуда көрмүшдүн?

— Мән һеч кәси јухуда көрмәмишәм...

— Бәс «Исанын кәлмәсини» ујдурмаға вә Совет һөкүмәти һаггында бу чүр ифтиралары јазмаға сәни ким мәчбур едирди?

Кәндии коммунистләри Шамхалы әһвалаты олдуғу ки ми данышмаға мәчбур етдиләр. Демә, чәјирткәнин кәлмәсиндән хејли әввәл гоншу килсәнин кешини Гаракин Симонјан бир нечә дәфә онун јанына кәлиб, данышыб ки, мүтләг болшевикләрдән үз дөндәрмәк лазымдыр, јохса аллаһ кәндә, бүтүн гәзаја бөјүк бәлалар көндөрөчөкдир. Ики күн бундан габаг Симонјан ону чағырыб тапшырыб ки, куја Исаны јухуда көрдүјүнү һамыја данышсын...

Беләликлә, антисовет бөһтан јајанлар бир кәндии коммунистләри тәрәфиндән ифша едилдиләр.

Һәмин күнләр Зәнкәзурун башга бир кәндидә, Хынзирәкдә, гоча гары Марија Хандасјан кәндлиләри дилә тутурду ки, һәр ев бир өкүз гурбан кәссин. Әкәр онун дедији едилсә тәкчә Хынзирәк кәндидә 70-дән чох өкүз кәсилмәли иди.

Башга бир гоча арвад Дыг кәндидә шәјиә јәјырды ки, Коридзор тарлаларында бәдәни адам, башы иләи олан бир нәһәнк пејда олуб. О дејиб ки, чәјирткә әкини мәһв етдикдән сонра, һәмин әждаһа јахын кәндләрин чамаатындан адам әти истәјәчәк... Дыг кәндинин диндар адамлары, бүтүн бу ујдурмалардан бәрк горхуја дүшәрәк, кечә дөрд чәркә дүзүлүб, диза үстә килсәнин башына доланыр, аллаһа јалварырдылар ки, күнаһларындан кечсин.

Чох кәндләрдә Совет һөкүмәтинин дүшмәнләринә хидмәт едән моллалар вә кешинләр өз әкентләри васитәси илә фитнәкар шәјиәләр јәјыр, бунунла совет адамларынын үз вермиш фәлакәтлә — Ирандан кәлмиш чәјирткә илә мүбаризә апармасына мане олмаг истәјирдиләр.

Гызыл Орду һиссәләри 1920-чи илин нојабр ајында Зәнкәзурдан кәндәндән сонра, бәјләр вә руһаниләр, бурада хејли силаһлы гүввә сахламыш дашнагларын көмәји илә һүгугларынын гәјтарылачағына үмид едирдиләр.

Һәр васитә илә хүсуси мүлкијјәтини әлиндә сахламаг, кимин көмәји илә олурса-олсун торпагыны гәјтармаг, һүгугуну бәрпа еләмәк! Бәјләр фикирләширдиләр ки: «Дашнаглар варлыларын мүлкијјәтини мүдафиә едир. Дашнаг һөкүмәти үзвләринин чоху мүсадирә олунмуш кәндли торпагларыны әлләринә кечирәрәк өвләри ири мүлкәдар олмушлар. Мүлкәдар мүлкәдара мане олмаз». Беләликлә, нәинки дашнаглар, һәтта мүсаватчылар да бир-бири илә иттифаға кирирдиләр.

1921-чи ил ијун ајынын 5—6-да, Корусда Совет һакиннијјәти гурулмасындан ијirmi алты күн габаг, Ағалы кәндидән һәмзә бәј¹, Хурама кәндидән исә Әли бәј дашнаг партијасынын башчысы Вратсјан тәрәфиндән гәбул едилмишди. О заман һачысамлы Султан бәј Султанов шәртләшидикләри күн кенерал Нжде илә көрүшмәк үчүн көһнә Корус кәндинә кетмәјә чалышырды. Лакин јолда Пәричынғыл адланан јердә Очаггулу Мусајевин партизан дөстәси илә тоггушараг, Султан бәј керн гәјытмаға мәчбур олмушду. Дашнаглар тәләсик Совет һөкүмәти әлејиннә мүсаватчыларла һәрби иттифаг бағладыларыны е'лан етдиләр. Лакин бу иттифаг сабун көпүјү

¹ һәмзә бәј 3—4 пуд күмүшү Ирана кечирәрәк Совет һакиннијјәти органлары тәрәфиндән тутулмушду.

кими дағылды. Мұсаватчылар онлара көмәк етмәк үчүн топлашанадәк дашнаглар мәһв едилдиләр.

Зәнкәзурда дашнагларын бүтүн фырылдаглары боша чыхдыгдан сонра, мұсаватчылар онларла әлбир олуб, Совет һакимијјәти әлејһинә бандитизм формасында фәалијјәтә башладылар. Лакин онлары бу ишдә дә бир үмидсизлик көзләјирди. Совет һөкүмәтинин гәти тәдбири нәтичәсиндә буржуа милләтчиләринин бандасы тамамилә ләғв олуңду. Ирандан учуб кәлмиш чәјирткәләр барәдә һәр ики милләтин руһаниләринин дүзәлтдикләри мурдар һоғгалар да пуча чыхды.

Јени иғтисади сијасәтә әсасән мал дөвријјәсинин инкишаф етдирилмәси кәндиләрин тәсәррүфата марагыны артырмышды. Бу да кәнд тәсәррүфатынын жүксәлдилмәсинә сәбәб олду.

Артыг 1922-чи илдә Азәрбајчанда јени иғтисади сијасәтин тәсәррүфата мүсбәт тәсири һиссә олунурду. Әкин мүвәффәгијјәтлә кечди, чамаата чох әмтәә маллары сатылмаға башланды. Бизим Губадлы гәзасына јахын шәһәрләрдә — Корусда, Шушада, Чәбрајылда тичарәт инкишаф етди. Бир гәдәр кечдикдән сонра Хочаһанда, Зәнкиланда, Ханлыгда дүканлар ачылды. һәр јердә һәфтәлик базарларда ачыг алвер кедирди.

Әксингилабчылар тәсәррүфатда олан бүтүн бу дәјишикликләри өвләри истәдикләри кими јазараг, бу гәрара кәлирдиләр ки, јени иғтисади сијасәт — Октјабр ингилабынын наилијјәтләриндән әл чәкмәк, капитализмә гајытмаг, Совет һөкүмәтинин мәһви демәкдир. һәтта кечмиш бә'зи мүлкәдарлар бу гәрара кәлмишдиләр ки, габагкы мүлкләри совет һөкүмәтиндән тәләб еләмәјин вахты чатмышдыр. Мәсәлән, кечмиш мүлкәдар Шушадан Мәһризли кәндинә кәлиб, кәнд Советинә билдиришиди ки, кәндиләр кечән бир нечә илин тәјчүсүнү вермәлидирләр. Бир чох бәјләр торлагларыны керн ала билмәјиб, тәләб едирдиләр ки, хырда мүәссисә кими, һеч олмаса дәјирманларыны онлара гајтарсынлар. О замаң јени иғтисади сијасәтә көрә кечмиш саһибкарларын бә'зи хырда мүәссисәләри өвләринә гајтарылырды.

Анчаг јени иғтисади сијасәтин мәгсәди сәсиалист тәсәррүфаты үсулуңун капитализм үзәриндә гәләбәсиндән башга бир шәј дејилди. Совет һөкүмәти иғтисадијјатын әң вачиб саһәси олан — торлағы, ири сәнајени, банкла-ры, нәглијјаты, дахили вә харичи тичарәти өз әлиндә

сахлајараг, бунуңла хүсуси капитал үзәриндә кәләчәк гәләбәни тә'мин едирди.

«Биз бир ил керн чәкилдик. Инди биз партија адындан демәлијјик: — бәсдир!»¹.

Әксингилаб капитализмдән әлини тамам үздү. Гәзәбдән башларыны итирмиш мүлкәдарлар Зәнкәзурда Бәһлул Әфәнди Бәһмәтин әли илә Совет һөкүмәтинин әлејһинә чыхмаг гәрарына кәлдиләр. Әһалини башларына јыға билмәк үчүн онлар бу фитнәјә дини дән кәјдирдиләр, адыны чәһад гојдулар.

□

Мән Бәһлул Әфәндиңи илк дәфә 1918-чи илин сонларында Дәмирчиләр кәндиндә көрмүшдүм. О, орада мүсаватын һансы бир чәмијјәтинә исә нүмәјәндәләр сечилмәсинә рәһбәрлик едирди. Сечкијә һәр кәнд ичма-сыннан 10—15 адам чағырылмышды. Бәһлул Әфәнди нәзәрдә тутулмуш нүмәјәндәләрин намизәдлийни е'лан етди вә тәклиф еләди ки, нүмәјәндәләр ајрылыгда мүзакирә едилсин, ахырда јекун вурулсун вә кимин сечилдији е'лан олсун. Мән сечкини демократикләшдирмәк үчүн, тәклиф еләдим ки, намизәдләр елә бурада, бүтүн ичма-ларын нүмәјәндәләринин јығынчагында мүзакирә едилсин. Бу, Бәһлул Әфәндиңин хошуна кәлмәди. О һирсли-һирсли мәнә бахыб деди:

— Сиз, оғлум, чох чавансыңыз, белә шәјләри баша дүшмәзсиниз.

Чамаатын чоһу мәнә чәмијјәтдә өз јерини билмәјән бир ушаг кими тәәччүблә бахыб дағылышдылар.

Икинчи дәфә мән Бәһлул Әфәндиңи Тејмурмүскәли кәндиндә көрдүм. О, Сисјадан вә Гафандан кәлмиш гагчыңлара верилән мадди јардымын пајланмасына көз гојмаға кәлмишиди.

Бәһлул Әфәнди мәнән сорушду:

— Бәјләрлә нијә јола кетмирсиниз?

Мән чаваб вердим,

— Бәјләр бизим синфи дүшмәниниздир.

— Нијә, мәһз сизин синфи дүшмәниниздир?

— Она көрә ки, биз зәһмәт чәкирик, бәјләр исә һеч нә еләмир, анчаг бизим әмәјимизин бәһрәсини јејирләр.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, IV ышри, 33-чү чилд, сәһ. 283.

— Чаван оғлан, сиз шәрият елмини яхшы билмирсиниз, — дејә Бәһлул Әфәнди чаваб верди. — Шәриятдә ачыгча дејилир ки, сәһибкар торпағынын ичарәси үчүн, торпағын јетирдији мәһсулдан истәдији гәдәр һагг ала биләр.

Мән оға чаваб вердим:

— Мәһәммәд VII әсрин феодалларынын вә голчомагларынын тәрәфини сахлајырды. Она көрә шәриятин белә демәси һеч да тәәччүблү дејил. Инди Әфәнди, ијрминчи әсрдир, зәһмәткешләр истисмардан азад олурлар.

Бәһлул дигтәтлә мәнә бахды, сонра өз тәрәфдарларына тәрәф дөнүб, мәналы-мәналы деди:

— Бах, бундан болшевизмин ији кәлир...

Үчүнчү дәфә Бәһлул Әфәндини, мәни Дондарлы кәндинә кәтириб дөјдүрдүкләри күн, гәзә рәиси Сәрмәстбәјовла балконда отурмуш көрдүм. Бәһлул Әфәндинин фамилијасы Бейчәт иди. О, гәзанын газысы иди.

Бәһлул Әфәнди Түркијәдә дини тәһсил алмышды, ләкин диндән чох сijasәтлә мәшгул олурду. Совет һакимийәти гурулана гәдәр тутдугу гәзә газылығы она чох бөјүк кәлир кәтирирди. Бундан әләвә онун торпагы варды вә ичарәдарлардан чохлу газанч алырды.

Бәһлул Әфәнди вәзифәчә өзүндән бөјүк адамлар бәрәсиндә һеч вахт хәсислик етмәзди. О, вәзифәли шәхсләри гонаг етмәји вә тез-тез онлара бәхшишләр вермәји севирди. Бейчәт газы адыны «мүгәддәс» һачы Гасым Чәләбинин гызына евләймәклә даһа да «мүгәддәсләшдирмишди». Бу «мүгәддәс» гыз онун нечә-нечә арвадларындан бири иди.

Мүгәддәс сајылан пибасмыш гоча һачы Гасым Чәләби Әфәндиләр кәндиндә јашајырды. О, бир кәндә кетмәк истәјәндә әтрафына јыгылмыш мәсләкдашлары «мүгәддәс»н елә јола салырдылар ки, ону гаршыламаг үчүн диндар кәндлиләр бир нечә километр габағына чыхардылар. «Мүгәддәс»ни дүшдүјү кәндлә гадынлар онун ајағыны јујурдулар.

Әтраф кәндләрдән һәмешә чамаат Чәләбијә чохлу бөјүк һәдијјәләр: пул, гојун, кәбә, кисә-кисә дүјү, бугда кәтирәдиләр. Чәләби, адыны яхшыја чыхартмаг үчүн чох надир һалларда она кәтирилән шәјләрдән јетимләрә вә јохсуллара да пәјлајарды.

Бу мәнфур-вә алчаг адам утанмадан халгы алдадыр, һәр чүр һиләләрә әл атыр, көрүнемәши чинајәтләр едирди.

Һачы Гасым Чәләби 1922-чи илин әввәлләриндә өз тәрәфдарларына тапшырды ки, кәндлиләр арасында белә бир шәјиә јажынарлар: бу ил бугдадан чох арла әкмәк лазымдыр, чүнки арпа бу ил бол олачаг. Гәзә ичранјјә комитәсинин сәдри кими мән, һиләкәр Чәләбинин бу чүр «агротехники» мәсләһәтләринин гаршысыны алмагы лазым билиб, гәзә милис рәисинә тапшырдым ки, ону јаньма кәтирсин.

Јарым саатдан сонра гәзә тәшкилатлары јерләшән Хайлыг кәндиндән алты ағсаггал мәним кабинетимә кирди. Онлар јалвардылар ки, мән һачы Гасым Чәләбинин јаньма чағырмајым, јохса јер тәрпәнәчәк, ја ондан дп бетәр фәлакәт баш верәчәкдир. Мән гочалары сакитләшдирдим, дедим ки, Чәләбијә һеч нә олмајачаг. Мән анчаг онунла бир аз сөһбәт едәмәјәм.

Чәләби һәмин күн ичранјјә комитәсинә кәлди. Өзү дә тәк јох, башында бөјүк бир дәстә. Гәзә ичранјјә комитәсинин артырмасы, һәјат вә она јахын күчәләр диндар адамларла долу иди. Онлар Чәләби илә она көрә кәлмишдиләр ки, әкәр «мүгәддәс»ә бир шәј олса, ону инчидәнә диван тутсунар.

Мән бүтүн бушлары нәзәрә алараг, Чәләбинин гапынын ағзында нәзакәтлә гаршыладам, креслода отуртдум, әләб хатиринә бир гәдәр орадан-бурадан данышандан сонра, сөзү кәтириб илин тураглыг, мәһсулун аз олмасына чыхартдым.

«Мүгәддәс адам» икинчи мәртәбәјә чыхдыгы үчүнмү, јохса һирсләндији үчүнмү төвшүјүрдү. Мән дивардан асылмыш дүнја хәритәсинә јахынлашдым, орада мүсәлман өлкәләрини она көстәриб, Иран, Түркијә, Әрабистан халгларынын ојанмасындан данышдым. Бу өлкәләрин кери галмасындан данышаркән орада торпагдан истифадә етмә гәјдаларына тохунараг, дедим ки, торпағын бечәрилмәси вә суварылмасы, бу вә ја башга тохумун сечилмәси, һәтта сәпин вахтынын тәјин едилмәси — бүтүн бу ишләр, һәр шәјдән әввәл мүтәхәссисләрин, агрономлары ишидир. Чүнки онлар кәнд тәсәррүфатына рәһбәрлик етмәздән габаг узун илләр дәрә кечир, чохлу китаб охујурлар.

Бизим «сәмини» сөһбәтимизин давамы кими, мән Чәләбидән кәнд тәсәррүфаты тәһсилә олуб-олмадығыны сорушдум. «Јох» чавабы аланда дедим:

— Онда, Чәләби, кәндлиләрә нә әкмәк вә нә әкмәк

барədə көстәриш вермәји сизә мәсләһәт көрмүрәм. Биз дини гадаған еләмирик, диндарларын иззәт-нәфсинә тохунмурут. Анчаг кәнд тәсәрруфатыны идарә еләмәк ишини кәлини торпаг шә'бәсинә верәк. Мүтәхәссисләр бу иши сиздән, мөндән јахшы билир.

Чәләби, гәрибә дә олса, дәрһал мәһимлә разылашды:

— Оғлум! Сиз дејирсиниз мәшгул олмајын, мәшгул олмарам!

Сөһбәт вахты кабинетин дәһлизә ачылан пәнчәрәсинин габағында дајаныб диггәтлә бизим сөһбәтимизә гулаг асап адамларын көзүнүн габағында мән Чәләби илә худаһафизләшиб ону нәзакәтлә јола салдым.

□

1921-чи илнин баһарында Бәһлул Әфәнди Хочаһан кәндиндә чагырылмыш биринчи гәза кәндлиләр гурултајында иштирак едирди. Ону бура һеч ким дә'вәт еләмәмишди.

Гурултајда биз Совет һөкүмәтинин аграр сijasәти һаггында мә'лумат верир вә баша салырдыг ки, јени иғтисади сijasәтин, бә'зи торпаг саһибләринин дүшүндүјү кими, һеч дә торпагдан истифадәјә дәһли јохдур. Бәјләрдән алыныб кәндлиләрнин истифадәсинә верилмиш торпаг һәмишәлик халгын малы олачагдыр. Кәндлиләр буна тамам әмин олмалыдырлар вә кечмиш мүлкәдарларын фитнәләринә ујмамалыдырлар.

Кәндлиләрнин гурултајында Бәһлул Әфәнди дә чыхыш етди. О, өз фитнәкар чыхышында деди ки, әрзаг сапалағы дөврү мүлкәдарларын вә дикәр варлы адамларын мал-гарасы әлиндән алынмышдыр. Инди исе јени иғтисади сijasәтлә әлагәдар олараг әрзаг сапалағы әрзаг веркиси илә әвәз олунымушдур. Саһибкарлардан алынмыш кичик мүәссисәләр өз саһибләринә гајтарылыр. Мадам ки, беләдир, Бәһлул Әфәнди дүшүнүрдү, демәк Совет һөкүмәти јаваш-јаваш иғтилабдан әввәлки гајдалара гајдыр. Јәгин ки, тезликлә торпаг да өз саһибләринә гајтарылачагдыр. Она көрә бу саат торпаг бөлкүсү апармаг лазым дејил.

Гурултајда иштирак едән коммунистләр, әлбәттә, бу бәј фитнәкарлығына гәти е'тираз еләдиләр. Коммунистләр гурултајда дедиләр: бәјләрин, Бәһлул Әфәндиләрин, Чаваншировларын, Султановларын, Кәләнтәровларын вә

дикәр мүлкәдарларын, голчомагларын мал-гарасы әлләриндән алыныбдыр. Буржулар өз сәнајә мүәссисәләринин һеч вахт кери ала билмәјәчәкләри кими, торпаг да һеч вахт мүлкәдарлара гајтарылмајачагдыр. Торпаг — ону өз әмәји илә бечәрәләрнин, халгын, кәндлининдир.

Гурултајда Бәһлул Әфәндиин әлејһинә битәрәф кәндлиләр дә гәти чыхыш етдиләр. Бүтүн халг тәрәфиндән белә тәнгид вә рәдд едилмәсинә бахмајараг, кечмиш мүлкәдар вә мүсават гуллуғчусу јенә дә гурултајдан чыхыб кетмәди, ахыра гәдәр отурду.

Бәһлул Әфәнди гурултајда әмин олду ки, Совет һөкүмәти дөврүндә онун иши чәтин олачагдыр. Габагкы маликанәләриндән газанч көтүрмәјә үмид етмәк олмазды. Гәза һөкүмәтинин сijasәтинә әввәлләр олдуғу кими тә'сир едә билмәјәчәкди. Совет һөкүмәтинин дини дөвләтдән ајырмаг барәдә декрети онун газанчыны кәсмишди. Инди кәндлиләр дә онун вә'зинә инанмырдылар. Оларын чоху даһа Бәһлул Әфәндијә бәхшиш көндәрмир, өз азачыг газанчларындан мәсчидә әрзаг вә пул ајырмадылар.

Бәһлул Әфәнди инди һеч шүбһә етмирди ки, кәндлиләрнин әксәријјәти бу дүнјада, јахуд моллаларын дили илә десәк, бу фани дүнјада, јахшы јашамағы, руһаниләрин аллаһын адындан мүсәлманлара вә'д етдикләри ахирәт дүнијасындакы чәһнәтдән үстүн тутурлар.

Лакин дин пәрдәси алтында фәалијјәт көстәрән мүртәчә үнсүрләрин антисовет мәгсәдини баша дүшмәјән вә онлара инанан адамлар һәлә дә вар иди. Башда Бәһлул Әфәнди олмагла бу үнсүрләр Совет һөкүмәти әлејһинә фәал мүбаризә апармаг фикриндә идиләр. Онлар өз чыхышларына ики дини тәригәти — сүнниләри вә шиәләри бирләшдирмәк тәшәббүсүндә башладылар. Сонра онлар мәһәррәмлик тәшәббүсүнә әл атдылар.

Мә'лумдур ки, мәһәррәмлик тә'зијәси 680-чы илдә Кәрбала чөлүндә (Ираг) Хәлифә I Језидин, шиәләрин үчүнчү имамыны (Хәлифә Әлинин оғлу, Мәһәммәдин нәвәси Нүсәјин) вә онун гардашы Аббасы гоһумлары илә бир јердә өлдүрмәси илә әлагәдардыр. Бу гәтл хәлифәлик үстүндә әрәб тајфалары — һашимиләрлә үмәјјәләрнин арасында олмушду. Нәмин вахтдан һәр ил мүсәлман һичри-гәмәри тәғвяминин Мәһәррәм ајы шиәләрин бүтүн шәһәр вә кәндләриндә тә'зијә сахлајырдылар.

Лакин халгын манафејинә зидд олан Кәрбала һадисәси, сонралар шәбиһ чыхарылмасына сәбәб олмуш, тә'зијә исә муртәчә нүмајиш шәкли алмышды. Диндарлар гәтл заманы әјинләринә гара, јахуд аг узун чүббә кејә-рәк: «Шәһ һүсејн, Ва һүсејн!» — дејирдиләр. Шәһ руһаниләр тәрәфиндән гызышдырылан диндарлар өлдүрүлмүш имама нәинки көз јашы төкүр, һәтта хәнчәрлә башларыны чапыр, ушагларын башыны да чәтир, синә вә күрәкләринә зәнчир вурур, бәдәнләринә наслы дәмил кечирир, башларына күл төкүр, бурунларындан, гулагларындан гыфыл, бычаг, дәмил парчасы асырдылар. Бүтүн бу вәбиһликләр јазылмамыш гануи, дини адәт-әһәнә шәклини алмышды.

Мәһәррәмлик тә'зијәси мәншәјинә көрә «мүгәддәс»ләрин шәхсијәтинин дини мәрәсминдир — әчдаларын руһуну јад етмәјин ибтидан формасыдыр.

Дин хадимләри — сејидләр, моллалар, розәханлар үчүн мәһәррәмлик чох бөјүк кәлир мәнбәји иди. Он күн давам едән мәһәррәмликдә дин хадимләри, диндарлардан һадисә нәзир-пул јахуд чохла шеј јығардылар. Онлар мәсчидин минбәриндән, нәзир верәнин нәинки өзүнә, айләсинә, һәтта онуи ев һејванына да дуа едирдиләр. Руһаниләр өз чибләринин гајгысына галараг, сәдә гәлб-ли диндарлара нә вахт исә Кәрбалада бир дөстә эрәб феодаллары өлдүрүлән заман баш вермиш һадисәләр һаггында ујдурмалар данышыр, бу дини чәһаләт вә антисовет әһвали-руһијјә илә инсанларын шүүруну мәһарәт-лә зәһәрләјирдиләр.

Демәк ләзимдыр ки, мәһәррәмлик јалныз шәһәрәнд иди, сүнниләр тә'зијә сахламырдылар. Бу вәзијәт Бәһлул Әфәнди чох нараһат едирди. Өзү сүнни олан Бәһлул Әфәнди 1921-чи илин ахырларында сүнни кәндләрини кәзиб, кәндлиләри инандырмаға башлады ки, шәһәрдин имамы һүсејнә һамы јас сахламалыдыр. Бәһлул Әфәнди дејирди: «Мәһәррәмлик күнү ким кез јашы вә ган ахытса, имама нәзир версә о чәинәтә кедәчәк, чүнки «мәһшәр» күнү имам өзү онлары мүдафиә едәчәк-дир». Бәһлул Әфәнди бир гајда олараг, өз дини моизәләри илә сијәси, антисовет тәблиғат апарырды.

Күндәлик изаһат ишләри, дин әлејһинә апарылан тәблиғат сајәсиндә биз, шәһәрдин мәһәррәмлик күнләри бу биабырчы адәтинә сон гојдуг. Бу заман биз сон дәрәчә сарсаг бир һадисәјә раст кәлдик. Бизим гәзада индијә

кими мәһәррәмликдә тә'зијә сахламајан сүнниләр кезләнилмәдән бу мәрәсими кечирмәјә вә онуи ән ачыначаглы, гүссәли адәти олан — гурбан кәсмәјә башламышдылар. Әкәр гәзада јашајан шәһәр мәһәррәмликдә гәтл вахты башларыны јармагы тәркитмишдиләрсә, инди бу ишлә сүнниләр даһа гызгыи мәшгул олмаға башламышдылар. 1922-чи илин пајызында Губадлы гәзәсынын сүнниләр јашајан бүтүн кәндләриндә кишиләр вә арвадлар мүн-тәзәм олараг ахшамлар мәсчидә, мәсчид олмајан јер-ләрдә исә бир адамдын синә топлашардылар. Бурада онлар шәһәр молласынын бир сөзүнү дә бурахмаға чалышараг, диггәтлә она гулаг асардылар. Молла имамларын фәхиәли өлүмүнү чох бәләгәтлә нәгл едәрди. Бу дини јыгынчаг заманы молла тәрәфиндән әввалчәдән һазырланмыш кәчләр бирдән синәзәя охумаға башла-јарды. Бу, мәрсијәханын ишә башламасы үчүн һазыр-лыг иди.

Хавлыгда, белә ишләрдә чох маһир олан Молла һәсәнтулу чыхыш едирди. Ону фырылдагчы Бәһлул Әфәнди Совет һөкүмәтиндән хәлвәт, мәхсус бу иш үчүн Иравдан кәтирмишди. Бу гачаг чәһаләт тәблиғатчысынын јахшы сәси вар иди, ганлы Кәрбала мүсбәти илә әлағадар һекајәт вә рәвәјәтләри јахшы билирди.

Молла јаныглы синәзән охујандан сонра, орта әср фәхиәсиндән бир әһвалат данышыр вә јаваш-јаваш нөвһә демәјә башлајырды. Кишиләр һөнкүрүр, арвадлар исә сәс тутурдулар: «ағам вај, ағам вај!»

Молла һәсәнтулу сәһбәтинә чохла рәвәјәтләр әлава едәрәк диндарлары чунә кәтирмәји, онлары ағладыб-сызлатмагы бачарырды. Бир дә көрүрдүн молла сәсини кәсирди. Диндарлар һәлә үрәкләрини бошлтмамышдылар. Молла јахшы билирди ки, әкәр белә еләмәсә, чохла нәзир вермәзләр. Молла бәләгәтлә бир нечә кәлмә әлава едәрәк, тез нәзир кәтирәиләрә, өзү дә варлылара даһа чох вә учадан дуа охумаға башлајырды. Гәник-гуруш верән касыбларын исә анчаг адыны чәкир. «Аллаһ бәрәкәт версин!» — дејирди.

Әһвалат бу гајда он күн давам едирди. Онунчу күн имам вә онун гоһум әгрәбасы кәлирди. Ашура күнү ағкәјнәкләр ачыг мејдана чыхырдылар. Онлар ики чәркә үз-үзә дајаныр, астадан нөвһә дејә-дејә дөврә вурурдулар. Биринчи чәркә алдымлаја-алдымлаја дејирди: «Шәһ сеј» — јә'ни «Шәһ һүсејн!», икинчи чәркә исә она чаваб

вериди: «Вахсеј!» јәни «Вај Һүсеј!» Иштиракчылар гызышырдылар. Соңра биринчи чәркә атылыб-дүшүргышыгырды: «Һејдәр!» Икинчи чәркә дајаныб, јавашча дејирди: «Сәфтәр!».

Биринчи чәркәдә дајанмыш диндарлар чушә кәләрәк хәнчәрлә башларына вурурдулар. Бир дәгигәнни ичәриндә ағ көјнәкләр ал гана бојанырды. Чошмуш адамлар хәнчәри дәрин вуруб өзләрини өлдүрмәсинләр дејә, хүсуси адамлар онларын архасынча кәзир, онлар хәнчәри ендирәндә габагына ағач тутурдулар.

Мүсибәти молла кәсирди. О, әлиндә хәнчәр олан диндарларын габагына чыхыб онлары сакитләшдирән бир дуа охуурду. Биринчи чәркә гәтли гуртараңдан соңра, икинчи чәркә башлајырды. Соңра Имам Һүсејини өлүм шәһбәһи башланарды. Һүсеји ролуну молла өзү ојнајырды. Кәнддә әң уча вә еңли күрәк адам Һәзрәт Аббасын ролуну ојнајырды. Әләкбәр (имамын оғлу) вә Гасым (имамын гардашы оғлу) ролунда исә савадлы кәңчләр чыхыш едирди. Савадлы вә көјчәк бир чаван оғлан исә Сәкинәнин (имамын гызы) ролуну ојнајырды. Тамашанын әввәлиндә Сәкинәни Гасыма нишанлајырдылар ки, о дүнјаја накам кетмәсин.

Бир сөзлә, Иранда шиәләр арасында кениш јајылмыш вә соңралар XVIII әсрдә Гарабага кечмиш гәтл, сүнниләр арасында да јајылырды.

Бәһлул Әфәндиини белә чидд-чәһди она башга бир саһәдә дә мүвәффәг олмага көмәк едирди. О, гачаглары, оғрулары, адам өлдүрәнләри башына топлајыб, кизлинчә 400 нәфәрдән ибарәт јахшы силаһланмыш тәхрибатчы дәрәсә дүзәлтмишди. Бу дәрәсәни истинадкаһи Дағтумас, Сирик, Газанзәми. Машанлы кәндләри иди. Бу кәндләр Гарјакин гәзасына дахил иди. Анчаг бизим гәзә мәркәзинә — Ханлыга јахын јерләрди. Бәһлул Әфәнди бу силаһлы адамлары сахламаг үчүн мадди јардымы Ханлыг, Чај Тумас, Әфәндиләр вә Усуббәјли кәндләринин варлыларындан алырды.

Илк вахтлар Бәһлул Әфәндиини фәалијјәти, сајдыгымыз кәндләрдән кәнара чыхмырды. О, һәтта өз доғма Дондарлы кәндиндә белә зәһмәткешләри Совет һөкүмәтинин әлејһинә галдыра билмәди. Лакин голчомаглыгдан салынмыш мүлкәдар, мүртәчә гүввәләри халг һакимијјәти әлејһинә галдырмаг үчүн дишләрини гычыјыб јахшы фүрсәт көзләјирди. Она елә кәлирди ки, бунун үчүн әң

јахшы мөгам әлјанлы әмәлијјатындан соңра ишә башламагдыр. Бәһлул Әфәнди, бандитләри мәнв етмәк үчүн кәлмиш хүсуси дәрәсә кәдәндән соңра үсјана башламагы гәт еләмишди.

□

Отаға бөјүк әлван халылар дөшәниш, дивара Ханлыг халчалары вурулмушду. Бухары одулла јандырылырды. Пәнчәрәләр јалныз бир тәрәфә ачылырды. Пәнчәрәнин бирини габагына нефт лампасы гојулмушду. Чырагын јанында ири гара бир чалма варды.

Кишиләр дивар боју, јердә отурмушдулар. Чоху гочалар иди. Араларында чаванлар да варды.

Бухарынын сағ тәрәфиндә јетмиш јашлы бир гоча әјләшмишди. Гары о гәдәр јекә иди ки, бардаш гура билмирди. Онуң башында арагчын варды.

Гоча кишини јанында, башында түрк фәси олан әр сағгаллы, сағлам, учабој, еңликүрәк бир киши әјләшмишди. Бөјрүндә јастыг олса да сөјкәмәмәшди. Јашы 60 оларды.

Нөкәр ичәри кириб, бу көк кишини вә башында түрк фәси олан гочанын индишә ачкөзлүклә ичиб бошалтдылары бош стәканлары апармаг истәди.

Гоча деди:

— Бирини дә кәтир!

— Мән даһа истәмирәм! — дејә фәсли адам дилләнди.

Башына фәс гојмуш бу еңликүрәк киши Бәһлул Әфәнди иди. Нөкәр ешијә чыхдыгдан соңра о, гочаја деди:

— Һачы Чәләби! Торпаг ислаһаты бүтүн Азәрбајҗанда олдуғу кими, бизим гәзәдә да баша чатдырылды. Сиз билирсиниз ки, торпаг кәндлиләрә верилди. Әввәлләр вә инди өзкә әмәјини истисмар едән адамларын сәс вермәк һүгуғу олмајачагдыр. Руһаниләрә вә мүгәддәсләрә һеч бир үстүнлүк верилмир. Гәзәја нә газы, нә дә молла лазымдыр. Дин хүсуси декретлә дөвләтдән ајрылмышдыр. Совет һөкүмәти ајры, дин ајры! Дин дејәндә мән мәсчиди нәзәрдә тутурам. Сизә мәҗлумдур ки, шиәләри тәзијә сахламага, мәсчидә нәзир топламага гојмурлар. Болшевикләр һәр јердә бизи ачыгча исләјир, бүтүн халгы атеист, динсиз етмәјә чалышыр.

Бәһлул Әфәнди сөзүнә ара верди, шишмиш, һәјчәнлы көзләри илә отуранлары сүзүб, сөзүнә давам еләди:

— Әлижанлыларың үстүнә кәләң дәстә ғәзадан кедиб. Әкәр гәрәра кәлдиҗимиз кими, инди башласаҗ әлижанлылар да, аллаһ да бизә көмәк едәр. Фүрсәти әлдән вермәк олмаз, чүнки кәндлиләр арасында Совет һөкүмәтинә инананлар чохалыр. Биз Совет һөкүмәти илә барыша билмәрик. Бу һөкүмәт бизим һәр шеҗимизи: торпағымызы, ад-саньмызы, ихтиярымызы әлимиздән алды. Биз сиздән тәвәгге едирик, — Бәһлул Әфәнди үзүнү һачы Чәләбиҗә чеварди, — бу кафирләр әлеҗһинә мүбаризәдә бизә хеҗир-дуа верин!

Һачы Чәләби хеҗли мүддәт сусду. О, һисс едирди ки, фираванлыг еләдиҗи вахтлар кечмишдир. Болшевикләр кәндлиләрин көзүнү ачыр, онлары Чәләбинин тәсириндән азад едир, аллаһын әлеҗһинә галдырыр... Нәһәҗәт, Чәләби деди:

— Бәһлул! Мән бунларын һамысыны билирәм! Ону да билирәм ки, буидан сонра күңүмүзү гара еләҗәкәкләр. Анчаг бүтүн кечмиш Русија империясында гурулмуш Совет һөкүмәтинә сән нә еләҗә биләрсән? Өзүн деҗирсән ки, кәндлиләр арасында болшевикләре инам артыр. Демәк, кәндлиләр дә бизим әлеҗһинизә олачаглар. Совет һөкүмәти бизи басыб әзәр.

Бәһлул Әфәнди Чәләбинин бура топлашмыш варлыларың янында белә данышмасыны җерсиз һесап едиб, онун сөзүнү кәлди:

— Чәләби, диниң күчүнү, мүгәддәсләрин күчүнү унутмаҗын!..

Топлашанлар онун сөзүнә гүввәт вердиләр:

— Бәли, бәли! Аллаһ бизә көмәк едәр!

— Сакиг олуң! — Бәһлул Әфәнди онлара мурачиәт етди. Лакин үзүнү Чәләбиҗә тутуб деди:

— «Аллаһ бизә көмәк едәр!» — демәкдә онлар һаҗлыдырлар. Бурада әләшәвләрин һамысы ири мүлкәдарлардыр. Онлар һаҗшы билирләр ки, бу күн дә олмаса, сабаһ Совет һөкүмәти бу вар-дәвләти онларын әлиидән алачагдыр! Һаҗшы олмазмы ки, биз бу вар-дәвләти онун әлеҗһинә мүбаризәҗә сәрф еләҗәк? Галиб кәләрик — оларың аға! Јох — гачарың Ирава. Сәрһәд ачыгдыр, о тәрәфә кечмәк асан ишдир. Әкәр инди кетсәк, бәзиләринин дүшүндүҗү кими, бизи орада һаҗшы гәбул етмәзләр. Әкәр силаһлы чыхыш едәндән сонра кетсәк, деҗәрләр ки, онларын һаҗгы вәр, дин јолунда вурушублар. Һәм бизи һаҗшы гәбул едәрләр, һәм дә кәләчәкдә бизимлә һесап-

лашарлар. Мән белә һесап еләҗирәм ки, — деҗә Бәһлул сөзүнү битирди. — Сиз, ата, бизим чыхышымыза хеҗир-дуа вермәлисиниз! Шәхсән сизи, баш верә биләчәк фәләкәтдән горумаҗ үчүн, Сирик кәндиңә көчүрүб, орада һаҗшы мүһафизә едәчәҗик.

Чәләби Бәһлул Әфәндиңи динләҗиб сорушду: бунун үчүн чохлу вәсант топламысыңыз? Бәһлул Әфәнди чаваб верди ки, кифаҗәт гәдәр вар. Чәләби јенә дәрин фикрә кетди. Чох шеҗи өлчүб бичмәк, көтүр-гоҗ еләмәк, фикирләшмәк лазымды. Гара бир фикир ондан әл чәкмирди: «бу ишләр баш тутмаса, сонра нә олачаг?»

Јарым саат кечди. Гочаның тәрәддүдә олдуғуну көрүб, Бәһлул Әфәнди мәчлисдәки адамлара тәклиф етди ки, чыхыб кетсинләр вә онун сәрәнчамыны көзләсинләр. Һәмфикирләр тәк галиб сөһбәтә давам едирдиләр. Бәһлул Әфәнди зорла өзүнү сахлаҗараг, гочаны ивандырмага чалышырды. Лакин о, һисс етди ки, гәзәбиндән сәсиниңи титрәдиҗини кизләдә билмәҗәчәк. О сөзә белә башлады:

— Мән сизә демишәм... Сүнниләрә шиәләрин имамларыны гәбул етдирмәклә, мән, сүнниләрлә шиәләри бирләшдирмәк үчүн чох һаҗшы зәмин һазырламышам. Бу панисламизмдир. Бир аллаһ билир ки, мән бунун үчүн нә гәдәр зәһмәт чәкмишәм! Нә үчүн Иран һөкүмәти мәһрәмликдән истифадә едәрәк шиәләри түркләрин әлеҗһинә галдыра билди? Бәс биз нә үчүн бундан Совет һөкүмәти әлеҗһинә истифадә етмәҗәк? Сиз вә мән чох көзәл билirik ки, аллаһ тәрәфиндән һеч бир пеҗгәмбәр-зад көндөрилмәҗиб. Сиз вә мән, еләчә дә бүтүн башга руһаниләр ахирәтдәнсә бу дүңјада фираван, сакиг, динч јашамағы үстүн тутуруг. Ахирәт дүңјасы барәсиндәки бүтүн бу һекаҗәтләр күт, гара чамаат үчүн үдүрулмушдур ки, онлар сизинлә бизә мүт'ичәсинә хидмәт етсинләр.

Чәләбинин јенә дә тәрәддүд етдиҗини көрүб, Бәһлул Әфәнди гәти һүчума кечди:

— Сиз чох позгун вә күнаһкәр адамсыңыз! — О, бәркән гышгырды вә јериндән сычраҗыб, отагда кәзмәҗә башлады. — Шәриәтә көрә кәрәк сизи чохдан даш-галаг еләҗәдиләр. Билиң ки, әкәр мәни мүдәфиә еләмәсәңиз, сизи ифша едәчәк вә гәза газысы кими өз адымдан Совет һөкүмәти әлеҗһинә чәһад елан едәчәҗәм.

Чаләби мулајим-мулајим күлүмсәјәрәк, Бәһлул Әфәндијә деди:

— Сиз чох һаһаг һирсләһирсиниз, әзизим. Бу һәдәләр нәјә лазымдыр? Һәр иши сакит, ағылла-башла еләмәк лазымдыр! Сизин ушагларыңыз — мәним нәвәләримдир. Сиз һарада олсаныз мән дә орадајам. Чағырыш кағызыны вер гол чәким.

— Хейр! Сизин она гол чәкмәјиниз лазым дејил. Чағырыша мән тәк гол чәкәчәјәм. Сиз анчаг чамаата дејин ки, һәр шејдә мәһимлә разысыңыз.

Үсјан тәшкилатчыларынын мүшавирәси бунула гуртарды.

□

Даг-Тумас кәнди Дагтумас дагынын чәнуб дөшүндә јерләһир. Бәһлул Әфәнди бурада, дагларын арасында кизләһмиш бу кәнддә Совет һакимијјәти әлејһинә силаһлы үсјан һазырлајырды. Чәһада һазырланан дәстәләр бурада тәлим кечирдиләр.

Көдәкләр кәндиндән олан гаты шиә Тәһмәз һәрби тәлимә рәһбәрлик едирди. Бәһлул Әфәнди гәсдән ону «һәрби мütәхәссис» адландырмышды ки, чамаат бу көдәкләрлијә етибар еләсин.

Бәһлул Әфәндиһин һәмфикирләри, онун өзү башда олмагла, тез-тез намаз ғылырдылар. Белә вахтларда Бәһлул Әфәнди һәмишә дејирди: «Әшһәду әһнә ла илаһә иллаллаһ. Әшһәду әһнә Мәһәммәдән Рәсулаллаһ. Әлиј-јуһ вәли јуллаһ! Аллаһдан башга аллаһ јохдур. Мәһәммәд аллаһын елчисидир, Әли исә онун варисидир». Бу заман Бәһлул Әфәнди көзләрини јумараг, хүсуси бир аһәнклә: «Әлијјән вәли јуллаһ» — дејәрди. Әввәлләр сүнниләр һәмин сөзләри демәздиләр: («Әлијјән вәли јуллаһ» — Әли һәгигәтәи хәлифәһин варисидир демәкдир).

Бәһлул Әфәнди өз тәрәфдарларына бу сөзләри дәнәдәнә тәкрар етдирирди, һәм дә бу заман Тәһмәз көз гәјурду ки, Әлиһин варис олмасыны һеч ким сәһв демәсин. Әкәр үсјанчылардан бири сәһв десә, ону мачбур едирдиләр ки, дүз дејәнә гәдәр тәкрар еләсин.

Тәһмәз, шиәләрин кәнди олан Һәмзәли, Бала Солтанлы, Моллабуран вә башга кәндләрә кәдәндә Бәһлул Әфәндиһи чох тәрифләјәр вә бүтүн диндарлара мәсләһәт көрәрди ки, она һөрмәт вә еһтирам етсинләр, онун

бүтүн тапшырыгларына сөзсүз әмәл етсинләр. О, кәндилләрә Бәһлул Әфәндиһин шиә тәригәтинин бәзи мәсәләләрини нечә сәјлә сүнниләрә изаһ етдијини данышарды.

Анчаг үсјана һазырлыг апарылан кәндләрин чамааты Бәһлул Әфәндиһин јахын силаһдашы вә акенти олан Тәһмәзин антисовет мәгсәдһини баша дүшүб ондан үз чевиридиләр. Јаланчы һәрби мütәхәссис јухарыда сәјдығымыз шиә кәндләриндән бир нәфәр дә алдадыб үсјанчылар дәстәсинә чәлб едә билмәди.

Бәһлул Әфәнди Тәһмәзин фәәлијјәтиндән наразы олса да, буну бир дәфә дә ачыг үзә вурмазды. Онун фикринчә, Тәһмәз шиәләр арасында ишләјән јекәнә адам иди. Үсјан вахты о, аз-чох хейрли бир иш көрә биләрди.

Бәһлул Әфәнди Әлијаһлы гачаглары илә әләгә јаратмаг фикринә дүшүб, бир дәфә онларын башчыларыны јанына чағырды.

Әлијаһлы бандитләри: Кәрбәләји Мәһәммәд, Бабаһ, Һәсән, Габил, Әдил бәј вә Гәһрәман Дагтумасда онун јашадыгы отага топландылар. Сәһбәттә, әлбәттә, Тәһмәз дә иштирак едирди. Анчаг Бәһлул Әфәнди данышырды:

— Сиз, гочаг адамларсыңыз! Сизин ичәриниздә елә адамлар вар ки, узун мүддәт кафирләрә гаршы мүбаризә етмишдир. Инди ислам дини тәһлүкә гаршысындадыр! Болшевикләр һеч бир дини гәбул етмир, аллаһы данырлар. Сизә демәлијәм ки, сон илләр Имам Һүсејн фәһиәсини хейли мүддәт өјрәндикдән сонра бу гәрара кәлмишәм ки, һәмин мүсибәтә сүнниләр дә ағламалыдырлар. Инди бир чох сүнни кәндләриндә елә дә едирләр. Тәһмәз о кәндләрдә олур. Нечә дејәрләр, о аллаһ шаһидидир!..

— Әфәнди доғру дејир, — дејә Тәһмәз сәһбәтә гарышды.

Бәһлул Әфәнди сөзүнә давам еләди:

— Мән сүнниләри инандырдым ки, Әли хәлифәһин јекәнә варисидир. — О учадан деди: — Әлијјән вәли јуллаһ!

Онун далынча әлијаһлылар да бу сөзләри тәкрар еләдиләр.

Бәһлул Әфәнди сөзүнә давам еләди:

— Сүнни руһаниләри идијә гәдәр буну гәбул етмирдиләр. Елә бу сәбәбә көрә мүсәлманлар шиәләрә вә сүнниләрә ајрылмышдылар. Биз, дин бир гардашлар бол-

шевикләре аман вермәмәлижик. Мәним дөрд жүз силаһлы ијидим вар. Сизин дә адамыңыз аз дејил. Кәлин бирләшиб, гәзада Совет һөкүмәтини јыхаг. — О, сөзүнү чох мәналы гуртарды: — Әмин ола биләрсиниз ки, бизим чыхышымыздан сонра Азәрбајчанда бүтүн диндарлар үсјан едәчәкләр. Мән данышыгларың бүтүн шәртләри барәдә сизә даныша билмирәм... Лакин белә бир данышыг вар...

Кәрбәләји Мәһәмәд Тәһмәзә мүрачиәт еләди:

— Күрдләр нә фикирдәдир?

О, јаландан деди ки, күрдләр дә көмәјә кәлмәјә сөз верибләр.

Мәһәмәд, Бәһлул Әфәндиңин дүз көзүнүн ичинә бахараг хатырлатды:

— Бизим ағыр күнләримиздә сиз бизә көмәк едәчәјинизә сөз вермишдиңиз. Лакин биз бу көмәји көрмәдик. Бу саат бизим күчүмүз түкәнибдир, биз әзилмишик. Советләр исә тәсәрруфаты дирчәлдибләр. Бүтүн кәңчләр, һәтта гочалар да Советләре инанырлар.

Ғабил, Кәрбәләји Мәһәмәдин сөзүнү кәсиб деди:

— Әфәнди, сиз башлајын, биз дә фикирләшәрик. Белкә, көмәјә кәлдик...

Бәһлул Әфәндиңин әлијанлыларла мүшавирәси бунула да гуртарды, даһа доғрусу, позулду. Анчаг буна бахмајараг, Бәһлул Әфәнди онлардан әлини үзмәмишди. О, белә һесаб едирди ки, әкәр әввәлиңчи бир нечә күн онун чыхышы мүвәфғәјјәтли олса, гәзаның бүтүн мүсәлманлары онун тәрәфинә кечәчәкдир.

Әксингилаби чыхыш 1922-чи ил октябрын 18-дә кәндиләрин нахырына гулдурчасына һүчумла башланды.

Дан јери тәзәчә агарырды. Гарадағ дағларының архасында бојланан ғырмызымтыл күнәш һәкәри вадисини нура гәрг едирди. Күләксиз, сәкит бир пәјыз күнү иди. Ханлыг кәндиңин бүтүн нахыры чәлдә отлајырды. Гәфләтән бөјүк бир силаһлы дәстә нахыра һүчум етди. Онлар мај-гараны бир јерә топлајараг, нахырчылары говуб, һејванлары Дағтумаса тәрәф апардылар. Нахырчылардан бири тез кәндә гачыб әһвалаты хәбәр верди. Милисләр вә бир нечә силаһлы коммунист бандитләрин архасынча дүшдү. Пусгуда дајанмыш бир дәстә бандит милисләрин вә коммунистләрин архасына кечиб, онларын керијә јолуну кәсдиләр. Милисләрлә коммунистләр ики од ара-

сында галдылар. Буна бахмајараг, онлар бир нечә јарала илә Усуббәјли кәндиңә чәкилә билдиләр.

Бәһлул Әфәнди буну гәләбә һесаб едәрәк, чапыб Чајтумас кәндиңә кәлди. Тутдуғлары коммунист Аллаһверди Агакиши оғлуну кәндиләрин көзү табағында ағачдан асдырды.

Бәһлул Әфәнди гәзаның инзибати мәркәзи Ханлыгда онлара мүғавимәт көстәрә биләчәк гүввә олмадығыны өјрәниб, өз дәстәси илә ораја үз гојду. Ханлыгда олан јолдашлар (мән о вахт Губадлы даирәсиндә олмушам) үч саат давам едән чәтин вурушмадан сонра һәкәри чәјиниң сағ саһилнә кечмәли олурлар. Гәза партија комитәси катиби Аббас Султанов гәза партија комитәсинин вә Гәза ичранјә комитәсинин ишләриниң бир һиссәсиниң бир тәһәр Ханлыгдан чыхара билмишди.

Бәһлул Әфәнди Ханлыга дахил олуб, бүтүн гәзада Совет һөкүмәтини јыхачағына сөз верир. Онун тапшырыгы илә Тәһмәз бир нечә силаһлы адамла мән јашајан еви мүһасирә едир. О, елә зәин едирди ки, мән гачыб гуртара билмәмишәм. Лакин мәним евдә олмадығымы јәгин едәндән сонра, ғыфылы сындырыб мәним шејләрим, о чүмләдән ичарисиндә шәхси сәнәдләрим олан портфелими апарырлар.

Биз гәзадакы бүтүн гүввәләримизи топлајыб, үчүнчү күн сәһәрә јахын Бәһлул Әфәндиңин дәстәсини Ханлыгдан чыхардыг. Лакин онлар кәндиң үст тәрәфиндә, тәпәдә јерләрини мөһкәмләндириб, вурушманы давам етдирдиләр. Бизим дөјүшчүләр үсјанчыларла јахын мәсафәләрдә икидликлә вурушурдулар. Бу дөјүшдә Тәһмәз ағ атының белиндә бизим мөвгәјимизә сохулмага чалышыркән ағыр јараланды вә чох чәкмәди ки өлдү.

Биз бүтүн бу баш вермиш һадисәләр барәдә Бакыја телеграм вурдуг¹. Күнортаја јахын Јазылар тәрәфдән көмәјимизә 80 силаһлы атлы кәндли кәлди; бунлар Сәфјан даирәсиндәнди. Онлар Әфәндиләр тәрәфдән үсјанчыларын архасына кечдиләр.

Ики саатдан сонра архадан вә гаршыдан ачылан атәш алтында үсјанчылар өз мөвгеләрини тәрк едиб Дағтумаса тәрәф чәкилдиләр. Усуббәјли вә Чајтумас кәндләриндән чыхдылар. Дағтумас кәнди уча дағларың чәнуб дөшүндәдир. Ора јол чәнубдан, Кәјән дүзүндән

¹ Телеграмы Гарјакиндән вурдуг. Чүнки о вахт Ханлыгда телеграф јох иди.

шимал тәрәфдән исә Әлижанлы кәнди Бәшаратдандыр. Һәр икн тәрәфдән јол чох дардыр вә гајаларын арасындан кечир, анчаг тәк-тәк, бир-биринин архасынча кечмәк мүмкүн иди.

Хејли силаһлы адамы олан вә тәбиәтин өзү тәрәфиндән мөһкәмләндирилмиш бу кәнди алмаға бизим күчүмүз чатмазды. Биз бу гәрара кәлдик ки, Бәһлул Әфәндиин керијә јолуну кәсмәк вә бандасыны сон нәфәрәдәк ләғв етмәк үчүн зәнкәзурлу јолдашлардан көмәк истәјәк. Бу мәгсәдлә мән Коруса кетдим.

Јола дүшмәздән габаг, ахшам, Моллу кәндиңдә Бәһлул Әфәндиин фитнәкар чағырышы әлимизә кечди. Әрәб һәрфләри илә әллә јазылмыш мәтнн Бәһлул Әфәнди өзү тәртиб етмишди. Бу чағырышдан көрүнүрдү ки, Бәһлул Әфәнди гәзанын руһани башчысы кими, бүтүн Азәрбајчандә чәһад е'лан етмишди.

Чағырышда фитнәкарлығла дејилирди: «Совет гошунлары Бақыда ағкөјнәкләри атәшә тутмушдур! Совет һөкүмәтинин горхусундан Нахчыванда имам Нүсәји тәзијәсини гајаларын, колларын дибиңдә сахлајырлар. Неч мүсәлман ганы олан адам Совет һакимијјәти илә барыша биләрми? — Чағырыш бу сөзләрлә гуртарырды: — Ја гәлиб кәлиб, аға олаг, ја да шәһид».

Бәһлул Әфәнди бу чағырышла сүнниләри вә шиәләри Совет һөкүмәтинин әлејһинә галдырмаг истәјирди. Анчаг нәтичәдә гала кими кәнддә өзү тәләјә дүшдү. Онун ырылдағы баш тутмады. О, көрүнүр, инди чаныны гуртармаг үчүн һәр шејә һазыр иди. Биз ону тутуб мұһакимә етмәлијдик. Бүтүн кәндләрдә она лә'нәт охујурдулар. Халг баша дүшмүшдү ки, о, халг һакимијјәтинә әл галдырмышдыр.

Чәләби дә өз «мүгәдләс» аиләси илә Әфәндиләр кәндиңдән көчмүшдү. Инди о, ја Дагтумасда, јахуд дә Сирикдә иди.

Көјүш Нүмбәтәлијев, Таһир Нәзијев, мән вә бизи мұшәјнәт едән милис кечә јола дүшдүк. Лакин јолу азыб, башга дәрәјә бурулмушдуг. Сәһәрә јахын биз Бәркүшад дејил, һәкәри чајыннын кәнарына, Ханлыг тәрәфә кәлиб чыхмышдыг, демәли, кери кетмишдик. Буна бахмајараг, биз ахшамүстү Коруса чатдыг.

Зәнкәзур гәза ичраијјә комитәси сәдринин кабинетиндә биздән, Губадлыдан кәләнләрдән башга, ичраијјә комитәси сәдринин мүавини, һәм дә дахили ишләр

идарәсинин рәиси Саак Тер-Ајрапетјан, гәза сијаси бүросунун рәиси Николај Костанјан, гәза милис рәиси Аванес Аконјан, һәрби комиссар Ашот Абрамјан вә башгалары вар иди.

Мұшавирајә гәза ичраијјә комитәсинин сәдри Бағрат Артуңјан рәһбәрлик едирди. Она, јахшы коммунист, һамуслу вә объектив инсан кими һамымыз һөрмәт едирдик. О, бурада отуранларын чохундан јашча бөјүк иди вә мүрәккәб сијасәт мәсәләләриндән чох көзәл баш чыхарырды.

Мән гәзамызда баш вермиш һадисә барәдә гысача мә'лумат вердим вә хаһиш етдим ки, бизә, мүмкүн олса, көмәк етсинләр. Бағрат тәклиф етди ки, јолдашлар фикрләрини сөјләсинләр. Биринчи Тер-Ајрапетјан чыхыш етди.

О деди:

— Бу Әфәндиин фитнәсинин габағыны алмаг ишиндә јолдашлара көмәк етмәк — бизим бејнәлмиләл борчумузду. Лакин мән билмәк истәјирәм: бизим силаһлы көмәјимиз олмадан Губадлыдакы јолдашлар өзләри ишин өһдәсиндән кәлә билмәзләрми? Бирдән Бәһлул Әфәндиин бандасыны ләғв етмәкдә бизим иштирак етмәјимизи азәрбајчанлылар ајры чүр јозарлар.

Ағыллы фикир иди. Бизим гәзаларын вәзијјәтини нәзәрә алаи һәр кәс белә дүшүнә биләрди. Анчаг инди илк бахышда белә дүшүнмәк оларды.

Аванес Аконјан тәклиф етди ки, көмәк едилсин. Ашот Абрамјан онун сөзүнә гүввәт вериб деди:

— Јолдашларын бурада дедији кими, вәзијјәт тәһлүкәлидир! Биз кәрәк әксигилаби банданын тез ләғв олунамасына көмәк едәк. Зәһмәткеш чамаат буна анчаг севиңчәк. Әсас мәсәлә дә елә будур...

Мән билдирдим ки, бизим гәзанын чамааты Бәһлул Әфәндијә нифрәт еләјир, онун халг арасында нүфузу јохду.

— Гәзамызын азәрбајчанлы зәһмәткешләри, мұсаватчылары севмәдикләри кими даһиәглары да көрмәк истәмирләр, — дедим. — Лакин чәтин вахтларда онларын арасында ишләмиш ермәни коммунистләри һәддиндән артыг севириләр. Јолдаш Тер-Ајрапетјанын еһтијат еләмәси, хүсусилә инди, демәк олар ки, јерсиздир.

Бағрат Артуңјан мұшавирајә јекун вурараг деди:

— Бурда доғру дедиләр: фитнәкарлыгдан горхмаға

Һеч бир әсас Һөхдур! Бу тәһлүкә дејил, тәһлүкә иши лән-китмәкдир! О, сонра бизим башымыза әнкәл олар. Дашнагларын бу ишдә әли олуб-олмадығыны биз дүрүст билмирик. Билдиримиз кими јајда бир бандада ермәниләр дә, азербайҗанлылар да вардыр. О банданын јалһыз сојгунчу дәстә олдугуна әминикми? Әксинә, фактлардан белә чыхырды ки, һәмнин бандаја бизим сијаси дүшмәнләримиз рәһбәрлик едирләр. Инди Бәһлул Әфәнди кизлин дејил, ачыг чыхыш едир. Бу фырылдагычынын бандасыны ләғв етмәк үчүн јолдашлара көмәк етмәк лазымдыр...

Бағрат, Тер-Ајрапетјана мүраҗиәтлә деди:

— ХТҺ-дән бир дәстә јарадын вә өзүпүзлә пулемјот көтүрүн! Назырлыг ишләрини бу кечә гуртарыб, сабаһ тезлән јола дүшүн! Костанјан, Ақопјан, Абрамјан вә Агабабов¹ јолдашлар да сизинлә келәчәкләр. Әмәлијјаттын кедиши барәдә тез-тез бизә мә'лумат вермәји унутмајыи.

□

Әксингилаба гаршы мүбаризәдә бу бизим биринчи биркә мүшавирәмиз вә биринчи үмуми ишимиз дејилди.

Бу әһвалатдан хејли сонра Бағрат Исајевич мәнә јазырды:

«...Бизим достлугумуз әһмәткеш инсанларын көзәл идеаллары угрунда биркә мүбаризәјә әсасланыр. Губадлы вә Зәнкәзур гәзаларындакы агыр шәраитдә бизим хејрхәһ вә намуслу ишимизә һеч нә мане ола билмәз. Иртинчә гүввәләринә гаршы биркә ишнимиз көзәл нәтичәләр вермишдир. Бах, бизим достлугумузун әсасы будур». О, сонра јазырды: «Әкәр тәле сәнин јолуну бизим тәрәфләрә салса, бир пәчә күн биздә гонаг галсан, мәнним аяләм чох шад олар...»

Чох тәәссүф ки, биз көрүшә билмәдик. Бағрат 1957-чинлин јәјында агыр хәстәликдән Јереванда өлдү.

□

Бир кечәнин ичәрисиндә бүтүн назырлыглар гуртарды. Күнорта биз Корусдан чыхдыг.

Гарјакиндән сәрһәд гошуналарынын сүвари полкундан Семјововун командасы алты пулемјоту олан бир ескадрон Ханлыга, бизә көмәјә кәлмишди. Әмәлијјат

¹ Зәнкәзур милисинин низами һиссә рәиси.

плани үзрә бу ескадрон ХТҺ-ин дәстәси (Корусдан кәлән) илә бирликдә дүшмәнин керијә јолуну кәсмәк үчүн Падар-Башратдан кечиб Дагтумасын шималыны тутду. Шәргдән һәмнин полкун башга һиссәләри кәлирди. Чәнубдан исә биз, мөһкәмләймиш јерли дәстәләрә јахынлашырдыг.

Һадисәләрин кедиши барәдә АҚ(6)П МК катибинә верилән мә'луматда дејилирди:

«Јерли дәстәләр Машанлы вә Казан тәрәфдән һүчүм едәрәк тезликдә һәмнин јерләри тутду. Дүшмән кери чәкилиб... 52—30 тәпәни тутду. Ики саатлыг атышмадан сонра дүшмән тәпәдән говулду. Сәрһәд гошунлары дүшмәни булаг тәрәфдән сыхышдырды, мөгсәд онларын архасына кечмәк иди. Дүшмән мал-гараны алармаг фикриндә иди. Лакин дәстәнин ирәлиләдијини көрәрәк бу фикриндән әл чәкиб дүзә дагылышды. Һаванын думаны олдугундан истифадә едәрәк, Араз чајыны кечди¹.

Бәһлул Әфәндиин вә онун тәрәфдарларыны тапмаг үчүн Араз тәрәфә көндәрилмиш адамлар кәлиб хәбәр вердиләр ки, онлар Худафирин көрпүсүнү кечибләр, Иран торпағындадырлар. Иран сәрһәдчиләри онлары тәрксиләһ едиб сахламышды, өлкәнин ичәрләринә гојмурду, јухарылардан көстәриш көзләјирди.

Гарјакин гәзасынын милисләри илә көрүшүб, бирликдә Худафирин көрпүсүнә кетмәк үчүн сәһәр кичик бир дәстә илә Тинли кәндиңә кәлдик.

Кәндиң јахынлығында бир дәрәјә ендик. Ирәлидә, кәндиң гаршысында, агачын көлкәсиндә бир дәстә силаһлы адам варды. Дәрә чох дар иди, сылдырым јамачлары чох да һүндүр дејилди, ирәли кетдикчә дүзә чыхырды. Дәрәјә көндәлән бир балача чај ахырды. Бу чајын конарында бир-ики сејрәк агач битмишди. Һәмнин адамлар бу агачлары кәлкәсиндә отурмушдулар. Көзләнилмәдән онлар бизә атәш ачдылар. Кетдикчә атәш күчләнир, күлләләр выјылдајыб јан-јөрәмизә дүшүрдү.

Биз атәш ачмадан тез дәрәдән сол јамача чыхыб, ирәли чүмдүг. Буна бахмајараг, бандитләр горхуларындан атларына миниб Чәбраһыл тәрәфә чапдылар. Онлары тәғиб еләмәјә вахтымиз јох иди. Саат јарымдан сонра гарјакинлиләр кәлиб чыхды. Онлардан өјрәндик ки, бизә атәш ачан Кечәл Казымын дәстәси имин.

¹ Азербайҗан КП МК Партија Тарихи Институтивун партија архиви, ф. 1, с. 85, сах. гов. 241, в. 269.

Дәстәләримиз Худафирин көрпүсүнә җахынлашды. Бөјүк бир тәпәнин архасында кизләндик. Ики-ики, үч-үч пијада көрпүҗә ендик. Көрпүнүн биз тәрәфдән нә дарвазасы, нә дә сәрһәд кешикчиси вар иди.

Иран тәрәфдә көрпүнүн кичик пәнчәрәси олан җекә дарвазасы вар иди. Көрпүнүн гуртараҗагында Иран заставасы иди. Бәһлул Әфәндиини адамлары җахында көрү-нүрдү. Онлар әлли-алтмыш нәфәр оларды, һамысы да силаһсыз иди. Көрүнүр, тәрксилаһ олуи мушдулар.

О вахт гәза партија комитәсинин катиби вәзифәсини апаран Гара Илҗасовла мән дарвазанын пәнчәрәсинә җахынлашдыҗ. Чинаҗәт ишләмиш вәтәндашларымызы өзүмүзә җајтармаҗ, — гәләбимизә иранлылар чапаб вердиләр ки, җухары һөкүмәт адамларынын ичазәси олмадан сәрһәдди кечмиш адамларә тохунмаҗа ихтијарлары жох-дур. Биз иррар етдик, анчаҗ иранлылар сөзләриндән дәнмәдиләр. Мән керн җајытдым, Илҗасов исә сөһбәти давам етдирирди.

Мәним тәклифимлә дәстә кизләндији җердән чыхды. Иран сәрһәдчиләринин көзү габаҗында ики-ики сыраја дүзүлүб, көрпүҗә тәрәф ирәлиләди.

Лакин иранлылар бизим дәстәни көрүб, һәҗәчан галдырдылар. Ики-үч әскәр заставанын үстүндәки тәпәни тутду. Бир нәфәр атлы хәбәрә гачды. Илҗасовун апардыгы сөһбәт о дәгигә кәсилди. Пәнчәрә баҗланды. Кәләҗимиз баш тутмады.

Бәһлул 1923-чү илин пајызында Ирандан җајытдыҗда тутулуб, он ил һәбс чәзасына мәһкум едилди. Онуң шәрәфсиз фырылдаҗы халҗ күтләси тәрәфиндән һеч бир көмәк алмајаараҗ, бир-нечә күн давам еләди¹.

¹ Азәрбајҗан КП МК-нын партија архивинда бу һадисә барәдә тәсәҗә мәләумат вар (ф. 1, с. 123, сах. гов. 231, п. 29). «Губадлы гәзәсинда Бәһлул Әфәнди адлы бир нәфәр җајынатасы Гәсим Чәләбинин мүридләриндән 400 атлы әтрафына топлајаараҗ октябрын 18-дә Губадлы гәзәсинин мәркәзи Ханлыҗ кәндинә һүчүм етди. О, газанын һөрмәтли адамларына бәјаннама көндәрәрәк, бүтүн мүсәлманлары: сүнни вә шиәләри үмуми дүшмәнләри коммунистләрә җаршы мүбаризәҗә чаҗырды. 3 саватлыҗ вурүшмәдан сонра бандитләр кәнди тутдулар. Онлар бу кәнддән башга бир нечә кәнди дә тутдулар. Мүридләр Ханлыҗ кәндиндә Совет идәрәсини, хүсусилә партија идәрәләрини даҗытдылар... Бандитләр Чајтумас кәндиндә бир коммунисти тутуб, хәҗли азаб вердикдән сонра күлләләдиләр Губадлынын жохсул кәндиләри октябрын 19-да силаһләнараҗ дүшмәни Ханлыҗ кәндиндән чыхартдылар.

ЗӘНКӘЗУРДА ӘКСИНГИЛАБЫН АЗҒЫНЛЫҒЫ

Зәнкәзур Заҗафҗазијада әксингилабын ахырынчы җувасы иди. 1920—1921-чи илләрдә Зәнкәзур даҗларында ганлы вәтәндаш мүһарибәси җызышды. Коммунистләр вә Зәнкәзурун бүтүн зәһмәткеш әһалиси — ермәниләр, азәрбајҗанлылар, руслар (Базарчај малаканлары) бу мүһарибәдә дашнаҗ чәлладларын бүтүн дәһшәтли әзабларына дәмәли олдулар. 1919-чу илин икинчи җарысындан башлајаараҗ, Ермәнистан дашнаҗ һөкүмәти Зәнкәзуру һәр васитә илә мөһкәмләндирирди, тез-тез бураја взвод, рота, һәтта баталјон көндәрирди. 1919-чу илин декабр ајында һәрби назир Дро өзү бөјүк һәрби һиссә илә бура кәлди. О, Зәнкәзура јола дүшмәздән әввәл һәммин гошунун гүдрәтини Јереванда парадда нүмајиш етдирмишди.

1919-чу илин декабр ајында, 1920-чи илин январ вә март ајларында Дро вә Нжде бир-биринин ардынча үч дәфә һәрби јүрүш едәрәк, Зәнкәзурун азәрбајҗанлылар јашајан кәндләрини талан едиб, гошунларынын бир һиссәси илә Даҗлыҗ Гарабаҗа кирмишдиләр.

Дашнаҗлар мүсәват гошунлары үзәриндә гәләбәдән руһланараҗ, 1919-чу илин октябр ајында «җардаш ермәниләрә көмәк» бәһанәси илә, әслиндә исә мүсәват һөкүмәти әлејһинә үсјан һазырламаҗ үчүн өз емиссарлары — Арсен Тер-Микаелјаны (башчы), полковник Дәли-Газары вә ротмистр Мартиросјаны габаҗчадан Даҗлыҗ Гарабаҗа көндәрмишдиләр. Емиссарларә сијаси ишчиләрдән Артјом Тумјаны вә Аствасатур Аветисјаны да гошмушдулар. Бүтүн бу дәстә Гарабаҗа кәлдији заман дашнаҗлар Зәнкәзурда мүсәват гошунларынын һүчүмунун җар-

шысыны дәф едирдиләр вә бүтүн Гарабагы тутмага һазырлашырдылар. Мүсават һөкүмәти дә өз нөвбәсиндә, Зәнкәзуру тутмаг үчүн Гарабагда һазырлыг көрүрдү.

Дашнаглар Зәнкәзуру вә Гарабагы Күр чаына, Күрчүстанын сәрһәддинә гәдәр сағ саһили тамам тутмаг истәјирдиләр. Бу онлара нәинки Бакыны, һәтта Тифлиси дә горху алтында сахламага имкан верәрди. Онлар сөз јох ки, Америка империалистләринин көмәји илә, өзләринин чохданкы планларынын биринчи һиссәсини — «дәниздән дәннәз гәдәр олан Ермәнистан» јаратмаг планларыны бу чүр һәјата кечирмәјә һазырлашырдылар. Америкалылар исә Бакынын нефт сәрвәтләринә дашнагларын әли илә чатмаг истәјирдиләр.

«Дашнаглар Загафгазијаја Ермәнистандан кирмәјә башлајан Америка империалистләринин әкенти иди. Америка империалистләри Ермәнистанын Түркија, Русия вә Иран һиссәләрини бирләшдириб, Ермәнистан үзәриндә АБШ-ын «дост» протекторатыны гурмаг фикриндә идиләр. Америка дипломатларынын һесабына көрә, «Бөјүк Ермәнистан» бүтүн Загафгазијаны тутмаг үчүн АБШ-ын ишини асаңлашдырмалы иди»¹.

1920-чи ил апрелни 28-дә Бакыда, сонра исә бүтүн Азәрбајҗанда Совет һақимийјәти гурулмасы Загафгазијада гүввәләрин иссәбәтини дашнагларын зәрәринә көкүндән дәјишдирди. Онлар инди Зәнкәзура табии истәһкамлары олан јахын дәмир јолу стансијасы Јевлахдан 200 километр аралы (Бакы — Јереван дәмир јолу о вахт чәкилмәмишди) вә шималдан Зәнкәзурун өзү кими дағлыг Шарур — Даралакөз гәзасына битишик рајон кими бахырдылар. Онлар елә һесаб едирдиләр ки, бурада јени гүввәләр топлаја биләчәкләр. Онлар бәрк ајагда бура чәкилмәк, әкәр Ермәнистандан говулсалар бурада отуруб галмаг фикриндә идиләр.

Даима адыны дәјишиб каһ «Азад Сјуник һөкүмәти», каһ «Јени Ермәнистан һөкүмәти», каһ «Дағлыг Ермәнистан һөкүмәти» гојан дашнаг һөкүмәти, демәк олар ки, Зәнкәзур дағларында һеч фәәлијјәт көстәрмирди.

Ермәни халгы дашнаг чәвиләриндән көрдүјү зүлмү әсрләрдән бәри јаделли гәсбкарлардан көрмәмишди. Дашнагларын Зәнкәзурда етдикләри вәшиликләр, тарихчиләрин вә јазычыларын өз китабларында тәсвир

етдикләри сасаниләрин, чинкизләрин, тејмурларын, османлыларын, сәфәвиләрин, гачарларын вә дикәр гәсбкарларын етдикләри вәшиликләри кечмишди¹.

Бу фәсилдә тәсвир етдијим әһвалатлар фикримиз бир даһа сүбут едир.

□

Дашнаг капитаны Катаијан Дыг кәндини јухары тәрәфи илә кедирди. Бурада евләр мәркәздә олдурундан сәјрәк иди, бир-бириндән хејли аралы тикилмишди. Капитана елә кәлирди ки, дашнагларын әлејһинә кизличә вә усталыгла тәблиғат апаран коммунистләр бурада кизләнишләр.

Капитанын ит бурну кими һәссас бурну тәзәчә гәјнадылаи јаз тәрәвәзинин ијини алды. Катаијан ијләјә-ијләјә кәлиб јохсул кәндли Захарјанын евинә чыхды. Доғрудан да газанда хынчыловуз гәјнедырдылар.

Капитан фикирләшди: бу көјәрти Дыг кәндиндә март ајында һәлә чыхмыр. Ашагы Азәрбајҗан кәндләриндән көтирилибдир. Буну ја ев саһибни көтириб, ја да кәндә азәрбајҗанлы кәлибдир. Истәр о чүр, истәр бу чүр, бу ишдә болшевикләрин әли вар...

65 јашлы Петрос Захарјан вә оғлу Амбарсум једди баши айләни күчлә доландырырдылар. Еһтијач башларыны елә гатмышды ки, нә ата, нә дә оғул кәндләринин тез-тез каһ болшевикләрин, каһ да дашнагларын әлине кечмәсинә дә фикир вермирдиләр. Нәм гочанын, нәм дә кәнчин бир фикри вар идисә о да көрпәләри ач гојмамаг иди.

1921-чи илин баһарында бу айләнин вәзијјәти даһа ағыр иди. Әввәлләр кәндлинин тахылы гуртаранда о, көјәрти тез чыхан вә арпа еркән јетишән Азәрбајҗан кәндләринә кедир, орада борч алыр, јахуд бичинчилик еләјирди. Инди дашнаглар јохсуллары бунлардан мәһрум етмишди.

Гоча, нәвәләринин көз јашына дәзә билмирди. О, ач, үзүлмүш көрпәләрә баханда ушаг кими ағлајырды. О, көзү јашлы һалда оғлуна тәклиф еләди ки, кечә дашнаг-

¹ Мoisej Хоренски — «Ермәни халгынын тарихи», Јесише Варпапет — «Тарих», Хачатур Абовјан — «Ермәнистанын јаралары», Раффи — «Искра» вә с.

¹ ССРИ-дә вәтәндаш мүнәрибәси тарихи, ч. 3, М., 1957, саһ. 333.

лардан хэлвэт Мэзмээк кэидиң кедиб, ушаглар үчүн бир шеј тапсын.

Гоча илэ оғлу кечэ ушаглары аналарынын јанында гојуб јола дүшдүлөр.

Гоча јолда оғлуна данышырды:

— Анан дүнјада бир хош күн көрмөди. Бөдбөхт һәмишә ач оларды, амма кизләдәрди. Нә вахт сорушсам, чаваб верәрди ки, «индичә жемишәм». Мән билирдим ки, о мән једиртмәк үчүн һеч вахт дојунча жемир. Һәмишә мәнә дејәрди: «Тәки сәнин чанын сағ олсун, јохса ушаглара чөрөк газанан олмаз». Анан чоҳдан өлүбдүр. Сәнин арвадынын да талеји беләдир. Оғлум, мән билмирәм, ибадәт заманы кешиш дејир ки, дөвләти дә, касыблыгы да адама аллаһ верир. Бу, доғрудурму? Һәзрәт Мәрјәм күнаһымдан кечсин!..

Гоча һәјәчанланды, сусду. Сонра сөзүнә давам еләди:

— Руһаниләр бизә дејирләр ки, сағ үзүнә вурсалар, сол үзүнү чеvir. Һеч һәмишә дөјүлмәк олар? Нијә варлылар аллаһдан горхмурлар? Ахы бизи дөјән адамларын чоху савадлылар, варлылардыр. Јох, әкәр онлар аллаһа инансалар, аллаһын гәзәбләниб онларын вар-дөвләтләрини әлләриндән алачағындан ештијат еләсәләр һеч вахт белә еләмәзләр. Сонра, мөкәр варлы адам, ону бир дөфә вуран адамдан интигам алмырмы? Әкәр бириси чүрәт едиб, ону вурса, варлы нәнки ону дөјәр, һәтта өлдүрәр!

Гоча данышдыгларындан дәһшәтә кәләрәк, әлләрини кәјә галдырыб аллаһа јалварды, рәһм диләди.

□

1921-чы илдә Азәрбајҗан тарлаларында тахыл бол олдү. Мэзмээклиләрин дә тахылы чоҳ иди. Бу кәиддән олан Саләһ Мәһәммәд Һәсән оғлу өз кичик торпағ саһәсиндәки ағач көтүкләрини чыхарырды ки, пајызда шумлајыб, тахыл әксин. Көтүк чыхармағ ағыр ишдир. Саләһ һеч вахт көтүк чыхармамышды. Мэзмээк кәидидә һеч кәс бу ишин тәһрини билмирди...

Сәһәр ертә Петросла Амбарсум Саләһин јанына кәләндә о чоҳ севиңди. Саләһлә Петрос чоҳдан дост иди-ләр.

— Аллаһ сахласын, Саләһ!

Мүсәлман етигадына көрә ән јахын ермәни достуна

белә раст кәләндә «Саламәлејкум» демәк олмазды. Ер-мәниләр вә мүсәлманлар бир-бирини көрәндә «Аллаһ сахласын!» дејирдиләр.

Саләһ, Петросла Амбарсумун арығ, солгун сифәтини көрәндә тез әл-ајаға дүшдү, арвадына деди:

— Тез ол, гонаглара јемәк вер. Көрүнүр онлар бүтүн кечәни јол кәлиб јорулублар, ачдырлар.

Петрос чөрәјини јејәндән сонра, Саләһә деди:

— Аллаһдан кизлин дејил, сәндән нијә кизләдим? Күлфәтимиз ачдыр, Саләһ. Бизә әл тута билмәсән?

— Петрос, истәјирсән сәнә үч-дөрд пуд ун, тахыл вер-рим? Јүклә мәнним атыма, анар.

Петрос өз-өзүнә фикирләшди: «Аты мән нечә апарым ки, дашнаглар көрмәсин?» Сонра деди:

— Јох, Саләһ бу мүмкүн олан иш дејил!

— Нијә?

— Дашнаглар бизи күлләләјәрләр!

— Бәс бура нечә кәлмисиниз?

— Доғруданмы баша дүшмүрсән? Хәлвәт кәлмишик...

— Петрос, сәнә демәлијәм ки, дашнаглар јахшы адамлар дејил.

— Мәкәр мән дејирәм онлар јахшы ја писдирләр...

— Бәли, сән һағлысан, Петрос. Бизим нәјимизә кәрәк-дир, нечә истәјирләр гој елә дә идарә еләсинләр, тәки дава олмасын...

— Саләһ! Сәнин дә, Амбарсумун да чанына анд ол-сун, мән һеч бир ишә гарышмырам! Мәнним бирчә гајғым вар: нәвәләримн бир тәһәр једириб, бөјүдүм.

— Мән дә һеч бир ишә гарышмырам, Петрос. Биздә дә мүсәватчылар ағалығ еләјирдиләр, инди дә болше-викләр кәлиб. Онлар кәидлиләри чағырыб, ичләс еләјир-ләр. Амма мән кетмирәм, һеч нә дә данышмырам: нә ләһинә, нә дә әлејһинә. «Һә» дејәчәксән — сонра башга-лары кәлиб сорушачағ: «Нијә о вахт болшевикләрин тә-рәфини сахлајырдын?». «Јох» дејәчәксән — хошларына кәлмәјәчәксән. Јахшысы будур, нә ләһинә ол, нә дә әлеј-һинә. Белә дејилми, Петрос?

— Сәндән чоҳ хаһиш едирәм, Саләһ, бизә бир пуд ун вер. Оғлумла далымызда апарарығ. Сизин чөлдән дә бир аз хынчыловуз јығыб кедәрик.

Саләһин арвады Петроса деди:

— Петрос кирвә! Бәлкә бир аз да јуха салым?

Евә чатаи кими ушагларә верәрсиниз. Ушаглар ахы дө-
зүмсүз олур...

Арвад бу сөзләри дејиб аглады.

— Чоҳ сағ ол, Мәсмә! Билмирәм сиздәи нечә разылыг
еләјим! Ушаглар севицикләриндән атылыб-дүшөчәкләр.

Кечә Петрос вә Амбарсум Захарјаңлар уи, чөрәк вә
хыңчыловуз жүкләниб Мәзмәзәкдән Дыг кәндияә јоллан-
дылар.

□

Капитан ичәри кирәндә ач ушаглар отуруб, јемәк
көзләјирдиләр. Гоча илә оғлу ајаға дуруб, тәшвиш ичә-
рисиндә бу чаньини нә бујурачағыны көзләдиләр. Кәнд-
дә кешик чәкән бир нечә әскәр дә капитанын архасын-
ча ичәри кирди.

Капитан әмр еләди:

— Оңларын икисини дә көтүрүн!

— Капитан, бизи бағышлајын, ушаглар ач иди...

— Рәдд олун! — дејә дашнаг, гочанын сөзүнү кәсди.
О чәкмәсинин бурну илә газаны вуруб ашырды. Капи-
тан билирди ки, о кәдәндән сонра хыңчыловузу јердән
јығыб јејәчәкләр. Она көрә көјү тапталады.

Петрос оғлуна деди:

— Јахасы ач ушагларын әлиндә галмыш, чөрәк га-
заныны итирмиш, неч бир јердән көмәји олмајан ана-
нын дәрдини бу адам чәтин баиша дүшәр! О, анасыз, ба-
ласыз јыртычыдыр!

□

Капитан столун архасында әјләшмишиди. Ата илә оғул
исә онун гаршысында дајанмышдылар.

— Гансы кәндә кетмишиниз?

— Мәзмәзәјә...

— Сизи ора ким көндәрмишиди?

Петрос чаваб верди:

— Ач ушаглар, чәнаб капитан...

— Мән сәнинлә зарафат еләмирәм! Де көрүм сәни
болшевикләрдән ким ора көндәрмишиди?

— Чәнаб капитан, бизим кәндә бир нәфәр дә олсуи
болшевик јохдур. Әкәр варса да мән танымырам.

— Гочаны апарын! — дејә капитан әмр еләди вә оғ-
лу данышдырмаға башлады.

— Сән чавансан. Көрмәли күнүн габагдадыр. Әкәр
сизи Мәзмәзәјә кимин көндәрдијини, болшевикләрдән
орада кими көрдүјүпүзү, онлардан нә хәбәр кәтирдији-
низи десән, тәгсириндән кечәрик.

— Чәнаб капитан, сизин чаныныза анд олсуи, биз бир
нәфәр дә болшевик танымырыг. Ушагларым ачдыр! Биз
ора бир тикә чөрәк тапмаға кетмишидик. Сиз һөкүмәтси-
низ, амма бизә чөрәк вермирсиниз, ачлара көмәк елә-
мирсиниз...

— Демәк, чөрәји сизә болшевикләр вердиләр?

— Хејр! Чөрәји биз өзүмүз газанмышыг. Биз бүтүн
күнү кәсилмиш ири ағачларын көтүкләрини чыхарыб,
јарым пуд ун алмышыг. Хыңчыловузу да чөлдән јыгмы-
шыг.

— Кимин јериндә көтүк чыхарырдыныз?

— Кәндли Сәләһин...

— Сәһәрәчән фикирләшин. Јахшы фикирләшин. Әкәр
дүзүнү демәсиниз, сизи күлләләјәчәјик...

Ертәси күн сәһәр ата илә оғлу јенә капитан Катаң-
јанын јанына кәтирдиләр. Истинтаг кәдән мејданчаны
әскәрләр араја алмышды. Әскәрләрин архасында кәнд-
лиләр дајанмышды. Капитан е'лан еләди ки, һәр ики
Захарјаң күлләләнәчәкдир. Сонра әләвә еләди:

— Әкәр онлардан бири о бирисини өлдүрсә, икинчи-
сини бағышлајачајыг, сағ галачаг.

Издияһам сусурду.

Гоча Петрос капитана мүрачивәтлә деди:

— Сиз нәдән өтрү мәни оғлумла күлләләтмәк иста-
јирсиниз? Тәгсиримиз нәдир? Сиз, ушагларына чөрәк
газандығына көрә адам күлләләмәк истајирсиниз?

— Кәс сәсини! Јохса икинизи дә күлләләрләр!

Гоча оғлуна деди:

— Амбарсум, мәним јашым өтүб, амма сән чаван-
сан, күлфәт сәнин әлинә бахыр. Көтүр түфәнки, мәни
вур.

Амбарсумун көзләри гаралды. О, ағлыны итирмиш
адам кими дајанмышды. Дәли адамлар кими онун фикри
өзүндә дејилди. О нә ешидирди?.. Гарда көрүнүб ки,
оғул атасыны вурсун? Јох, јәгин сәһв ешидиб! Бәли, бә-
ли... о горхулу јуху көрүр, бу саат ајылачагдыр, һәр шеј
кечиб кедәчәкдир.

Капитан түфәнки она узатды:

— Ал, атаны вур, ја да о сәни вурсун. Мәним үчүн фәрги жохдур.

Амбарсум капитанын сәсинә аялды. Чашгын һалда атасына бахды. О, дәһшәтлӣ һәгигәти јалһыз инди дәрк еләди.

— Ата, мән бачармарам! Сән мәни өлдүр! Сәнин үрә-јин бәркдир, сән дөзә биләрсән.

Капитан чаваб көзләјирди. Издиһам сусур, һеч кәс сәсини чыхармырды.

— Оғлум, нә данышдығыны дүшүн! Мәкәр ата доғма баласыны өлдүрә биләр? Дүнија елә јараныб ки, оғул атанын өлүмүнә асан дөзүр, нәинки ата оғулун.

Амбарсумун башы кичәлләнди. Онун башы кетдикчә ашағы әјилди. Гоча онун вәзијјәтини көрүб гәзәблә уча-дан деди:

— Амбарсум! Аллаһын бујруғу беләдир ки, оғул атасынын өлүмүнү көрсүн. Ата — оғул үчүн кечән күндүр, оғул исә атанын кәләчәјидир. Оғул кәрәк атанын јерини тутсун.

Амбарсум сакитчә деди:

— Ал-ла-һын бу-ј-ру-ғу... Ал-лаһ нә әд-ал-әт-сиздир...

Капитан түфәнки она верди. Ики забит онун јанында дајанмышды. Түфәнк долу иди, јалһыз тәтији чәкмәк лазымды. Амбарсум тәтији чәкди. Күллә ачылды. Лакин гоча һәлә өлмәмишди.

Капитан гылынчыны гыһындан чыхарыб, Амбарсума верди ки, атасыны доғрасын. Гоча ағрыдан инләјирди. О һушуну итирди.

Амбарсум әлләри әсә-әсә гылынчы алды. Лакин сах-лаја билмәди. Гылынч әлиндән јерә дүшдү.

Капитан тәзәдән гылынчы она верди вә маузери гал-дырыб деди:

— Доғра! Јохса күлләләјәчәјәм!

Лакин гылынч јенә Амбарсумун әлиндән дүшдү.

Капитан гылынчла гоча Петрос Захарјаны шаггала-јыб өлдүрдү.

□

1918-чи илдә ајдынлыг бир јәј кечәси чаван кәндли Исмајыл Корнидзордан Чичимлијә кедирди. О, Ағсу чајы-нын гырағына чатанда бир дәстә силаһлы адамын мал-гара апардығыны көрдү. Исмајыл баша дүшдү ки, га-

чаглар һансы кәндинсә мал-гарасыны кечә өрүшүндән говуб апарырлар. Исмајыл јавашыды.

Чајын јахынлығындакы дикдә о хәлвәтчә гачаглара јахынлашыб, онларын сөһбәтинә гулаг верди. Исмајыл бу сөзләри ешитди:

— Јахшы олду ки, мал-гараны апармағымызы нахыр-чы билмәди.

— Јәгин һәлә дә колун дибиндә јатыр...

Исмајыл әјиләрәк өкүзләрин арасына кирди. Инди гачагларын данышығыны даһа ајдын ешидирди.

— Өз арамыздыр, јахшы өкүзләрдир... Доғрусу, Кор-нидзор ермәниләри јахшы өкүз сахлајырлар... Бу өкүз-ләр чох јахшы јер шумлајыр.

— Булар һамысы доғрудур. Анчаг онларын саһибни сабаһ чүтә нә гошачаг? Биз он ики өкүз апарырыг!

Исмајыл өкүзләрин кимин олдуғуну баша дүшдү. О гачагларын адыны ешитмишди, өкүзләри һарада кизлә-дәчәкләрини билирди. Исмајыл јолун о бири тәрәфинә кечиб јавашча өкүзләрин арасындан чыхды, гајанын да-лында кизләнди.

Исмајыл гајанын далындан чыханда гачагларын би-ри ону көрүб гышгырды:

— Дајан, вурдум!

Исмајыл керн, чаја тәрәф гачды. Гачаг күллә атма-ды, горхурду ки, Корнидзорда күллә сәсини ешидәрләр, атышма башланар.

Гачаглар өкүзләри Чичимли кәндинин јахынлығында-кы самаһлыға салыб, ағзыны да бәрк-бәрк бағладылар. Сонра јолдашларынын биринин евинә топлашыб, вәзи-јәти музакирә етмәјә башладылар.

— Бу саат Чичимли кәндиндә бүтүн евләри јохламаг лазымдыр, онда кимин кәнддә олмадығы ајдын олар.

— Доғрудур, ким евдә олмаса, демәк сән јолда көр-дүјүн адам одур.

Бир гәдәр сонра гачаглар билдиләр ки, Исмајыл кәнддә жохдур. Кәнд чамааты Исмајылы оғурлуғу, сој-гунчулуғу севмәјән, үмумијјәтлә зоракылыға дөзмәјән бир адам кими таныјырды. Јолда көрдүкләри адамын Исмајыл олдуғуна гачагларын һеч биринин шүбһәси галмады.

— Өкүзләрин јерини дәјишмәк лазымдыр. Биз өкүз-ләри һава апарачағымыз һагда јолда ахмаг-ахмаг да-

нышдыг. Јәгин о һәр шеји ешидиб... Јәгин инди, өкүзләр инди апарылдығыны Корнидзорда да билирләр...

Бу вахт Исмајыл ештијатла Чичимли кәндинә јахылашды. Кечә адынылыг инди, она көрә о, чаја тәрәф гачаңда гачагларын өкүзләри говдугларыны көрдү. Исмајыл баша дүшдү ки, онлар оғурлугларыны көрән адамын ким олдуғуну тапмаға чалышырлар. Исмајыл пәјәнни дагына кириб, оғруларын өкүзләри һарада кизләтдијини көрдү. Инди Корнидзора гајытмаг оларды.

Ертәси күн сәһәр тездән чичимлиләр кәндин кәнарында бөјүк бир дәстә силаһлы корнидзорлу көрдүләр. Кәндә чахнашма дүшдү. Бу кечә Чичимлидә кечәләмиш гачаглардан башга һеч кәс билмирди ки, нә олуб. Кишиләр о саат силаһландылар. Арвадлар ушагларыны көтүрүб, евдән гачдылар.

Силаһланыб кәләнләрин ичәрисиндән Карапет Мугумантсын сәси бүтүн кәндә јаылды.

— Кечә гачаглар өкүзләримизи апарыблар. Биз малымызы тапмышыг. Ағсаггалларымыз јаңымыза кәлсинләр. Галанлар евләринә кетсинләр. Инаын ки, бизим пис фикримиз јохдур...

Арвадлар вә ушаглар евләринә гајытдылар. Ағсаггаллар сакитчә силаһлы ермәниләрни јаңына кетдиләр.

— Мәрдимазарын евини аллаһ јыхсын!..

— Бу көпәк оғланлары, ахырда бизим евимни јыхчаглар.

— Мән дедим, јәгин башланды.

— Арвад-ушаг јамаң горхду.

Чичимли гочалары бу чүр даныша-даныша корнидзорлуларын јаңына кәлдиләр. Соңра һамысы бир јердә саманлыға кетдиләр. Бир-биринә чатылмыш он ики өкүз бурала инди.

Карапет Мугумантс үзүнү ағсаггаллара тутуб сорушду:

— Бу чүр өкүзләри шумдан ајырмаға кимин вичданы јол вериб?

Чичимли ағсаггалы деди:

— Ај Карапет! О адамын ки, үрәји јохдур. Сән өл, мән елә билдим ки, бизә һүчүм едәчәксиниз. Буңлар һамысы чәһәннәмә, анчаг дава олмасын. Јохса арвад-ушаг ајаг алтынды итиб батар.

— Елә-белә шәјләрин үстүндә дава да ола биләр.

Гачагларынызын габагына дурун! Јохса биз дә өзүмүзүн күләри сахлаја билмәрик.

— Ај Карапет, сән елә данышырсан, куја мән онлары сахлаја биләрәм.

— Сән, тәк јох, гочаларын һамысы. Доғруданмы күчүнүз чатмыр?

Корнидзордулар өкүзләрини көтүрүб кәндләринә гајытдылар.

□

Бир нечә күн кечди. Исмајыл Корнидзордан гајыдырды. Гәфләтән бир нечә күн бундан габаг өзүнүн кизләндији гәјанын дагындан күллә ачылды. Күллә кәңини сол голуна дәјди, анчаг сүмүјү зәдәләмәди. Исмајыл һаванын думан олмасындан истифадә едәрәк, Корнидзора гајытды.

Бүтүн Зәнкәзурда мәшһур олан чәрраһ Галуст һәмнин ахшам онун јарасыны јујуб, јахшы-јахшы сарыды вә деди:

— Оғлум, јахшы олар ки, сән һеч Чичимлијә гајытмајсан. Бир тәһәр елә, бурада гал. Истәјирсән, мән сәни мүфтә мүаличә еләјим?

— Сағ ол, Галуст әми, бурда галачағам.

О, атасынын досту Погос Бачјанын евиндә галды.

□

Исмајыл чәрраһын јаңындан чыханда, евин габагында чапан, көзәл бир гадын дајанмышды. Бу дул Софија инди.

— Салам, Софија.

— Салам, Исмајыл. Сән нијә мәним адымы јарымчыг дејирсән?

— Нечә јәни јарымчыг дејирәм?

— Ахы сән гызларын, арвадларын һамысына: Ануш бачы, Мәрјәм бачы дејирсән. Мәнә нијә Софија бачы дејирсән?

Исмајыл пис вәзијәтдә галды. Ахы о, гәсдән Софијаја бачы демирди. Ахы Софија онун хошуна кәлирди. Анчаг билирди ки, бу иш баш тутмаз...

Софија гоншу арвадларла көрүшәндә чох вахт онлара дејирди:

— Исмајылын һеч кәси — нә атасы, нә анасы, нә дә

гәрдашы вар. Тәк тәһһадыр. Галуст әми ону дилә тутуб бурада сахламагда дүзкүн еләди. Јохса өлдүрәрдиләр.

Бир дәфә Исмајыл чәрраһыи јанына кәләндә, сарығыны Софија өзү ачыб, јарасыны јујуб тәмизләди.

— Софија, сән, демә, һәкимлик дә билirmiшсән!?

— Нә данышырсан, Исмајылчап. «Мән әми мә көмәк еләјирәм. Һәкимлији һәлә бачармырам.

Софија гејри-иради Исмајыла «чан» деди. Она көрә утаныб ғыпғырмызы олду. Бу, Исмајылы һәјәчапландырды.

— Сорущурсан ки, сәнә нија «бачы» демирәм?..

Икиси дә баша дүшдү ки, бир-бирини севириләр.

Галуст әми ичәри кирди.

— Ишләр нечәдир, Софија? Аһа, сарығыны ачыбсан?

— Бәли, әми. Бир бахын, јарасы сағалыр...

Галуст јараја дарман гојуб, Софијаја тапшырды ки, сарысын, өзү исе отагдан чыхды.

Софија деди:

— Исмајыл, дејирләр ки, сизин мүсәлманлардан бир шејх истәдији хачпәрәст ғызыны алмаг үчүн христиан динини гәбул етмиш, һәтта бир нечә ил донуз отармага да разы олмушдур. Бу доғрудур?..

— Доғрудур, белә бир шеј олубдур. Бәс сән буну һардан билирсән?

— Кешиш килсәдә данышырды...

— Сән нә данышырсан, Софија чан? Демәк, бу биабырчылыг мәннәм дә башыма кәләчәк?..

Софија илә Исмајылы севишдијини бир нечә күндән сонра бүтүн кәнд билди. Әлбәттә, буну һамыдан әввәл тәчрүбәли, һәр шеји көрмүш Галуст һисс еләмишди.

О сон дәфә Исмајылын голунун сарығыны ачанда јаранын тамам сағалдығыны көрдү.

— Исмајыл, бир бәладан гуртарыб, икинчисинә дүшмүсән. Бир гәрара кәлмисән ја јох?..

Гочанын нә дедијини Исмајыл баша дүшдү.

— Јох, Галуст әми, һәләлик һеч бир гәрара кәлмәмишәм. Неч өзүм дә билмирәм нә еләјим...

— Бах, өзүнү көзлә. Дашнаглар сәни раһат гојмазлар. Онлар јыртычыдырлар. Горхурам, сәни өлдүрсүнләр.

— Сән нә мәсләһәт көрүрсән, бәс нә еләјим?

— Мадам ки, бир-биринизи севирсиниз, Софија илә евлән.

Исмајыл мәттәл галды.

— Бу мүмкүн дејил, Галуст әми!

— Нија?

— Мәкәр ермәни ғызы мүсәлманә әрә кедә билдәр?

— Онда сән ермәни ол, христианлығы гәбул елә...

Исмајыл диксинди.

— Сән нә данышырсан, Галуст әми, русвај оларам...

— Еһ, мәннәм әнзим, сән чох шеји билмирсән. Мүсәлманларын белә бир маһнысы вар, ханәндәләр охујур. Бир гулаг ас:

Чыхдым дөрдүнү көјдә тапым
Һәзрәти Мәрјәм оғлу Исаны.
Шикајәт еләјим о шухи торсанда Исая,
Дејим, аһы сән нејгәмбәрсән,
Өзүн елә бу диваны.
Мәннәм ја ермәни елә, —
Едим москәи каласыны.
Вә јанки она гајтар вер дини Исламы.

Галуст әми күлүмсәјәрәк сөзүнә давам еләди:

— Анчаг сән, Исмајыл, нә көјә галха биләрсән, нә дә Исаны тапарсан. Буну сәнә мән бир ермәни кими, Софијанын гоһуму кими дејирәм. Инди сәнилә, христианла мүсәлман арасында фәрг гојмајан бир адам кими данышачағам. Мәнә гулаг ас. Дин — истәр Ислам, истәр сә дә Христиан дини олсун — инсанлар үчүн чох бөјүк маневләр јарадыб. Динә е'тигад инсанлары бәдбәхт еләјир. Буна көрә дә сәнә демәлијәм ки, мән нә христианлығы, нә дә Мәһәммәдин динини гәбул еләмирәм. Мән әминәм ки, нә аллаһ, нә дә Мәрјәм олуб. Буларын һамысы зүлмкар вардыларын ујдурмасыдыр. Әлбәттә мән буну адамларә ачыг дејә билмәрәм. Мәннәм дашгалаг еләрләр. Лакин, адамларын чоху динин инсанларә вурдуғу бөјүк зијаны јахшы баша дүшүр. Һамыдан әввәл буну рус халгы баша дүшдү. Онлар истисмарчылардан вә дин хадимләриндән јаха гуртардылар. Тезликлә болшевикләр бурда да, биздә дә гәләбә чалачаглар. Мән, көрдүјү ки ми гочалмышам. Амма сиз чавансыныз... Совет һакимијәтини көрәчәксиниз. Оғлум!.. Сиз чаванлар бәдбәхт олмамаг үчүн мән сәнә мәсләһәт көрүрәм ки, рәсмијәт хатиринә христианлығы гәбул елә вә Софија илә евлән.

Јохса, бу вәһши дашнаглар јәгин сәни өлдүрәчәкләр. Сән Чичимлијә дә гајыда билмәзсән.

Софија һәмнин күн Исмајылла көрүшдүктә, әмиси илә олан сөһбәтин нечә гуртардығыны вә онун нә гәрара кәлдијини сорушду.

— Билмирәм, Софија, билмирәм сәнә нә чаваб верим?..

— Әкәр биз Чичимлидә јашаја билсәјдик, мән сәннәлә ора кедәрдим.

— Бизим ислам динини дә гәбул едәрдин?

— Бәли. Сән билирсән, бизим Хынзырәктә болшевик гоһумларымыз вар. Онлар дејирләр ки, әкәр ики чаван бир-бирини сеvirсә, евләнмәк истәјирләрсә, евләнә биләрләр. Бир дә, дејирләр ки, тезликлә Совет һакимийјәти гурулачаг! Онда һамы диндән азад олачагдыр. О заман биз дә сәннәлә азад олачагыг.

— Софија, сән лап савадлы адам кими данышырсан.

— Мән савадлы дејиләм, әзизим. Болшевикләрдән ешитдијими сәнә дејирәм. Сән дә, мән дә болшевик олачагыг. Бах, көрәрсән, олачагыг...

□

1920-чи илдә коммунистләр Исмајыл Нуру оғлу Мусајев вә Софија Телунс Совет һөкүмәтини әксингилабдан мәрдиклә мүдафиә еләдиләр. Исмајыл силаһ көтүрүб партизанлара гошулмушду. Софија исә Корнидзор гадынлары арасында тәблиғат иши анарырды.

1920-чи ил нојабрын икинчи јарысына XI Гызыл Орду һиссәләри мүвәггәти олараг Корусдан Гарабаға чәкилди. Чохлу коммунист вә партизан да онларла кетди. Исмајыл Корнидзор партизанлары илә онларын кәндләринә кедирди. Кәнди һәлә дашнаглар тутмамышдылар, Исмајыл партизанлара гошулуб, Дыг кәндииндән чыхыб кедә биләрди. Лакин о өз сеvimли Софијасыны гојуб кедә билмирди. Ахы Корнидзор дашнаглары Софијаны өлдүрә биләрди.

Корнидзора аз галмышды. Гаранлыг чөкүрдү. Исмајылла Николај Бабачанјан дәрә илә кедирди. Икиси дә тәпәдән дырнаға исланмышды. Бәрк јағыш јағырды.

Бабачанјан никаран иди, тез-тез әтрафа бојланырды.

— Горхурам, биз чатаначан дашнаглар кәндә кирсинләр. Бәлкә дә инди орададырлар.

Исмајыл никаранчылығыны кизләдиб, ону сакитләшдирмәк үчүн деди:

— Нә данышырсан, Николај, мүтләг чатачагыг. Дашнаглар һәлә чох узагдадыр...

Бирдән ирәлидә күллә атылды. Икиси дә түфәнкләрини чијинләриндән чыхарыб, һазыр тутду.

Габагдан киминсә кобуд сәси ешидилди:

— Дајан!

Исмајыл һәјәчанла дүшүндү: «Корнидзор лап јахындадыр... Доғруданмы Софијаны көрмәјәчәјәм». Бу вахт ағачын архасындан бир нечә күллә атылды. Исмајыл јыхылды. Николај күллә атмаға башлады, лакин чаваб атоши ешитмәјиб, дајанды, инләјән Исмајылын үзәринә әјилди.

— Ағыр јараланмысан?

— Николај, һава чатмыр, боғулурам.

— Өзүңү әлә ал. Бу саат јараны сарыјарам...

Кечәнин гаранлығында Николај јолдашынын јарасыны бағлады. О, елә билирди ки, буунула ганахманын гаршысыны ала биләчәк...

Күллә сәсинә кәндә Софија диксинди. О, һәр дәгигә Исмајылын јолуну көзләјирди. Анчаг бирдән ону көзләдији тәрәфдә атышма башланды. Софија шалыны чијинә атыб, евдән чыхды, сәс кәлән тәрәфә гачды. Гача-гача Софија фикирләширди: «Бәлкә күллә она атылмајыб? Нијә өзүмү белә өлдүрүрәм?! Јох, јох! Күллә она атылды! Мән билирәм... Бу вәһши дашнаглар һамыдан әввәл мәним Исмајылымы өлдүрәчәкләр. Бәлкә дә инди өлдүрүбләр!» — Софија беләчә дүшүнүр, чыгырла сүр'әтлә гачырды.

Ашағыдан онун гулагына инилти сәси, сонра киминсә боғуг данышыгы кәлди. Гадын јериндәчә донуб, гулаг асмаға башлады.

— Николај онсуз да мән өлүрәм. Мәни гој кет... Тез кет, Софијаны гуртар...

Софија ирәли гачды, галын колларын арасындан кечиб, дәрәјә енди. Николај әлиндә гана бојанмыш дәсмал Исмајылла тәрәф әјилмишди. Софија Николајы кәнара итәләјиб, әрини гучаглады.

— Гојарам өләсән? Јахшысы будур мән өлүм. Сәни евә апарыб чатдырмаға күчүм чатар. Бојнумдан тут, тез ол...

Исмајыл севкилиснин сәсини ешидиб, бүтүн күчүнү топлады, галхыб гаранлыгда Софијанын бојнуну гучаглады.

— Софија, эзизим... Сэн хардан кэлиб чыхдын? Нэ биадни ки, мэн бурадајам?

— Сус, сус, данышма, неч нэ дэ сорушма. Өзүм бура гачыб кэлмишэм. Баша дүшүрсэн? Атышма сәсини ешитдим, гачыб кэлдим...

Јагыш кәсди. Сәма ачылды. Ај һәр үчүнү үзүнү ишыгландырырды. Исмајыл көзүнү севкилисини үзүндән чәкмирди. О хошбәхт иди... Анчаг кетдикчә нәфәси тәкширди...

Исмајыл чәтинликлә деди:

— Нэ јахшы олду... кәлдин. Ахырынчы дәфә сәни көрдүм...

— Сус, данышма, елә демә. Сән өлмәјәчәксән, сән бир кимсәјә нислик еләмәмсән. Сән јашамалысан...

Исмајыл күчлә сөзүнә давам еләди:

— Сәни арзун јеринә јетди, биз икимиз дә болшевикики!. Болшевиклар исә, өзүи билирсән, халг үчүн һәр шеји гурбан вермәлидир. Илди мән өзүмү гурбан верирәм, сән исә әрни...

— О нэ данышыр!? Ешидирсиниз, о нэ данышыр!?. — Софија Николајын үзәринә атылды, Николајын јазыг-јазыг бахдыгыны көрүб, јенидән Исмајылын гаршысында диз чөкдү. — Сән неч нәји фикрини еләмә, Исмајыл! Ешидирсән?.. Сәни белә данышмаға һаггыи јохдур! Биз һалә чох, чох јашајачагыг!. Инапырсән? Ешидирсән?..

Кечәл дадан кәлән булудлар Корнидзор чөлләрини јенидән зүлмәтә гәрг еләди. Илди Исмајылын сифәти көрүнмүрдү. О, сон дәфә дәриндән нәфәс алыб деди:

— Мәни гојун, тез чыхыб келин. Мәни басдырмаг лазым дејил... Келин...

Исмајыл һушуну итирди. Бир нечә дәгигәдән сонра кечинди.

□

Софија Телунс кәндән тез чыхыб кедә билмәди. Сабаһы Погос Бачунс она деди:

— Евдән неч јерә чыхма. Дашнаглар кәндә һакимијәти әлләринә алыблар. Коммунистләрин, демәк олар, һамисы дүнән чыхыб кедибләр. Онлар сәни мәнә тапшырыблар. Дејибләр сәни һара апарым... Анчаг илди мүмкүн дејил. Бир аз көзләмәли олачагыг.

— Погос әми, Исмајылы кечә дәфи еләдик...

— Билирәм, гызым. Николај деди. Ону ким өлдүрүб? Билмәдиниз?

— Хејр! Чох гаранлыг иди. Николај атәш ачмаға башлајанда, неч кәс она атәшлә чаваб вермәјиб. Јәгши, гөрхублар ки, өлдүрәр. Гачыблар.

□

— Софија, бир дә сәнә дејирәм, евдән бајыра чыхма.

Софија бир нечә һәфтә иди ки, Погосун евиндән чыхмырды. Онун өз евини дашнаглар дагытмышды. Дашнаглар билирдиләр ки, Софија Погос Бачунсуи евиндә кизләнмишдир. Лакин Погосуни чамаат арасында бөјүк нүфуза малик олдугуну билирдиләр. Она көрә дә халгы өзләриндән наразы салмаг истәмирдиләр. Лакин онлар бу болшевик гадына диван тутмаг үчүн фүрсәт ахтарырдылар. Ахырда дашнагларын сәбри түкәнди, онлар Софијаны күлләләмәк үчүн Коруса јазыб, әмр верилмәснини тәләб етдиләр. Дашнаг һөкүмәти Софијаны кәндин өзүндә күлләләмәк барәдә сәрәнчәм верди. Бунун үчүн Корусдан әкә-кашфијат ишчиси Кетон Арзуманову вә Бахыш Хознаварскини Корнидзора көндәрдиләр.

Бу ики нәфәр бир дәстә әскәрини мүшәјәти илә Погос Бачунсуи евинә сохулду. Ев саһиб онлары көрәндә өзүнү итирди. Бачунсу хатаја салмамаг үчүн Софија өзү Хознаварскија јахынлашды вә чәсарәтлә адыны деди. Әскәрләр ону Погосун евиндән апардылар.

Елә һәмин күн дашнаглар күнортадан сонра Софијаны бүтүн кәндиләри топладылары мејданчаја кәтирдиләр.

Софијаны агача сарыдылар. Дашнаг Степан Давиджан, Әсри Әсријан вә Асатур Нәсрәтјан ондан бир нечә аддым аралыда дајанмышдылар. Кетонла Бахыш дустыгын јанында дурмушдулар. Онлар Софијаја бә'зи суаллар верәчәкдиләр.

Кешин Софијаја јахынлашды.

— Өлүмдән габаг тагырыны бојнуна ал! Мүгәддәс Мәрјәм күнаһыны багышлар.

Софија дашнагларын кешини бура нә үчүн кәтирдикләрини баша дүшүрдү. Онлар фикирләширдиләр ки, коммунист гадын «Мән аллаһа инанмырам»,—дејәчәк вә кешини говачагдыр. Буну көрән халг исә Софијадан үз дөндәрәчәкдир.

Лакин Софија нэзакэтлэ кешишэ чаваб верди:

— Дин гəбул етмэкдэ һэр кэс азаддыр. Биз, болшевиклэр, һеч бир кизли гуввəжə инанмырыг, һеч кэси өз дининдэн үз дөндəрмəжə дэ мəчбур етмирик.

Кетонла Бахыш сорушдулар ки, өлүм габагы о нэ демək истајир.

— Сиз, дашнаглар, өз гулдур һакимијјəтнинизи јалныз Зəнкəзулда сахлаја билмисиниз. Анчаг бир аз кəзлəјин. Тезликлэ Гызыл Орду гəјдыб кəлиб, сизэ диван тутачаг. Совет һакимијјəти, зəһмəткешлэр һакимијјəти бүтүн Загафгазијада галиб кəлэчəкдир. Инди мəни күллəлəјин! Чəлладлар!

Үч дашнаг күллəси мəрд болшевик гадынын шэрəфли һəјатына сон гојду.

Бу очеркдэ тəсвир олунан əһвалатлар бардэ бизэ, гəзə партија комитəсинэ мəлуматы партизан дэстəси командири Николај Ајријан вэ Аванес Аконјан кəндəрмишди. Бу мəлуматлары Корнидзор кəнди јахынлыгында чəбһэ хəттини кечиб кəлəнлэр кəтирмишди. Сонралар бүтүн бу мəлуматларын доғрулуғу тамам тэсдиг олунду.

□

Һамынын һөрмəт елəдији, мүсəлманларын Зилан Хачи чағардыгы хынзирəкли Хачатур Силаијан бизим Күрчүлү кəндинэ тез-тез кəлирди. Хачатур, бизим кəнддэ дүзлүјү илэ онун өзү кими ад чыхартмыш кəндлимиз Ханкиши Ағакши оғлукилэ кəлиб кедирди.

Ханкишинин үч оғлу, бир гызы, Хачатурун исə үч гызы, бир оғлу вар иди.

Ханкишинин бүтүн аилəси сонбешик кəзэл, инчə-бел гызлары Нубары чох сеvirди. Гызы, өз кəндилəри, чох шəн, күлэрүз, зəһмəтсевэр Рəһмана эрə вермишдилэр. Онлар бир-бирини чох сеvirдилэр, чох фираван јашамасалар да, өзлəрини хошбəхт һесаб едирдилэр.

Рəһман да Ханкиши кими бəјлэрлэ мүбаризэдэ фəал иштирак едирди, сонра исə коммунист олду.

Хачатурун аилəсиндэ һамы ағыллы, кəзэл оғуллары Һајгын үстүндэ эсирди. Бачыларын үчү дэ, хусусən кичик бачылары Шушаник, ону чох сеvirди.

Хачатур чох чəтиликлэ оғлуна орта тəһсил верэ билмишди. Һајг Бакыда реалны мəктəби гуртармышды,

инди кəнддэ мұəллимлик елəјирди. О да болшевиклэр партијасынын үзвү вэ Хынзирəк партија тəшкилатынын рəһбэрлəриндэн бири иди.

1920-чи илдэ Һајг тəшкилатын дикəр рəһбэрлəри илэ бирликдэ коммунистлəри силаһландырыб, үсјан галдырды. Кəндилəрин митингиндэ ингилаб комитəсинин тəркиби елан олунду. Һајг комитəнин сəдри сечилди¹.

Лакин елэ һəмин күн гошуну илэ Дағлыг Гарабағдан чəкилэн кенерал Дро кəлиб Корнидзорда дəјанды. Хынзирəк ингилаб комитəси она ултиматум верди, тəклиф етди ки, ган төкмэмək үчүн Дыг кəндиндэ бүтүн силаһлары тəһвил версин. Сүвари ордуја сəфəрбэрлијə алынмыш зəнкəзурулары бурадача ордудан бурахсын (сүвари гошун эсəсэн кəлмэлəрдэн тəшкил олунмушду). Өзү исə өз сүвари ордусу илэ Зəнкəзурун эразисиндэн чыхыб кетсин.

Ултиматума чаваб олараг, Дро сүвары гошуну Хынзирəјин үстүнэ јеритди. Кəнди тутду. Сабаһы күн, мајын 28-дэ Дро мəктəбин габагында И. Еһтибарјаны вэ Б. Гаракəзјаны күллəлəди.

Үсјанын Дыг кəндиндэ олан иштиракчылары — Аванес Аконјан, Серкеј Оһачанјан вэ Һајг Бархударјан бағда кизлəнмишдилэр. Онлар вэ бир дэрэдэ кизлəнмиш Хынзирəк коммунистлəри ахтарыб кизли гəзə партија комитəсини тапдылар. Гəзə комитəсинин сəдри Акон Камари вэ гəзə комитəсинин үзвлəри: Христофор Мкртычјан, Макич Машуров Кору кəндиндэ бағда кизлəнмишдилэр. Гəзə комитəсинин үзвү Јерем Бакунтсы исə Кэрəвинч кизли партија ишчилəри коммунист Вазкен Мелкумјанын евиндэ кизлəнмишдилэр.

Дашнаглар кəнддэ террору күчлəндирди. Она кэрə каһаларда вэ гəјалығларда кизлəнмиш јодашлары чох чəтиликлэ јемək апармаг мүмкүн олурду.

Һајг Силаијанын бачысы Шушаник Хынзирəкдэ һөрмəтли адам олан Артјом Күлзарјансын оғлуна эрə кетмишди.

Башга бачылар кими, о да эринин аилəсиндэн кизли, дэрэдэ кизлəнмиш гардашына тез-тез јемək апарды.

¹ Ингилаб комитəсинин тəркибинэ ашағдыкылар дахил иди: Абел Гавалјан, Арсен Мајсурјан, Артуи Татарјан, Гаракин Саилјан, Бағрат Гаракəзјан вэ Исхəндэр Еһтибарјан.

Бир дөфә хәлвәтчә әри Гаракин Исајевич Саилјана јемәк апармыш Манушак Саилјанла һајғын јанындан гајыдаркәи о ата-анасына баш чәкди.

Тез гочалмыш, бир аз да белі бүкүлмүш Хачатур Силанјан севимли гызыны гапынын азында гаршылады, гучаглајыб өпдүкдән сонра сорушду:

— Јәгги, һајғын јанындан кәлирсән?

— Јох, јох, ата, сән нә данышырсан!? Мән һеч билирәм о һарададыр?

— Һајғын чанына анд ич ки, онун јанындан кәлмирсән.

— Ата, нијә мән анд ичмәјә мәнбур еләјирсән? Мәкәр сөзүмә инанмырсан?

Гоча Хачатур башыны ашағы салды. Инди дә гызы Шушаник тәһлүкәли јолдадыр. Оғлу һајг коммунистдир. Гызы Варсеник коммунист арвадыдыр. Шушаникин әри болшевик олмагдан чох, дашнаг олмаг истәјир. «Һајғы нечә гуртарым? — дејә гоча дүшүнүрдү. — Аһ, каш бу дашнаглар Азәрбајҗан кәндләрини талан етмәмиш олајдылар! Мән Һајғы Күрчүлүјә, Хаякишинин јанына апардым, архајын олардым ки, һеч бир шеј олмајачагдыр».

«Ханкиши, — дејә Хачатур дүшүнүрдү, — етибарлы адамдыр. О вә күрәкәни Рәһман кәндиләрлә бирликдә Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә едир. Рәһман Һајг-ла јашылдыр. Онлар бир-биринин јолунда өлүмә кедәрләр. Аччаг инди онлары һарадан таласан? Дашнаглар онларын арпасыны өз атлары үчүн бичирләр. Мән билирәм, дашнаглар мәним јазыг, зәиф гызым Шушаники тутуб, вичдан азабы чәкмәдән өлдүрәчәкләр».

□

Лакин бу дөфә Шушаники һеч кәс көрмәди. Гызыл Орду һиссәләри кәлди, кәнддә јенидән Совет һакимијјәти гурулду. Гоча Хачатур раһат олду.

Һајг јенә дә чан-башла гәза партија комитәсиндә ишләмәјә башлады.

Лакин вәзијјәт јенә дәјишли. Зәнкәзурда баш верән бир нечә көзләнилмәз һадисәдән сонра XI Гызыл Орду һиссәләри мүваггәти олараг Корусдан кетди. Бир чох көркәмли коммунистләр, о чүмләдән Һајг да онларла бирликдә шәһәрдән чыхдылар. Даирә партија комитәси-

нин катиби Артјом Мирзојанла бирликдә Хынзирәјин бир чох коммунистләри дә чыхыб кетдиләр.

Гоча Хачатур Шушаникә јанына кәлмәји гадаған етди. Горхурду ки, дашнаглар буну бәһанә еләјиб, аллаһ биләр башына нә иш кәтирәрләр.

Шушаникин көзләри тез-тез јаш олурду. О, әринин апләсиндә бир кәсин көрәчәјиндән горхуб, евдә башыны јастығын алтына сохуб, хәлвәтчә аглајырды.

1921-чи илин мај ајында дашнаглар Хынзирәјә јени һәрби һиссәләр кәндәрди. Ики иәфәр забит Күлзәрјан-сын евиндә јашамалы иди.

Забитләр дарвазаны дөјдүләр. Евдә Шушаникдән башга һеч кәс јох иди. О, гапыны ачдыгда дик атылды; дашнагларла үз-үзә дурмушду.

Забитләр дедиләр ки, бир нечә күн бурада јашајачаглар. Шушаник чаваб верди ки, евдә ондан башга һеч кәс јохдур. Дашнаглар буну рәдд чавабы һесаб едәрәк, чыхыб кетдиләр. Бир аздан онлар кәнддә көркәмли дашнаг олан, Шушаникин гајнаасынын гардашы Кеворг Чаваһирјанла кәлдиләр.

Бу дөфә гапыја гајнаа чыхды. О, евә тәзәчә гајытмышды. Шушаник дә јакшылашды. Чаваһирјан бачысын-дан сорушду ки, нә үчүн онлар забитләри гәбул етмәјибләр. Арвад чаваб верди ки, бу ишдән хәбәри јохдур.

Шушаник деди:

— Мән дедим ки, евдә һеч кәс јохдур.

Чаван кәлин јад кишиләрлә үзбәүз данышмырды, сөзүнү гајнаасынын гулагына пычылдајырды.

Забит Артјом Әмирчанјан исрар едирди ки, онларла кобуд рәфтар еләјибләр.

Бир сөз дејәндә гардашынын чанына анд ичмәјә ушаглыгдан адәт еләмиш Шушаник деди:

— Һајғын чаны үчүн, мән онлара кобуд чаваб вермәмишәм.

Оун кимин чанына анд ичдијини билән капитан тапанчасынын гобуруну ачды. Кеворг Чаваһирјан да һирәләниб өзүндән чыхды. Оғлуна гырмызылардан гыз алдыгы үчүн бачысыны давламаға башлады...

Шушаник заһы иди, һәлә тамам өзүнә кәлмәмишди, ушағы бир ајлыгды. О, ушағы тәзәчә әмиздириб јатыртмышды. Бу вахт онун көзү габағына гардашы Һајғын сурәти кәлди. Шушаник онун үзүнүн һәр бир чизкисини

ајдын көрдү. Һајг тез-тез дејерди: «Бу дунјада бачымдан көзөл гыз јохдур!».

Калинини, хүсусән пәвәсини нечә дәһшәтли бир төһ-лүкә көзләдијини баша дүшән гајнана јазыг-јазыг гардашынын үзүнә бахды. Лакин Чаваһирјан үзүнү ондан чевириб, газаблә деди:

— Биз онларын көкүнү кәсә билмәдик...

Чаваһирјан ачыгча Һајгы вә онун бүтүн гоһум әграбасыны нәзәрдә тутурду. Дашнаг забити она чаваб верди:

— Чәнаб Чаваһирјан, әкәр сиз, кәндиң көркәмли дашнагы, бу гырмызыларла гоһум олуб, һәтта онлары өз бачынызын евиндә кизләјирсинизсә, онларын көкүнү нечә кәсә биләрсиниз? — Капитан јаваш-јаваш тапанчасыны гобурдан чыхарырды.

Гоча гары ағсачлы башыны ачыб забитни ајагларына дүшдү, јалвармага башлады.

— Ушаға рәһм еләјин! Һәлә бир ајы тамам олмайыб. Ана сүдү олмаса, өләр.

Һеч бир бандит башыны ачымыш ағ бирчәк гадынын сөзүнү јерә салмазды. Белә һалларда һәмишә гылыңч һавада галыр, түфәнк ашағы салынырды. Ән гәддар бандит белә дөнүб чыхыб кедәр, дүшмәнинә тохунмазды. Бу адәт әсрләрдән бәри Зәнкәзурда јашајырды. Лакин бу адәтин дашнаглар үчүн һеч бир әһәмијјәти јох иди.

Дашнаг забити өзүндән чыхмышды:

— Јох, ону өлдүрәчәјәм! Нә чәсарәтлә о, мәнфур адамын адыны чәкир! — Забит Чаваһирјана мүрачиәглә сорушду: — Мәкәр сиз, ону чамаатын көзү габағында коммунист гардашындан үз дөндәрмәјә мәчбур еләмәминиз?

Бу сөзләри ешидәндә Шушаник санки јухудан ајылды, онун үз-көзүндән гәзәб јағды. О, һәтта ушағыны белә унутду.

— Нечә, мән әзиз гардашымдан үз дөндәрим? Буну анчаг сиз дашнаглар едәрсиниз! Алчаг, әчлафлар! Һајг барәдә пис бир сөз демәјә чүр'әт етмәјин!

Шушаник башыны галдырыб, дүз капитанын үзүнә бахды. Бу заман икничи дашнаг забити архадан онун голларыны бурду.

— Күлләни о мәнфур ад чыхан ағзына сыхачағым! — дејә капитан бағырды, күлләни дүз Шушаникин алына чахды. Шушаник јерә сәрилди.

Бир саат сонра күлзарјанларын евиндә бөјүк гонаглыг иди. Кеворг Чаваһирјан бадәни-бадә далынча галдырыб, дашнаг забитләри илә тоггушдуруп, болшевикләри сөјүрдү.

Зәнкәзурда бачыја, јахуд онун әиләсинә саташан адамын тәгсириндән кечмәзләр. Кишиләр онлары төһгир едәиләри өлдүрәләр. Кеворг Чаваһирјанын бачысы онун көзү габағында башыны ачыб забитни ајагларына јыхылмышды. Анчаг нә гоча гарынын јалварышлары, өзүнү алчалтмасы, нә дә дашнагларын онун бачысы кәлинини вәһшичәсинә өлдүрмәси алчаг дашнаг Чаваһирјана тә'сир етди...

□

Јухарыда дедијим Һачысамлы бәјләри — Хосров, Султанын вә Искәндәр Султановлар бүтүн чамааты горху алтында сахлајан ән гәддар истисмарчы вә ән залым мүстәбидләр иди. Чар һөкүмәти заманы нә һәнијә приставы, нә гәзә рәйсн јерли кәндлиләри онларын өзбашыналығындан горумаг белә истәмирди. Зәнкәзурун зәнкин тәбин сәрвәтләри: мешә саһәләри, јајлаглар варлы султановларын әлиндә иди. Еһтијатсызлыг едиб султановларын далынча бирчә кәлмә пис данышан кәндлини Султан бәј чәзасыз гојмазды.

Индики Лачын рајонунун кәндлиләри ингилаба гәдәр жарыач, чох ачыначаглы һәјат кечирирди. Кәндлиләрин чоху һеч вахт алт палтары кејмәз, сојунмадан палаз үстүндә јатар вә елә һәмин палазы да үстләринә өртәрдиләр. Кәндлиләр һәмишә евдә тохунмуш шалдан палтар кејәрдиләр.

Лачын кәндлиләри арасындан хејли болшевик партијасы үзвү, бәј зүлмүнә гаршы әсил мүбаризләр чыхмышды. Лачынлы Исмајыл Мирзәјев ингилабдан әввәл Бакија ишләмәјә кедиб, 1914-чү илдә Коммунист партијасы сыраларына кирмиш, вәтәндаш мүһарибәси иләриндә Саритсин јахынлығында мәрдликлә вурушмушду. Онун сифәтиндә галмыш газаг хәңчәринин чапыг јери халгын сәадәти уғрунда, јени ичтимаи гурулуш уғрунда мүбаризәдән әбәди бир нишанә иди. Дикәр лачынлы — халгы истисмарчыларын, мүсаватчыларын вә дашнагларын зүлмүндән гуртармаг, Азәрбајчан вә ермәни халгларынын бејнәлмиләл достлугу уғрунда чалышан горхмаз

шаплы мубариз Очаггулу Мусаев 1919-чу илдэн парти-
ја үзү иди. О, 1922-чи илдэ дашнаг бандитлери тэрэ-
финдэн өлдүрүлмүшдү.

□

1920-чи илин мајында Аббас Султанов күрдлөр ара-
сында иш апармаг үчүн Бақыдан Лачын районуна көндө-
рилди. Моллаәһмәдди коммунист өзәјинә архаланараг
Аббас ғыса мүддәтдә рајон зәһмәткешләрини мүлкөдәр
султановларын әксингилабчы бандалары әдејинә муба-
ризә апармаг үчүн бирләшдирә билди. Моллаәһмәдди,
Гарыгышлаг, Минкәнд, Гаракешиш, Забуг, Абдаллар вә
бир чох башга кәндләрин јохсул вә ортабаб әһалиси Со-
вет һакимијјәтинин гурулмасы вә мөһкөмләндирилмәси
уғрунда мубаризәјә чәлб олунмушдү. Кәндләрдә инги-
лаб комитәләри чох ишләјир, коммунист өзәкләри јара-
дыларды.

Гызыл Орду кәлдикдән сонра Султан бәј бир тәрәфә
чәкилиб фүрсәт көзләјирди. Лакин 1920-чи илин ијул
ајынын ахырларында Гызыл Орду Корусдан Забуга чә-
киләндә, Султан бәј ингилаб комитәләрини мәһв етмәк,
һакимијјәти өз әлиһә алмаг үчүн кифајәт гәдәр јажшы
вәзијјәт јарандығыны куман етди.

Аббасын рајона кәлдијини Султан бәј билирди: бәјин
ишанылымыш адамлары коммунистләри көздән гојмурду-
лар. Аббас исә тез-тез Султан бәјин маликанәси олан
Һачысамлы кәнди тәрәфләрә кедир, амма нәдәнсә өзүнү
тәһлүкәдән узаг һесаб еләјирди. Сонралар һадисәләрин
кедиши көстәрди ки, о бәјүк сәһвә јол вермишдир...

Аббас бир кечә Минкәндә, ингилаб комитәсинин би-
насында, кечмиш карвансарајда галмышды. Бирдән һә-
мид бәј Нәбибәјов вә Тејмур Гулу оғлу Аллаһвердијев
ичәри кирирләр; биһә әдбәттә мүнәсирәјә алынмышды.

— Султанов сизснниз? — дејә оқлар сорушду.

— Бәли, мәнәм.

— Әкәр сиз бизим бәјини гоһумусунузса, нијә онун
евинә дүшмәминисниз?

— Мән сизин бәјини гоһуму дејиләм. Фамилијаңыз
бирдир...

— Анчаг, көрүнүр, сиз мәшһур нәсилдәнсиниз. Бу чүр
адамлар бура кәләндә һәмишә Султан бәјини евинә дү-
шүрләр. О чох гонагпәрвәр адамдыр.

— Догрусу, мән онун јанына кәлмәк истәјүрдим, ан-
чаг көрүрсүңүз, иш чохдур, кәлә билмәдим. Мәндән она
салам сөјләјин, дејин ки, јажын күнләрдә онун јанына
кәләчәјәм.

— Султан бәј әмр етди ки, сизи онун јанына апараг.
Биз сизсиз гајыда билмәрик.

Аббас баша дүшдү ки, мугавимәт көстәрмәк јерсиз-
дир...

Кечәл дағын зирвәсиндә гар ағарырды. Онун јамач-
лары көмкөј отлаг иди... Сағ тәрәфдә, бәјүк мөшәлик
көрүнүрдү. Узагда, шөрг тәрәфдә Бәјүк Гафгазын зир-
вәси булудлардан да јүксәјә галхырды.

Аббас Султанов өз-өзүндән сорушурду:

— Баһарын белә хош вахты ким тәбиәтин көзәл гу-
чағыны гојуб, гаранлыг зиндана кедәр?

Султан бәј ону балконда гаршылады, әлиһи сыхыб,
гонаг отағына дә'вәт еләди. Бу, паркет дөшәмәли бәјүк
бир отаг иди. Отағын диварларына јағлы рәнк чәкилмиш,
гијмәтли халылар вурулмушдү. Ири, ишығлы пәнчәрәлә-
рин арасына алчаг дәјирми стол вә көј мәхмәр үз чәкил-
миш јумшаг креслолар гојулмушдү.

Султан бәј Аббасдан сорушду:

— Тәзә нә вар, нә јох, әми оғлу?

— Јажшы хәбәрләр чохдур, Султан бәј!

— Мәсәлән.

— Јәгин сизә мә'лумдур ки, бүтүн Азәрбајчанда Со-
вет һакимијјәти гурулуб. Көзәл һадисә тезликлә, елә бу
ил Ермәнистанда да, Күрчүстанда да баш верәчәкдир.

Гонагдан бу сөзләри ешидәндә Султан бәјин үст до-
дағы титрәди. Лакин о өз һајәчаныны кизләтмәјә ча-
лышды.

— Дејирсән ки, бу ил Ермәнистанда, Күрчүстанда да
Совет һакимијјәти гурулачак? Сән буна әминсән?..

Султан бәј вәһши кими көзләрини Аббасын үзүнә
зидләди, анчаг чашғынлыгдан әсәр-әләмәт көрмәди.

— Бәли, бәј, буна шүбһә ола билмәз.

— Бәс Гызыл Орду һиссәләри нијә Корусдан кетди?

— Гызыл Ордунун Забуга чәкилмәси бә'зи адамлары
севиндирир. Амма гоһунун 50—60 километр кери чәкил-
мәсини јалныз сәдәләвһ, узағы көрмәјән адам мәғлубиј-
јәт кими гијмәтләндира биләр.

Султан бәј евинә кәтирилмиш адамла һәлә мүнәси-

бәти позмаг истәмирди. Наһардан сонра о сөһбәти давам етдирмәк гәрарына кәлди:

— Сиз бура нәјә кәлибсиниз?

Аббас, Султан бәјин үзүнә бахыб, бу гәрара кәлди ки, кизләтмәјин һеч бир мәһасы јохдур, онсуз да ев саһибһи һәр шеј билир. Аббас ачыг данышмағы үстүн тутду:

— Султан бәј, мән кәлмишәм ки, рајонда Совет һакимийәти гурмагда чамаата көмөк еләјим.

— Бәс нијә өз Губадлыныза јох, Лачына кәлмисиниз?

— Ора башга јолдашлар кедибдир.

— Сизинлә һансы јолдашлар кәлиб, бурда кимләрлә көрүшә билмисиниз?

Аббас, бәјин нијјәтини јахшы баша дүшүрдү. Әкәр јолдашларының адыны десәјди, о саат адам көндәриб, һамысыны һәбс етдирәчәкди.

Султан бәјин евинә тәрәф дәстә-дәстә силаһлы адамлар кәлдији пәнчәрәдән көрүнүрдү. Аббасы горхутмаг үчүн бәј бу нүмајини габагчадан һазырламышды. Көрүнүр, елә бу фикрлә дә о Аббаса, әјләнмәк мәгсәди илә, күллә атмағы тәклиф еләди.

Аббас она чаваб верди:

— Бәј, бизим даһа вачиб ишләримиз вар. Кәлин о ишләр барәдә данышаг...

— Јахшы, данышаг...

— Мән сизә мәсләһәт көрүрәм ки, бу силаһлы адамлары бурахын. Рајонда Совет һакимийәти гурулмасыны бир дәст кими гаршылајын...

— Бәс сонра?

— Сонра, тој адамлар динч әмәклә мәшғул олсун...

— Бәс мән нә еләјим?

Бу суала чаваб вермәк чох чәтин иди, лакин Аббас, бәјә ачы һәгигәти демәји гәрара алыб, әләвә етди:

— Бу сизин чәзанызы чох јүнкүлләшдирәр...

— Бәс мәним вар-дөвләтим нә олачаг?

— Онлар халғын малы кими сиздән алыначагдыр.

Халғын әли илә јарадылан һәр шеј халғындыр.

— Демәли, Совет һөкүмәти гурулан кими бүтүн вар-дөвләтим әлимдән алачаглар. Мәним өзүм вә бәзи гоһум-әгрәбам һәбс олуначагдыр. Сиз исә дејирсиниз ки, мәним сакит дурмағым чәзамы јүнкүлләшдирәр. Пис дүшүнмәмисиниз, әзиз әми оғлу! Демәк ағыллы адамлар дүз дејир: «Көдәк адам күндә нечә дәфә аллаһлыг

тәмәннасына дүшәр». Јахшысы будур, доғрусуну дејәсэн: өзүн мәним вар-дөвләтимә саһиб олмаг истәјирсән!

— Бәј, мән сизә башга бир мәсәллә чаваб верәчәјәм: «Узун адамын ағлы топуғунда олар».

Султан бәј о саат өзүндән чыхды.

— Унутмајын ки, сиз мәним дуз-чөрәјими јемисиниз...

— Бәли! Мән сизин гонағынызам. Мәкәр бизим халғын адәти гонағы тәһгир етмәјә јол верирми?

Бәј бир гәдәр сәсини алчалтды:

— Биз бир јердә дуз-чөрәк јемишик. Сиз онун хатиринә мәнә доғрусуну демәлисиниз. Дуз-чөрәји сизә буна көрә хатырлатдым.

— Сизә дедијимин һамысы һәгигәтдир. Мәним үстүмә ғышгырмаға, мән тәһгир етмәјә исә дөзмәрәм. Ону нәзәрә алын ки, мән бурада Совет һөкүмәтинин нүмајәндәсијәм! Мәни тәһгир етмәк Совет һөкүмәтини тәһгир етмәк демәкдир. Јәгин сизә мә'лумдур ки, Совет һөкүмәти...

— Сиз мәни һәдәләјирсиниз!.. — Бәј өзүнү сахлаја билмәди. Гирсиндән боғула-боғула бағырды.

Аббас она бахараг сакитчә, һәмишәки кими күлүмсүнә-күлүмсүнә деди:

— Узун илләр бу рајонда ағалыг еләјән адама бах! Гирсиндән боғудан зәиф ирадәли мискин горхаг! Бәс сиз халғын гәзәби гаршысында нә едәчәксиниз?

Султан бәј јериндән сычрајыб деди:

— Рәдд олун, мәним евимдән!

Аббас сакитчә чаваб верди:

— Мән билирәм, сизин әлиниздән анчаг бу кәләр.

Бәјин сәсини ешидән адамлары ичәри кирдиләр. Аббас буну көзләјирди. О әмин иди ки, ону бурадан сағ бурахмајачаглар. О, бәјин үзүнә бахмадан деди:

— Мән билирдим ки, сиз бир задәкан кими дә чох алчаг адамсыныз! Нөкәрләринизин бура кәлмәси ону бир даһа сүбут едир.

Һәмин доғигә «гонағы» тутуб зирзәмијә салдылар.

Султан бәј бүтүн кечәни јатмады. Тезликлә вар-дөвләтинин әлиндән чыхачағыны фикрләшәндә ону дәһшәт көтүрүрдү. Бәј бүтүн әмәлләрини хәјалындан кеңирир, зман истәмәк үчүн һеч олмаса бир сәбәб тапмаг истәјирди. Анчаг тоңгалда дири-дири јандырдығы биләвли Маһмудун ғышгыртысы, тој кечәси өз отағына кәтирилмәсини әмр етдији он алты јашлы көзәл Нөврәстәнин јалварышлары, өз әли илә өлдүрдүју он ики нәфәр муздурун

горхулу, гәзәбли көзләри хатириндән чыхмырды. Бүтүн булардан сонра о кәндлиләрдән нечә аман истәјә биләрдн¹.

Һәбә едилдији күнүн сабаһы Аббасы Султан бәјин јанына кәтирдиләр. Дустиг заһирән чох сакит көрүнүрдү, лакин бүтүн кәчәни јатмамышды. Сәһәрә кими гәмли-гәмли дүшүнүшүдү ки, Лачын рајону чәми бир нечә күн-лүјә олса да бирдән бу вәһши мүстәбидии һакимијјәти алтына дүшәр... Јолдашлары илә элагәсинин кәсилмәси, онларын бәј террорчулары тәрәфиндән өлдүрүлә биләчәји фикри ону чох нараһат едирди. Султан бәјин хырыл-тылы сәси ону фикирдән ажырды:

О деди:

— Сизин нәслиниз чох гәдим нәсилдир! Сиз Һүсеји-гулу Султанын нәслиндәнсиниз. Әслини данан һарамзададыр! Нә гәдәр кеч дејил, сәһвинизи дүзәлдин. Сиздән чох шеј тәләб олунмур. Сиз бир нечә кәндә ич-ласда чыхыш едиб, кәндлиләрә демәлисиниз ки, болшевикләрә гошулмагда сәһв еләмисиниз. Мән сизи өјрәтмәк истәмирәм. Нечә данышмағы сиз мәндән јахшы билирсиниз. Бу дедикләрим иләсәниз сизи бурахарам, үстәлик дән истәсәниз верәрәм.

Аббас чәфәик сөзләрә дилхор-дилхор гулаг асды. Сонра гәһгәһә чәкди. Султан бәј елә дүшүндү ки, о дәли олуб. Лакин Аббас тәзәдән чидиләшдикдә, бәјин шүбһәси кечди. О, Султан бәјә деди.

— Сизин тәклифиниз мәнә чох күлмәли кәлир... Болшевикләр һансы нәсилдән олсалар, хүсуси материалдан бичилмишләр. Кәл, бәј, инсанлара биоложи чәһәтдән јанашмајаг. Мән дә башга болшевикләр кими, халгын зүлмдән азад олмасы јолунда чанымдан кечмәјә һазырам. Азәрбајчанда ән гәддар зүлмкарлардан бири сизсиниз. Биз болшевикләр сизин зүлмүндән азад олмаг үчүн халга көмәк етмәлијик, биз буну едәчәјик дә. Буна шүбһә етмәјә биләрсиниз.

Аббасы јенидән зирзәмијә атырлар.

¹ Бурада мән мүлкәдәр Султан бәјин етдији чинајәтләри бәдин формала тәсвир етмәјә чалышмирам, баш верини һадисәләри һәсигәтән олдугу кими данышмирам. Партија архивиндә чонаб Султан бәјин бу мүр бир чох чинајәтләри барәдә Күрдүстан һумајәндәләрини мүфәссәл мә'лумат верән әризәси сахланлыр. ф. 74, с. 1, иш 123, сәһ. 56, вә с.

Һәмни күн башда Султан бәј олмагла јахшы силаһ-ланмыш бөјүк бир дәстә атлы Лысагор тәрәфә јола дүш-дү. Бәј дәстәни мәнәдә кизләдиб, ики нәфәр атлы илә Лачын-дағын топәсинә чыхды. Лысагордан Дыг кәндиңә кедән шосе јол бурадан јахшы көрүнүрдү. Мүвәггәти кери чәкилмиш совет гошуилари Абдалларда вә Забугда иди. Бурада дашнаг гошуи һиссәләри илә 28-чи сүвари дивизија арасында атышма кедирди.

Дашнаглар Дыг кәндинин јанында гәјнашырды. Султан бәјә елә кәлди ки, онлар һүчума һазырлашырлар. «Бир гәдәр көзләјәчәјәм, — дејә о дүшүидү. — Онлар һүчума башлајан вахт Советләрин һиссәсини мән дә ар-хадан вурачагам».

Будур, дашнаглар Советләр тәрәфә бир нечә топ ат-дылар, тез-тез пулемјотдан вә түфәндән атәш ачдылар. Султан бәј өзүнү сахлаја билмәјиб гышгырды:

— Дәстәјә хәбәр верин Абдаллара тәрәф евсин! — де-јә о әмр верди вә өз-өзүнә дүшүидү: «Бу, дашнаглар үчүн көзәл һәдијә олачагдыр».

Султан бәји мүшәјјәт едәиләрин ичәрисиндә јавәр вәзифәсини јеринә јетирән адам, она мүрачиәт едәрәк деди:

— Бәј! Зәһмәт чәкин, Лысагор тәрәфә бир нәзәр сал-лын!

Лысагордан Абдаллара гәдәр олан бүтүн јол узуну гошун кәлирди. Сүвари, пијада вә топчу һиссәләри 28-чи дивизијаја көмәјә кәлирди. Бәј буну көрүб бәрк тутулду, бир кәлмә дә данышмајиб, дәстәнин јанына чапды.

Бәј кечә зирзәмијә, Аббасын јанына кәлди. Аббас ачар сәси ешидиб галхды. Султан бәј ичәри кирәндә башы гапынын үст тиринә дәјди вә уфуллады.

— Јәгин бир вахт бу һәбханыһа өзүнүзүн кирәчә-јинизи фикирләшмәмишсиниз.

Нөкәрләрдән биринин әлиндә тутдугу нефт чырағы һакимиш вә мәһкумун үзүнү ишыгландырды. Султан бәј Аббасын сөзүнә чаваб вермәјиб, о бири нөкәрләрә ичәри кирмәји әмр етди. Бәјин һәбханычысы Әбдүләли Шүкү-ров башда олмагла беш нәфәр әлиндә гырманч ичәри кириб, Аббасы араја алдылар.

— Инди киминлә көрүшдүјүнү бизә дејәчәксән, јохса јох?

— Мән сизә һеч нә демәјәчәјәм.

Бәјин ишарәси илә Аббасы һәјәтә чыхарыб, јерә узат-

дылар вә бәрк дөймәжә башладылар. Аббас сусурду. Бәј нөкәрләри сахлајыб сорушду:

— Инди дејәчәксән?

— Сатгынылыгы јалныз сиз бачарарсыныз!

Дөјүлмүш бәдәнә јенидән зәрбәләр ендирилди.

Бирдән ким исә деди:

— Калән вар!

Султан бәј һеч кәси көзләмирди. Она көрә әмр етди ки, Аббасы јенидән зирзәмијә салсынар.

Калән Әлјанлы Әдил бәј иди.

— Тәзә нә хәбәр вар, бәј? Ахы, сән сабаһ кәлмәли идин!

— Бәј, она көрә бир күн габаг кәлмишәм ки, бәд хәбәр вар. Забугдан Абдаллара гәдәр һәр јер гырмызыларын гошунлары илә долудур.

— Мән буну билирәм! Јахшысы будур, де көрүм әлијанлылардан көмәк олачагмы?

— Онлар Ирана кечмәк үчүн сизә көмәк еләмәжә һазырдырлар!

Бәј истәди бир дә сорушсун ки, әлијанлылар Совет һөкүмәти әлејһинә чыхыш едә биләрләрми, анчаг онларын күчлү Гызыл Орду һиссаләринә гаршы чыхыш етмәјәчәкләрини фикирләшиб сусду.

Сабаһы күн Аббас көзләри баглаймыш һалда бәјин нөкәрләриндән биринин тәркинә кедирди. Мешәнин ичиндә, дәрәдә, ону бир ағача баглајыб көзләрини ачдылар. Султан бәј сорушду:

— Инди дејәчәксән?

Һәмнн беш чәллад түфәнки душтаға тушламышды.

Дәрә мешәнин галын јериндә иди. Аббасдан бир нечә метр аралыда дашын алтындан дупдуру буз кими булаг ахырды. Јахын дағларын јамачларындан ахан сајсыз һесабыз булаглар ашағыда бирләшәрәк гыжов чај әмәлә кәтирди. Сујуи шырылтысы гушларын сәсинә гарышмышды. Мешәдә, јәгин палыд коғушунда кизләнмиш шәнәбуб охујурду:

Бәјин нә үчүн бу јери сечдијини Аббас баша дүшдү. Тәбиәтин белә сәфалы гучағында ким өлмәк истәрди!? Бу јердә адам јашамаг вә јашамаг, тәбиәтдән зөвг алмаг истәјирди! Бәј сөзүнә давам еләди:

— Сән һалә чавансан! Өзүнә јазығын кәлсин!

— Јох, Султан бәј, мән сизин суалыныза чаваб вермәјәчәјәм.

Бу заман јәјлым атәши ачылды. Аббасын башына гуру јарпаг вә будаг төкүлдү. Аббас ағры һисс етмәјиб баша дүшдү ки, бәј һәләлик ону горхутмаг истәјир. Аббас алт додағыны дишләјәрәк, чатылмыш гашлары алтындыан мә'јус бир тәбәссүмлә Султан бәјин үзүнә бахды. О, мејид тәк саралса да мөһкәм, мәрдликлә дајанмышды. Бәј баша дүшдү ки, бу күн дә Аббасы сындыра билмәјәчәкди. Лакин Султан бәј үмидини һалә итирмәмишди.

Сабаһы Аббас јенә дә һәмнн јердә, һәмнн ағача сарынмышды. Гаршысында јенә һәмнн јарамазлар дурмушду.

— Бу күн ахырынчы күндүр. Баша дүш, Аббас, чанын гуртармаг өз әлиндәдир. Мән инал еләмирәм ки, сән болшевикләри чамаатын ичәрисиндә ифша едәсэн. Онларын адыны де ки, мән өзүмү горуја билим. Нә мән, нә дә мәннн адамларым бу барәдә һеч кәсә бир сөз демәз.

— Сизин мурдар сөзләриниз ешитмәкдән мән ијрәнирәм, Султан бәј!

Атәш ачылды. Аббас јенә сағ галды.

— Дејәчәксән, јохса јох?

Аббас чаваб верди:

— Дејәчәјәм!

Бәј севинди: «Ахыр ки, мән бу ағылсызы јола кәтирдим!» О, карандаш, кағыз көтүрүб, адлары јазмаға һазырлашды.

— Онлар бүтүн әтраф кәндләрдәдирләр...

— Ахы, онлар кимләрдир? Нә үчүн мән онлары танымырам?

— Сизин истисмар етдијиниз, тәһгир етдијиниз, һамусларына тохундугунуз бүтүн адамлар болшевикдир. Бүтүн әтраф кәндләрдә миңләрлә адам вар ки, сиздән әзаб чәкибләр. Демәк, бу јерләрдә олан бүтүн кәндиләр болшевикдир. Сиз болшевикләрин сијаһысыны алмаг истәјирдиниз! Мән онлары сизә дедим. Инди фикирләшин көрүн онларын һамысынын өһдәсиндән кәлә биләрсинизми!?

Бәј һирслә карандашы бир тәрәфә туллады, кағызы парчалајыб атды, тахта гобурдан тәпанчасыны чыхарыб Аббаса тушлады.

— Мән өзүм сәни күлләләјәчәјәм, сатгын!

— Вур, алчаг!

Аббас башыны дик тутду. Көјдә, гәрб тәрәфдән сүр'әтлә гара булудлар кәлирди. Гара булудлар дәрәјә га-

лын көлкө салды. Гарга ва сахсаганлар тырылдаша-гырылдаша учуб узаглара кетдилер. Бирдөн булудлу сэмәдан лејсан жагышы жамаға башлады. Илдырым аловту илан кими көј үзүндө чахды вә ән уча палыд ағачынын тәпәсинә дәјди. Дәрәни курулту бүрүдү. Бәј горхудан диксинди, маузер элиндән дүшдү.

Аббас башыны галдырыб сарындыгы ағачын һүндүрлүјүнү өлчдү. Бу ағач илдырым вурмуш ағачдан азачыг көдөк иди.

— Һејф! Илдырымдан өлмөк, бу алчагларын күлләсиндән өлмөкдән јахшыдыр!

Икинчи илдырым узага дүшдү. Әлөкдән сүзүлән кими көјдән шиддәтли жагыш жагырды. Дагын тәпәсиндән жарғана сел ахырды. Сел бир анда Султан бәји, нөкәрләрин бирини вә Аббасы башгаларындай ајырды. Бәј жагышдан горунмаг үчүн ири, голлу-будаглы палыд ағачынын алтына чәкилди.

Аббас көзләри илә ону изләјирди. Анчаг нәдәнсә Султан бәј әсирина бахмаға чүр'әт етмирди. Аббас баша дүшдү: бәј илдырымдан горхурду!

Аббас бәјин горхаглыгындан һәзз ала-ала, гәһгәһә чәкди.

— Сизин јеринизә олсајдым өзүмү өлдүрәрдим. Амма сизин кишилијиниз чатмаз. Сиз илдырымдан горхан кими күлләдән дә горхурсуруз. Бурада тәәччүблү һеч нә јохдур! Намуссуз адамлар һәјәтдан һәмишә бәрк јашышарлар!

□

Совет гошуналары јенндән Коруса кирди. Сабаһы күн 28-чи дивизијанын һиссәләри һүчүмү кенишләндирәрәк, Үчтәпәни тутду вә Сисјана тәрәф ирәдиләди. Корусу тутмуш һәрби һиссәләр Гафан тәрәфә һәрәкәт етди.

Буу о саат Султан бәј ешитди. О өз-өзүнә фикирләширди: «Инди Совет гошуналары бизим бүтүн рајону тутачагдыр. Тез болшевикләрлә гуртармаг лазымдыр. Илк нөвбәдә Аббасла».

Бәј јахын адамларындән бирини, Сејид һәмиди јанына чагырды.

— Бизим рајонда болшевикләрин мәркәзинин һарада олдуғуну билирсән?

— Бәј, мөкәр буу Аббас сизә демәди?

— Мән сәндән сорушурам.

— Болшевикләрни дајагы Миикәнддир.

— Даһа һансы...

— Молла Әһмәдди, Гары...

— Инди бүтүн кәндләри сајмаға башлајачаг. Мәни рајон һөкүмәтинин јери марагландырыр.

— Билмәк олар. Бир гәдәр вахт верии. Олар әввәлләр...

— Әввәлләр, әввәлләр!.. Сиз чох бачарыгсыз адамсыныз! Јохса сән дә бу ағылсыз Аббас кими әслини данмысан?

— Бәј, рәһм еләјин, мән һеч бир болшевиклә көрүшмәмишәм вә кәләчәкдә дә оиларла әләгә сахламаг фикрим јохдур.

— Билирәм, билирәм, чохдандыр, бир иш көрмүрсүнүз...

— Нә әмр едирсиниз?

— Кет Аббасын јанына, чалыш онун башына ағыл гој. Гој адамларынын адыны десин.

Сејид һәмид Султан бәјә вермәк үчүн коммунистләрдән мәктуб алмышды. О, мәктубу һәлә вермәмишди. Инди исә бәјин горхусундан бу барәдә һеч сөз ачмаг истамирди.

Бирдән Султан бәј пәчә олдуса сорушду:

— Сиз мәктуб-зад алмамышсыныз ки?

Сејид һәмид бәнизи гачмыш һалда чибиндән зәрфи чыхартды, Султан бәјә узадыб мызылдады.

— Бәј, буу сәһәр һәјәтдән тапмышам. Сизин адыны-задыр.

— Султан бәј тез зәрфи ачыб охумаға башлады:

«Султан бәј, әкәр үч күнә Аббасы азад етмәсэн, ону биз азад едәчәјик. Сиз хәбәрлар едирик: әкәр Аббаса бир шеј олса, евиниз партадылачагдыр. Аббасын сөзүнү хатырлајын: «Болшевикләр бүтүн әтраф кәндләрдәдир».

Бәј мәктубу охујуб мәт галды. Демәли, Аббасын сөзләрини ким исә мешәдә ешидиб? Балкә беш нөкәрин бири ханндир!? Султан бәј башыны итирмишди.

— Сиз бу мәктубу охујубсуруз?

— Хејир, бәј, зәрфи ачмаға чүр'әт еләмәдим.

— Бәс нә үчүн о башгасынын јох, сизин әлинизә ке-чиб? Балкә ону сизин өз әлинизә верибләр?

— Бәј, анд ичирәм чәддимә...

— Јахшы, јахшы... Елә бир о галмышды ки, мәнним

евими анд ичиб, анд гәбул едилән мәсчидә дөндәрәсиниз! Кедин, Аббасла данышып...

Сејид зирзәминни гапысыны ачып, јорғун-әзкин, сифәтини түк басмыш Аббасла үз-үзә дајанды...

— Мән Сејид Һәмидәм...

— Билирәм. Јаныма нә үчүн кәлибсиниз?

— Тагсырыны бојнуна ал, Аббас! Аллаһдан, пејғәм-бәрдән көмәк дилә!

— Сејид Һәмид! Мән сизни гәлбинизә дәјмәк истәмирәм. Она көрә сиздән хаһиш едирәм, тез бурадан чыхыб кедин, өз мүстәбидинизә дејин ки, мәни һеч чүр фикримдән дөндәрә билмәјәчәк. О мәни әсир сахлаја биләр, нишкәнчә вердирә биләр, ләкин өз мәгсәдинә чата билмәјәчәкдир! О, бир Аббасы мәнв едәр, әвәзиндә минн мејдана чыхар!

□

Молла Мәһәммәд¹ аты гапыда баглајыб ичәри кирәндә Зәнкәзурун Фөвгәл'адә комиссары Арменак Гаракөзов Татдәрә кәндиләри илә сөһбәт еләјирди:

— Ишләр писдир, Арменак!

— Нә вар? Аббаса нә олуб?

— Һәлә дә о гулдурун әсиридир. Ону ики дәфә күл-ләләмәјә апарыблар, амма күлләләмәјибләр.

— Бәс Вәлијев, Мусајев һарададыр?

— Олар мәни Биләвли мөшәсиндә көзләјирләр.

— Билирсән нә вар? Мән елә бу күн Султан бәјдән тәләб едәчәјәм ки, Аббасы азад еләсин. Анчаг көзләјин, Султан бәјин адамлары Аббасы јолда өлдүрә биләрләр!

Сејид Һәмид Аббасы дилә тутдуғу вахт, Султанын јанына бир атлы кәлиб, Зәнкәзурун Фөвгәл'адә комиссарынын тәләбнамәсини она верди.

Гаракөзов јазмышды: «Аббас үчүн, инди биздә олан Хосров бәј башда олмагла, бүтүн гоһум-әгрәбанызла чаваб верәчәксиниз!».

Комиссарын һәдәси бәји доғрудан да горхутду.

¹ Молла Мәһәммәд Бајандур кәндиндән иди. Лачын рајовунун Һочас кәндиндә јашајырды. О, молла дејилди, сәвадлы адам иди. Буна көрә дә она молла дејирдиләр. Мәһәммәд 1917-чи илә Һүм-мөтчиләрин сьрасинда Совет һакимияјәти уғрунда мубаризә етмиши.

1920-чи илә Султан бәјин әмири илә Молла Мәһәммәд Һочас кәндиндә тутулмуш, елә о сәвәтдә Әбдуллаи бәј тәрәфиндән өлдүрүл-мүшдү.

Сејид Һәмид Аббасла олан данышығындан һеч бир нәтичә чыхмадығыны билдирмәк үчүн кәләндә, бәј һәләдә Гаракөзовун мәктубуну көтүр-гој еләјирди. Ахыры о, белә тәрәра кәлди ки, Аббасы рәдд еләсин, анчаг иши елә гурсун ки, мәс'улияјәти өз үзәриндән атсын, Султан бәј Сејид Һәмиди динләјиб, әмр етди:

— Сәһәр ачылана кими Аббасы мәним евимдән апарып. Анчаг сизә тапшырырам: о сағ кетмәмәлидир. Мөшәдә өлдүрүп! Сәһәри күн хәбәр јайын ки, Султан бәј ону азад еләмишиди. Анчаг јолда үстүмүзә гачаглар дүшдү. Аббасы өлдүрдүләр. Биз исә күчлә гачыб гуртардығ.

...Улдузлу бир кечә иди. Һава тәртәмиз иди. Биләвли мөшәси сүкута далмышды. Атлар сағгыз кими палчыглы чығырда күчлә ајағларыны чәкәрәк јаваш-јаваш Абдаллар тәрәфә кедирди. Аббас голлары бағлы һалда, арыг бир јабыја минмишиди. Ат елә зәиф иди ки, палчыгдан ајағыны чәкиб чыхара билмир, еләчә палчыгын ичинә јатырды. Һәр дәфә Аббасы атдан дүшүрүр, ат ајаға галхандан сонра тәзәдән миндирдиләр. Бу Аббасы тамам чана кәтирмишиди.

Аббас деди:

— Сејид Һәмид! Сиз һәмишә өз ата-бабаларынызын нәчиблији илә өјүнәрдиниз! Бу дәфә нәчиблијинизи көс-тәрин! Мәни бурахын...

Сејид Һәмид динмәз ирәлиләјирди. О, ашкар тәләсирди: сәһәрләр мөшәјә мал-гара кәтирләр, чобанлар да кәлир.

Нәһәјәт, онлар саға бурулуб, мөшәнин ичәриләринә кедән чығыра чыхдылар. Онлар Аббасы орада өлдүрәчәкдиләр. Кешикчи илә дустан чығыра елә тәзәчә дөн-мүшдүләр ки, ағачын далиндән зәһмли бир сәс еши-дилди.

— Дајан! Һара кедирсиниз?

— Сиз кимсиниз?

— Һәр ким олсағ да, сизи истәдијинизи етмәјә гојма-јачагыг. О адамы атдан дүшүрүп!

Голлары бағлы Аббаса бу сәс чох таныш кәлди. О севинчлә гышгырды:

— Молла Мәһәммәд, сизсиниз?

О бириси чаваб верди:

— Јолдашлар, биз дүз кәлмишик. Бу Аббасдыр!

Аббасы о дәгигә азад етдиләр. О, севинчдән көзләри парылдаја-парылдаја кешикчиләринә деди:

— Сејид Һәмид! Сиз архајын керн тајыдын, ағаныза дејин ки, онун тапшырығыны јеринә јетирдиниз.

Сејид Һәмидин көзләри гаралды. О атрафына баханда өзүнә вә јолдашларына тушланмыш түфәнклерин лүләләрини көрдү. Сејид Һәмид бир кәлмә данышмадан атыны дөндөрдү, јолдашлары илә баш алып кетди...

Һава ишыгланды. Дәрәдән сәрни сүбһ меһи кәлирди. Фәрәһиндән Аббасын үзү күлүрдү. О фит чала-чала јолдашлары илә Абдаллара кедирди.

□

Ишыглы кәндиндән олан ики әми оғлу — Аслан вә Тулу Әсәдовлар Күрдүстан гәзасынын мәркәзи Лачында ишләјирдиләр.

Бир дәфә Аслан Әсәдов еадә истираһәт едиб, Лачына тајыдырды.. Әмисн оғлу Тулу бир гәдәр әввал кетмишди. Будур, Аслан кәлиб Һәкәри дәһнәси дејилән јерә чатды.

Бура јамачлары сылдырым бир дәрә иди. Бүтүн дағларда олдуғу кими, бурада да дашғын вахты кур чај ахырды. Анчаг иди дәрә гуру иди.

Үч нәфәр Әлијаңлы бандити — Әзиз, Аббас вә Микајыл дәрәдә колун далында кизләнмишди. Онлар Тулу-нун дәрә илә кечиб кетдијини көрдүләр, ләкин Асланы горхудуб гачырмамағ үчүн она тохунмадылар. Будур, Әввәлчә Асланын папағы, сонра исә атын үстүндә өзү көрүндү...

1921-чи илин мајында Хочаһандан Шушаја болшевик комитәсинә вачиб мәлүмат апаран шийһерли коммунист Аршак Абрамјаны, Арсен Ағасијаны вә Парсег Аракелјаны бандитләр бу дәрәдә өлдүрмүшдүләр. Аслан буну хатырлајырды. Онлар Шушаја кедәркән гәсдән силаһ кәтүрмәмишдиләр, билирдиләр ки, бандитләр түфәнкдән өтрү онлары өлдүрә биләр. Ермәни коммунистләрин бурадан кечәчәјиндән хәбәр тутмуш бандитләр дәрәдә чатында онлары сахладылар. Ермәни коммунистләр дедиләр ки, онларын һеч бир силаһы јохдур. Онлара чаваб вердиләр:

— Бизә силаһ ләзим дејил, өзүмүзүнкү кифәјәтдир. Бизә коммунистләр ләзимдыр. Азәрбајҗанлы коммунистләр кими, сиз ермәни коммунистләр дә бизим дүшмәни-мизсиниз.

Јолдашлар бөјүк сәһв етдикләрини баша дүшдүләр.

Анчаг даһа кеч иди. Бандитләр колун далында чыхыб, үчүн дә елә орадача күлләләдиләр.

Аслан Әсәдов гатилләри таныјырды. 1922-чи илдә о бурада Дәирә Ичрайјә Комитәсинин сәдри олмуш вә Әлијаңлы бандитләринин мәһв едилмәси әмәлијјәти заманы, һәр бандитин иләр еләдији барәдә бүтүн мәтериаллары о һазырламышды. Она көрә бандитләр Аслан Әсәдовла һагг-һесаб чәкмәји гәт еләмишдиләр.

Аслан дәрәдә јахынлашанда атын башыны бир аз чәкди, әтрафа бахды, тәһлүкәли һеч бир шеј көрмәди. «Тулу кечиб кедиб... она һеч нә олмајыб» — дејә дүшүндү вә дәрәдә еимәјә башлады...

Елә бу вахт атәш ачылды. Аслан ашыб, јәһәрдән асылы галды. Ат тез сыҗрајыб, дәрәдән чыхды, ләкин бөјрүндән адам салландығыны һисс едиб дајанды. Бандитләр јүзүрүб аты тутдулар вә өлмүш Асланы јерә салдылар.

□

Мүлкәдар Сәфијарбәјовларын зүлмүндән кәндиләри гуртармағ чаван кәндли Оруч Мейдијевин чохданкы арзусу иди. Бәјләр онун көзүнүн габағында дәфәләрлә кәндиләри дөјмүш, онлары узун илләрдән бәри бәргәрар олмуш вахтдан артыг ишләмәјә мәчбур етмишләр. Елә бир күн олмазды ки, кәндләрдән бириндә бәј шаллағынын вә дәјәнәјинин сәси ешидилмәсин.

Индики Зәнқилан рајонунун Тири кәндиндә Сәфијарбәјовлар өзләрини һакими мүтләг һисс едәрәк, кәндиләр үчүн дөзүлмәз шәраит јаратмышдылар. Оруч кәдәрлә дүшүнүрдү: «Көрәсән биз бу зүлмдән нә вахт гуртарачагыг?!» Анчаг һәлә бир ишыг учу көрүнмүрдү. Тамам азад олмағ барәдә исә һеч данышмаға дәјмәзди. Аразын о бири саһилиндә, Иранда исә кәндиләрин вәзијјәти даһа һис иди.

Феврал ингилабы кәндиләрә һеч нә вермәди. Әксинә, Зәнқиланын кәндләриндә бәјләр кәндиләри ачыгча өлдүрүрдүләр. Мисал үчүн, онлар Өрдәкли кәндиндән олан Чәбрајылла бу чүр рафтар етмишдиләр.

Әһвәдат белә олмушду. Минчиавалы Мейдигулу бәј, Рүстәм бәј, хорамалы Әли бәј, Чаһанкирбәјли Чавад бәј Тири кәндиндә јахын достлары Һумај бәј Сәфијарбәјовун евиндә гонаг идиләр. Чохдан бәри бәјләрә табе олмајан, өзү дә кәләчәкдә ағаларын јолуну кәсә биләчәк

гүвәтли адам олан Чәбрајылы өлдүрмәји гәрара алараг, бәләр пушк атдылар. Дикбаш Чәбрајылы өлдүрмәк Ис-кәндәр бәј Сәфијарбәјовун пајына дүшдү.

Бир нечә күндән сонра Чәбрајылы Минчиван бәлләри бијара чагырдылар. Исфәндијар бәј һәммин күн Тәрәкәмә кәндинин јанында бир тәпәнин архасында кизләниб, сә-бирсизликлә Чәбрајылын Минчивандан гајытмасыны көзләјирди. Лакин бәлләрин фитнәләрини јахшы билән Чәбрајыл һәммин кечә Минчиванда галды, евә сәһәр га-јытмагы гәрара алды. Гајыданда тәһлүкәли јерләрдә чох ајыг тәрпәнди.

Чәбрајыл, бәјин далында кизләндији тәпәјә јахын-лашды. Искәндәр бәј ону узагдан көрмүшдү. Бәјин мөһ-көм кизләндији јерә Чәбрајыл чатанда күллә ачылды. Чәбрајыл јыхылды. Нүркмүш ат Чәбрајылы јыхыб бир гәдәр гачды, сонра кери гајыдыб онун үзүнү јаламага башлады. Ағыллы ат бир гәдәр көзләди, ахырда саһи-бинин өлдүјүнү баша дүшүб, Өрдәклијә гачды, ара вер-мәдән кишнәјиб, кәнди башына көтүрдү. Өрдәклиләр гәтл јеринә топлашана кими ат кишнәртисини кәсмәди.

Искәндәр бәј гачыб Минчивана кетмишди.

□

Сәфијарбәјовлар Совет һакимијјәти гурулдугдан сон-ра да өз мурдар суй-гәсләрини давам етдирилләр.

1922-чи илдә мүсәдирә едилмиш бәј торпагларыны торпагсыз вә аз торпаглы кәндлиләр арасында бөлән ко-миссијанын сәдри коммунист Оруч Мейдијевин 30 јашы вар иди. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра, әлбәттә, гәзада мәшһур олан мүлкәдар Чәбрајыл бәј Сәфијарбә-јовун да бүтүн торпагы мүсәдирә олунмушду. Оруч Мей-дијев торпаг бөлүнәркән Чәбрајыл бәјә башгасынын әмәјиндән истифадә етмәмәк шәрти илә бечәрмәк үчүн 40 сот торпаг вермишди.

— Биз сизин јүз әлли һектар торпагынызы мүсәдирә едиб кәндлиләр арасында бөлмүшүк. Сизә исә кичик бир саһә ајырмышыг. Онун мәһсулу арвадынызла сизә бүтүн илә чатар. Сизин башга аилә үзвүнүз јохдур. Она көрә сизә артыг торпаг лазым дејил. Јадынызда сахлајын, торпагы өзүнүз јох, муздурлара бечәртсәниз, әлиниздән алачагыг! — Мейдијев бу сөзләри Сәфијарбәјова ичлас-ца кәндлиләрин јанында демишди.

Гәзәбләнишиш бәј, ичласдан бир нечә күн сонра арва-дындан сорушду:

— Нә еләјәк, нечә јашајачагыг?

— Ирана кедәк...

— Јох, арвад, әлимиздән алынмыш торпагыни интига-мыны алмаг лазымдыр! Мәним торпагымы әлимдән алан адам кәрәк јашамасын!

1923-чү илин пајызында, Оруч Мейдијев күн батан-дан сонра Сулудәрә илә кедирди. Чәбрајыл бәј ону ора-да көзләјирди. Дар вә дәрин дәрәнин сол тәрәфиндәки бәјүк гајанын далында ону көрмәк чәтин иди. Дәрә га-ранлыг иди.

Мейдијевин көзү һәлә узагдан бу гајада иди. О, бу дәрәјә дә, бу гајаја да чох јахшы бәләд иди. Нәр дәфә бурадан кечәндә гајанын далында адам кизләнмәдијини билиб архајын оландан сонра јолуна давам едирди. Фүр-сәт дүшәи кими бәлләрин онунла һагг-һесаб чәкчәји фикри, мүсәдирә олунмуш торпаглары пајлајан даирә комнесијасынын сәдрини тәрк етмирди. Мейдијев дүшү-нүрдү ки: «Бәј үчүн торпаг—һәр шејдир». Лакин Мейди-јев бу дәфә елә дәрин фикрә кетмишди ки, чох тәһлүкәли јерлә кетдијини унутмушду.

О, јалныз сола буруланда гајанын архада галдыгыны хатырлады. Елә бу вахт Чәбрајыл бәјин күлләси ачыл-ды. Күлләнин сәси дәрәни көтүрдү.

Чәбрајыл бәј хәнчәри гынындан чыхарыб, онун ики биләкләрини вә дилини кәсәндә Мейдијев һәлә сағ имиш. Сонра о, Оручун синәсини јарыб үрәјини чыхартмыш вә көзләринин икисини дә төкмүшдү. Бәј чибиндән ип чы-харыб коммунистин ики биләјини, дилини, көзләрини, үрәјини сапа дүзмүш вә мејиди отурдуб, буилары онун бојундан асмышды.

Бу вахт гатил учадан дејиб:

— «Бу нифрәт етдијим үрәк! Бу да һәмишә мәнә гә-зәблә бахан көзләр. Бу исә мәнә: «Биз сизин 150 һектар торпагынызы мүсәдирә едиб кәндлиләр арасында бөлмү-шүк», дејән дил. Бу исә мәним торпагымы өлчәи әлләр...

Бир күн сонра вәһши чинајәт баш вермиш јерин үзә-риндә гузгунлар учушурду. Бу, Тйри кәндинин чамааты-ны коммунистин ејбәчәр һала салынмыш мејидини тап-маларына көмәк етди.

Зәнкиланлы гочаман коммунистләр Ханмәммәд Мәм-

мадов ва Исфандијар Сајылов сонралар бу эһвалаты хатырлайыб дејирдиләр:

— Биз Оручун хејирхана, һәссас үрәјини ва горху билмәјән намуслу көзләрини бојундан асылмыш көрдүк. Бу вахт гәза партија комитәсинин катиби Мәһәммәд Нүсәјнов деди:

— Әзиз јолдашымыз, сән халг иши угрунда һалак олдуң! Сән халгымызын гәлбиндә һамишә јашајачагсан!

Тиридә баш верән бу гавлы һадисәдән ва Зәңкилан районунун дикәр кәндләриндә олмуш белә ишләрдән сонра Совет һөкүмәтинин нүмајәндәләри әлејһинә сун-гәсд едән бәјләрә халг мәһкәмәләринин сәјјар сессиясы өлүм чәзасы кәсдикдә, мәһкәмә ичласларында иштирак едән кәндиләр, — әслиндә сәс вермә һеч лазым дејилди, — бир сәслә әл галдырырдылар.

□

Әксингилабын Зәңкәзурда төрәтдији вәһшиликләри мүфәссәл тәсвир етмәјә китабын һәчми имкан вермәдјиндән мән јалныз онларын бәзиләрини хатырлатмаг истәјирәм.

1920-чи илдә Совет һөкүмәти гуруларкән, бәј-бандитләри ифша етдији үчүн онлар һәмин илин пајызында Губадлы кәндиндә кечә Мирзә Мухтар Бајрамову агыр јараламыш, арвадыны исә өлдүрмүшдүләр.

Кечмиш Бакы фәһләси Николај Саруханов 1921-чи илин гышында Дыг кәндиндә кәндиләрә демишди ки, бүтүн адамлар бәрабәрдир. Буна көрә ону һәбс едиб, Дашкәнд кәндинә кәтирмишдиләр. Бурада дашиз әкс-кәшфијатынын капитаны Әмирчанов балта илә онун сағ әлинин дөрд бармагыны вүрүб салмыш вә демишди:

— Сән белә бәрабәрлик истәјирдин, һә?

Саруханову орада күлләләмишдиләр.

1921-чи илин ијунунда Губадлы гәзасында чылпаг, тамәм түк басмыш, арыглајыб әлдән дүшмүш бир адам пејда олду. Она баханда адама елә кәлирди ки, чәһән-нәмдән гачыб кәлмишдир. Бу адам Шарур-Даралакәз гәзасынын Көл кәндинин коммунист өзәјинин катиби Манук иди. Тәәсүф ки, инди онун фамилиясыны унутмушам. Ону дашнаглар Зәңкәзура јатаб кәндәририш, Гафанда күтләви күлләләнмә вахты, нечә олмушдуса, гачыб гуртармышды.

□

1924-чү илин март ајында мән АК(б)П МК-нын мәс-ул тәлиматчысы кими Нахчыванда е'замијјәтдә идим. Јанында бир милис нәфәри Ордубада кедирдим. Ешитмишдим ки, кечмиш гәза рәиси Мәһәммәд бәј Сәрмәстбәјов бу шәһәрдә киләнир. Мән јолда, елә сөз кәлиши, јол јолдашымдан сорушдум ки, белә бир адамы таныјырмы? Мәним бәјүк тәәччүбүмә рәғмән, јолдашым деди ки, о, өзү ордубадлыдыр вә Мәһәммәд бәј Сәрмәстбәјову чох јакшы таныјыр.

Ахшам биз Даирә Ичрайјә Комитәси сәдринин кабинетиндә отурмушдуг. Гапы ачылды. Сәрмәстбәјов ичәри кирди. Милис нәфәри ону ичәри бурахиб, өзү чөлдә дајанды.

Мәни көрәндә бәјин дили тутулду. О, лап гапынын агзында дајаныб, бәрәлмиш көзләрини мәнә зилләмишди, јәгин өзүнү инандырмаға чалышырды ки, јуху көрүр. Лакин бунун јуху дејил, һәгигәт олдугуна шүбһә јох иди. Сәрмәстбәјовун әмри илә беш ил бундан габаг, 1919-чу илин ијун ајында Дондарлы кәндиндә мүлкәдар Фәрид бәјин икимәртәбәли евинин габагында кәндиләрин көзүпүн гаршысында шаллагла дөјүлән һәмин Нәзәр һејдәров онун габагында отурмушду. О заман гәза рәиси Сәрмәстбәјов өзү дә ону шаллагламышды...

Бу беш ил әрзиндә гәза рәиси үздән дәјишилмәмишди. Анчаг инди онун әјниндә баһалы мә'мур мундири јох иди. (нәдәнсә һәмин мундир бүтүн бюрократ мүсават мә'мурларынын хошуна кәлирди!) Јохсул әјаләт гуллуғчулары кими, сәдә костјум кејмишди.

Биз бир-биримизин үзүнә бахдыг. Сәрмәстбәјов пәрт һалда башыны ашагы салды, чох јазыг көркәм алды. Инди мәним гаршымакы шәхс 1919-чу илдә болшевизмин көкүнү кәсмәк үчүн адамлары муһакимә едиб, чәза верән һәмин јыртычы адам дејилди. Сәрмәстбәјов рәнки гачмыш, бели бүкүлмүш һалда гаршымда дајанмышды.

Мән нәзакәтлә тәклиф етдим:

— Мәһәммәд бәј, әјләшин!

— Јох, сағ ол! Ејби јохдур, ајаг үстә дајанарам.

— Сизә дејирләр, отурун. Биздә, совет һөкүмәтиндә гајда сиздә олан кими дејил. Бизим фикримизчә, јашлы адам, отуран адамларын гаршысында ајаг үстә дајан-мамалыдыр.

Бәј диварын дөбиндә гоҗулмуш кәтилин үстә бир тәһәр отурду.

— Бәлкә хатырлаҗыб, беш ил бундан габаг сизинлә һансы шәраитдә таныш олдуғумузу бурада отуранлара данышасыныз?

Ичрайјә комитәси сәдринин кабинетиндә отуранларын һамысы мәәтгәл галмышды. Онлар һәлә дә бу көрүшдән баш ача билмирдиләр.

— Мәнә мә'лумдур ки, — дејә Сәрмәстбәјов сөзә башлады, онун данышығында тә'нә варды, — сизин ишинизлә әлагәдәр адамларын һеч бири совет органлары тәрәфиндән мәс'улијәтә чәлб едилмәјибдир. Сиз нә үчүн аичаг мәним барәмдә белә һәрәкәт едирсиниз? Бу әдаләтсизликдир!

Әлбәттә, Сәрмәстбәјов мәни мазәммәт еләмәкдә тәләсмиши. Мәним ону тә'ғиб еләмәк фикрим јох иди. Биз белә адамлара дәјмирдик. Әксинә, маһал вә һәтта гәзә идарәләриндә онлара техники иш дә верирдик. Әввәлләр онлар ким олмушдуларса да, ахы инсан идиләр... Она көрә онлары намуслу һәјәт јолуна чәкмәк лазым иди. Һәм дә онлар савадлы идиләр, онларын билијиндән истифадә етмәк лазым иди. О вахтлар биздә савадлы адамлара бөјүк еһтијәч вар иди.

Чолаг Исмајыл бәј Рүстәмбәјову хатырлајырам О, гәзадан гача билмәјиб, доғма кәндләри Мурадханлыја гәјытмышды, орада јашајырды. Мән буну билирдим, аичаг јолдашлардан хаһиш еләмишдим ки, мәним ишиндән өтрү ону мәс'улијәтә чәлб еләмәсинләр. Сонра елә дүшүнәрләр ки, болшевикләр шәхси дүшмәнләри илә һагг-һесаб чәкирләр. Гәзә ичрайјә комитәси сәдри вәзифәсиндә ишләдијим күнләрдә, јеничә кәлмиш даирә партија комитәсинин катиби Һүсејн Абдуллајев кабинетә кириб мәнә хәбәр верди ки, Исмајыл бәј кәлиб, ону гәбул еләмәјими хаһиш еләјир. Бәј, әјиндә чиркли көһнә коштјум, ајағында чырыг чарыг ичәри кирди. О, инди гаршында дајанмыш Сәрмәстбәјовдан да пис көкдә иди. Арыглајыб, үзүлмүш, диләнчи көкүнә дүшмүш, ағында бир диши галмамыш Исмајыл бәј чох әсәби һалда мызылдады: «Мән ачлыг чәкирәм. Нә истәјирсиниз мәнә еләјин. Даһа белә јашаја билмирәм. Мән әдаләтли Совет һөкүмәтинин мүвәккилинин јанына кәлмишәм». Биз о заман Рүстәмбәјову Ичрайјә Комитәсиндә каркүзар вәзифәсинә көтүрдүк.

Инди, мәним гаршында әјләшмиш Сәрмәстбәјов да јәгин онун күнүндә иди.

Мән онун тә'нәсинә чаваб олараг дедим:

— Мән сизә һәлә һеч бир сөз демәмишәм. Һарадан билирсиниз ки, мән сизинлә әдаләтсиз олачағам? Сиздән хаһиш едирәм, вәзијјәти әјдынлашдырмаг үчүн, беш ил бундан әввәл арамызда баш вермиш әһвалаты данышын.

— Мән һеч нә данышмајачағам. Јахшысы будур, маузер чыхардын, мәни күлләләјин! Сизин буна һаггыныз вар!

— Биздә мәнкәмәсиз чәзаландырма гадағандыр, Сәрмәстбәјов. Мән сизинлә һагг-һесаб чәкмәк фикриндә дејиләм. Мадам ки, сиз данышмаг истәмирсиниз, онда мән беш ил бундан әввәл, 1919-чу илдә Зәнкәзурда баш вермиш әһвалаты јолдашлара данышарам.

Мән сәһбәтими гуртардыгдан сонра бәјдән сорушдум ки, әһвалаты доғру нәгл еләдимми? О чаваб верди:

— Бәли! Дедикләринин һамысы доғрудур...

...Биз күчәјә чыхдыг. Мән клуба тәрәф јолландым, орада мә'рузә етмәли идим. Сәрмәстбәјов бир гәдәр мәнимлә кетди, сонра видалашараг әјрылды, өз евинә тәрәф бурулуб кечәнин гаранлығында көрүмәз олду.

Ингилаба гәдәр, биз зәнкәзурлулар тез-тез белә сөзләр ешидәрдик: «Зәнкәзурлулар, Зәнкәзурун тәбиәти кими вәһшидиләр». Јәгин бу сөзләр садә адамлара дејил, јухары тәбәгәнин адамларына — мүлкәдарлара, руһаниләрә, тачирләрә анд иди. Аичаг онлар Зәнкәзурдан узагда оландә өз таләләриндән ачы-ачы шикајәтләниб дејирдиләр: «Еһ, һеч данышмајын! Тәсәввүр едә билмәзсиниз ки, бу вәһшиләрин ичәрисиндә нә мүсибәт чәкирик».

Һәјәт, синфи мүбаризәнин кедиши көстәрди ки, биз «вәһши» зәнкәзурлулар, «самансыз» болшевикләр бә'зән дүшмәнләримизлә чох рәһмдил рәфтар еләјирдик. Амма онлар — тәһсилли бәјләр, «мүгәддәс аталар», мүсават вә дашнаг забитләри, нәнки тәк болшевикләрлә, һәтта күнаһсыз кәндлиләрлә, гадыларла, ушагларла да вәһши кими рәфтар едирдиләр. Онлар — тарихин мәнкум етдији синфин нүмајәндәләри, чаиларыны гуртармаг үчүн өлүм ајағында көрүмәмиш гәддарлыг еләјир, һаһаг ган төкүр, суи-гәсдләр едирдиләр.

МҮНДӘРИЧАТ

Биринчи фәсил. Ингилабдан әвәәлки Зәнкәзур баггында бир нечә сәз	3
Икинчи фәсил. Кәмәк шималдан кәләчәк	39
Үчүнчү фәсил. Зәнкәзурда Совет һакимијәтнини гурулмасы	97
Дөрдүнчү фәсил. Советларә илк сәккиләр	119
Бешинчи фәсил. Бандитизмлә мүбаризә	131
Алтынчы фәсил. Чәјирткә	152
Једдинчи фәсил. Баһдул Әфәнди Вәһчәтнн фитнәси	161
Сәккизинчи фәсил. Зәнкәзурда әксәнгиләбнн әзгиллиги	183

Әсәр Азәрбајҗаннн 1968-чи иллә рус
дәлилә нәшр етдји һәмни адлы ки-
табдан тәрчүмә олуимушдур.

Тәрчүмә едәни *Бәһраи Чәфәров*,
Редактору *М. Миркәшијев*,
Рәссамы *А. Гәдиров*,
Вәдәи редактору *А. Мәммәдов*,
Техник редактору *С. Багиров*,
Корректорлары *М. Мұрадова, Елһира Гулам сәлим*.

Дәриәләмәсә верилмиш 13/VII-1972-чи ил. Чәпә ам-
бәләвмиш 4/ХI-1972-чи ил. Кәтәп форматы
8х168/16. Кәтәп № 2. Физикә кәп вәзәти 7,125+1/4
лән. шәк. Шәртн ч. в. 12. Усәт нәшр вәзәти 12,2.
Сафәрини № 483. Тиражи 12.000. Тәјмәти 60 тәп.

Азәрбајҗан ССР Назирләр Советинни Дәвләт
Нәшријат, Полиграфижә вә Кәтәб Тәһарәти
Ишләри Комитәси

Азәрбајҗан Дәвләт Нәшријаты, Баки, Нусу
Нәшријәт күчәси, № 4.

26 Баки комәссары адлыә мәтбәсә, Әли Вәјрахов
күчәси, № 3.

Гейдаров Назар Гейдарович

В ГОРАХ ЗАНГЕЗУРА

(Воспоминания о годах борьбы за победу и
укрепление Советского строя)

(На азербайджанском языке)